

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Олександр Сич

Історія західного суспільства в міжвоєнний період

(1919–1939 рр.)

Навчальний посібник

НАШІ КНИГИ
Чернівці 2008

ББК 63.3(0)

С41

УДК 94(100)

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 14/18-Г-750 від 1 квітня 2008 р.)*

Рецензенти:

Газін В. П., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету,

Жалоба В. В., доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Національного авіаційного університету (м. Київ),

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова,

Троян С. С., доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету

*Відповідальний за випуск –
кандидат історичних наук, доцент Яценюк П. І.*

Сич О. І.

С41 Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919–1939 рр.):
Навчальний посібник. – Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги»,
2008. – 320 с., іл.

ISBN 978-966-482-013-1.

У навчальному посібнику розглядаються найважливіші події, явища та тенденції історичного розвитку західної цивілізації в міжвоєнний період (1919–1939 рр.).

Посібник призначений для студентів історичних факультетів університетів, для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також для учителів та учнів ліцеїв, коледжів і гімназій.

ББК 63.3(0)

ISBN 978-966-482-013-1

© О. І. Сич, 2008

© ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008

Вступ

До західного суспільства (чи західної цивілізації) зазвичай відносять держави Західної та почасти Центральної Європи (насамперед католицькі й протестантські), а також США, Канаду, Австралію, Нову Зеландію (іноді також і Південну Африку), населення яких сформувалося в результаті масової європейської еміграції та колонізації європейськими переселенцями територій зазначених країн. Захід являє собою, за визначенням української авторки Т. В. Орлової, унікальну міжконтинентальну історико-культурну спільність, ядром якої була й значною мірою залишається Європа. Внаслідок цілої низки причин і специфічних умов Захід поступово (протягом XVI – XIX ст.) перетворився на лідера економічного, політичного, соціального, інтелектуального та технологічного поступу людства. Саме тут у добу Нового часу виникли такі інститути та явища культури, політики, економіки, соціального буття, які виявилися більш прогресивними, більш «конкурентоспроможними» порівняно з подібними в інших регіонах планети, поступово набуваючи універсального характеру й значення. Їх сприйняття рештою світу далеко не завжди було добровільним, адже їх поширення відбувалося в результаті всесвітньої експансії, яку здійснювала Європа починаючи з XV ст. Що ж дозволило їй здійснити цю експансію, стати фактичним «центром світу» та й взагалі вирватися уперед?

Знаний німецький соціолог Макс Вебер вбачав причину зазначеного феномену в такій специфічній рисі західноєвропейського суспільного розвитку, як *раціональність*. Саме вона, будучи притаманною процесу становлення капіталістичних відносин і формуванню буржуазії, визначала, на його думку, напрям розвитку європейського

суспільства впродовж декількох століть. Раціональне начало виявило себе в розвитку науки, яка, починаючи від доби Відродження, набувала все більш прикладного та експериментального характеру, тобто орієнтувалася на задоволення практичних потреб суспільства й подальший розвиток техніки; в розвитку права, насамперед у царині захисту прав особистості від свавілля державної влади; нарешті, в раціональному способі ведення господарства. За Вебером, для «Заходу нового часу» був характерний тип капіталізму, який ніде більше не існував, а саме: «раціональна капіталістична організація вільної (формально) «праці». Як би не оцінювалася сьогодні теоретична спадщина М. Вебера, більшість науковців погоджуються з тим, що саме перемога раціоналістичного типу мислення стала одним із найважливіших чинників, які справили визначальний вплив на обличчя європейської (західної) цивілізації та її фундаментальні цінності й настанови, що згодом вивело її на провідні позиції в суспільному розвитку людства.

Крім цього, європейські держави наприкінці Середньовіччя нагромадили свого роду «потенціал для самотрансформації», що, зрештою, й зумовило появу Заходу як «першої орієнтованої на зміни цивілізації» (К. Фіндлі, Д. Ротні). Складовими цього потенціалу стали такі чинники.

Ще в часи Середньовіччя, коли городяни в Європі виборювали свої права в протистоянні з феодалними сеньйорами, а потім чинили опір тиску королівської влади, вони набули досвіду самоорганізації та спільних дій, усвідомили свої потреби, звикали обстоювати свої права та інтереси, спираючись на право, послуговуючись законами. Міське населення добилося права на самоуправління, почало створювати свої професійні об'єднання (ремісничі цехи, купецькі гільдії тощо) і навіть торгові ліги міст, добилося представництва в законодавчих органах держави. Отже, в Європі процес формування *громадянського суспільства* розпочався доволі рано, що значною мірою зумовило незрівнянно менше втручання держави в економічне життя, а це, в свою чергу, відкривало більший простір для розвитку *ринкових відносин*, сприяючи купівлі-продажу, торгово-фінансовим та посередницьким операціям, виникненню нових форм підприємництва та виробництва. Результатом стало більш раннє (порівняно з іншими регіонами світу) зародження *капіталістичного укладу в економіці*, що з часом приведе до формування індустріального суспільства.

Державно-політичне розмаїття, характерне для середньовічної Європи, сприяло створенню різних «центрів сили» – політичних утво-

рень як державного, так і суспільного типу, які змагалися між собою з метою збереження своєї незалежності чи за політичну зверхність у середині країни, і ця боротьба спонукала їх прагнути до нових досягнень в економічній і війсьній царинах. Виникнення *політичного плюралізму* надавало суспільному розвитку більшого динамізму й конкуренції, що також зміцнювало потенціал для змін і перетворень.

Здатність європейців до трансформації та покращення свого буття стимулювалася появою двох суспільно-культурних рухів – Відродження та Реформації, бо остання породила не тільки безліч сект і релігійних авторитетів, але створила сприятливі умови для релігійної, а незабаром й *інтелектуальної свободи*, що, можливо, вирішальною мірою сприяло утвердженню характерного для Європи плюралізму думки, поведінки, вибору рішень. Крім цього, саме Реформація породила, за Вебером, «протестантську етику та дух капіталізму», коли нормальним явищем стало прагнення до особистої вигоди, бажання розбагатіти, зробити успішну кар'єру й т. п., що спонукало розвиток конкуренції, виявлення особистої ініціативи та підприємливості в усіх царинах життя суспільства.

Наукова ж революція XVII століття – разом із гуманізмом доби Відродження – стала важливою умовою подальшого розкріпачення умів і все більш очевидної технологічної переваги європейської (західної) цивілізації над іншим світом. Її основне досягнення – поява наукового методу – стало можливим завдяки складу мислення європейців, який прагнув зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки через абстрактні роздуми (рефлексії) про фізичні принципи побудови Всесвіту, що було непридатним релігійно-культурному сприйняттю світу народами інших регіонів. Таким чином, згаданий вище раціоналізм і пов'язаний з ним науковий метод відіграли величезну роль у пізнанні та освоєнні європейцями навколишнього світу. Торгове та колоніальне суперництво також дало сильний поштовх до приросту знань.

Поєднання могутності національних держав, що утворилися в Західній Європі в XIV–XV ст., і капіталістичного укладу, який виникав у надрах занепадаючої феодальної господарської системи, створило ефективний механізм для організації заморської експансії, а згодом формування світових колоніальних імперій.

У XVIII–XIX ст. здатний до самоперетворення й самовдосконалення потенціал західної цивілізації був переконливо продемонстрований промисловою та демократичною революціями (на історичному досвіді таких країн, як Велика Британія, США, Франція), які, в свою

чергу, також його посилювали. Успіхи провідних європейських держав у так звану добу імперіалізму значною мірою були зумовлені тим, що вони спромоглися розвинути у себе індустріальну економіку, з якою не могли конкурувати країни з традиційною, неіндустріальною (тобто аграрною) системою господарства.

Здатність до самовдосконалення та самореформування, характерна для Заходу, дозволяла йому не тільки здійснювати зовнішню експансію, створювати й тримати у покорі величезні колоніальні імперії, але й підтримувати внутрішню стабільність, знаходити засоби розв'язання вельми гострих проблем і суперечностей, що виникали час від часу у його лоні. Так, поява марксизму з його акцентом на революційне перетворення світу дала поштовх розвиткові реформістської тенденції, спрямованої на досягнення – без революцій – більш справедливого порядку та поступового покращення суспільного добробуту.

Таким чином, саме західний культурно-історичний тип розвитку, який характеризувався особливим динамізмом, породив індустріальне суспільство. Більше того, економічні, технологічні, військові, інтелектуальні переваги дали можливість Заходу стати лідером у царині суспільного прогресу й визначати (аж до середини ХХ ст.) магістральні напрями та форми світового розвитку. Його досягнення та досвід переймалися – добровільно чи під тиском – іншими країнами та регіонами.

Однак на межі ХІХ–ХХ ст. Захід увійшов у смугу глобальної кризи, яка тривала фактично всю першу половину ХХ століття. Пояснювалося це тим, що західна цивілізація в своєму розвитку не тільки досягала все нових і нових незаперечних успіхів, але й породжувала глибокі суперечності. Частина з них розв'язувалась у ході історичного розвитку, інші, пов'язані із сутнісними характеристиками цієї цивілізації, накопичувалися, загострювалися, набували хронічного характеру, розхитуючи й навіть підриваючи її засади зсередини, створюючи свого роду «критичну масу», що загрожувало руйнацією та загибеллю західного суспільства. Отже, на початку ХХ ст. країни Заходу опинилися перед історичною дилемою: або віднайти засоби подолання вкрай небезпечних системних суперечностей і відповідно шляхи поступової адаптації до нових умов, або різко змінити вектор свого розвитку, тобто перейти в принципово інший якісний стан.

Наскільки наблизилася західна цивілізація до загибелі, показала Перша світова війна, що зародилася й виникла в її надрах. Під час війни 1914–1918 рр. в усіх воюючих країнах уряди відмовлялися від

парламентсько-демократичних методів управління, все частіше вдаючись до авторитарних і навіть тоталітарних; помітно скоротилась сфера дії ринкових відносин; держава активно втручалась у сферу виробництва та розподілу; великого поширення набули заходи позаекономічного примусу.

Перша світова війна підірвала економічні позиції, сильно похитнула політичну гегемонію й призвела до глибокої кризи ідеологічних засад західного суспільства. У свідомості інших народів ця війна завдала жахливого удару авторитету й образу європейської цивілізації, яку європейці з гордістю вважали найвищою цінністю. Поширені в попередній період уявлення про неї як про найвище досягнення світової культури взагалі, що уособлює силу, багатство, інтелект, загальний прогрес усього людства, визначає його шлях розвитку, були піддані серйозному сумніву й навіть тотальному запереченню.

Війна не тільки призвела до небачених людських втрат і масштабних руйнувань, але й завдала страшного удару по морально-етичних нормах і світоглядних орієнтирах західного суспільства. Вона фактично дискредитувала ідеали й гуманістичні цінності, закладені в добу Відродження та Просвітництва, адже людське життя втратило самоцінність. Багатьом здавалося, що Захід перероджується у щось інше. Одному з найбільш відомих істориків і філософів ХХ ст. Арнольду Тойнбі, який був свідком Першої світової війни, вона взагалі уявлялася досвідом самознищення Заходу. Відчуття безвиході, занепаду й навіть неминучої загибелі цивілізації стали характерною рисою суспільної свідомості після Першої світової.

Міжвоєнний період позначений появою політичних сил, які висували альтернативи західному шляху розвитку, західним цінностям. Йдеться, в першу чергу, про фашизм і комунізм, що мали різну соціальну основу, сповідували різні цінності, проте однаково відкидали ринкові відносини, демократію та інші важливі складові буржуазного (індустріального) суспільства.

Здавалося, феномен західного типу розвитку приречений на зникнення. Знаменитий американський політолог російського походження П. Сорокін у своїй праці «Соціокультурна динаміка» (яку він написав у 1937–1941 рр.) констатував: *«Хворі плоть і дух західного суспільства, і напевно чи на його тілі знайдеться хоча б одне здорове місце або нормально функціонуюча нервова тканина»*.

З огляду на вказані обставини, міжвоєнний період мав особливе значення для долі західного суспільства. По суті на порядку денному

стояло питання про його подальше існування. У цей час західне суспільство, яке ще не встигло оговтатися від травми, завданої йому Першою світовою війною, змушене було шукати шляхи виходу з кризи, що охопила всі його складові, та відповіді на виклики XX століття. Тому між двома світовими війнами виникла і розвивалася тенденція до оновлення західної цивілізації та пошуку засобів пом'якшення притаманних їй суперечностей. Ця тенденція пов'язана передусім з іменами англійського економіста Д. М. Кейнса та американського президента Ф. Д. Рузвельта.

Саме в контексті протистояння й боротьби різних тенденцій суспільного розвитку і розглядається історія провідних країн Заходу в цей складний і суперечливий період, який і призвів до виникнення Другої світової війни.

Світ після Першої світової війни

Розділ I

Результати та наслідки Першої світової війни

Війна 1914–1918 рр. належить до тих подій світової історії, які на багато років визначають напрямки і характер її подальшого розвитку. Приголомшені масштабами воєнних дій, кількістю людських жертв і глибиною її впливу на всі сфери суспільного життя сучасники не випадково тривалий час називали її «Великою війною». Світова війна не тільки вкрай загострила кризу успадкованих від XIX – початку XX ст. форм і методів організації соціального буття, економічного життя, політичних основ суспільства, але й призвела до їх докорінної зміни. Суспільство, що сформувалося внаслідок Першої світової війни, кардинально відрізнялося – у своїх найбільш сутнісних характеристиках – від суспільства попередньої доби. Тому чимало вчених вважають, що війна, яка почалася в 1914 р., мала для XX століття таке ж визначальне значення, як Велика французька революція для XIX століття.

Глобальні наслідки війни

Найбільш відчутним результатом війни 1914–1918 рр. стала глобальна криза західного суспільства як пануючої тоді в світі системи соціально-економічних і політичних відносин. Вона мала загальний характер тому, що охопила всі головні інститути, традиції, норми і порядки цього суспільства. Це знайшло своє відображення в серйозному

розладі функціонування економіки, різкому послабленні й навіть паралічі традиційних політичних структур і механізмів влади, духовному занепаді. В кризовому стані опинилися мистецтво і наука, філософія і релігія, мораль і право, інститут шлюбу й сім'ї, спосіб мислення і поведінки людей. Ця криза була надзвичайною не тільки тому, що водночас вразила всі найважливіші аспекти устрою, життєвого укладу та культури західного суспільства, але й тому, що була позначена низкою локальних війн, революцій, повстань, гострими соціальними конфліктами, небаченим раніше масовим незадоволенням десятків мільйонів людей своїм становищем та існуючими порядками. Глибину та масштаби цієї кризи чітко усвідомлювали представники як політичної, так і інтелектуальної еліти. Так, у березні 1919 р. британський прем'єр-міністр Девід Ллойд-Джордж зробив характерне визнання: *«Вся Європа насичена духом революції. Глибоке почуття не тільки незадоволення, але й гніву та обурення панує в робітничому середовищі проти умов, які існували до війни. Весь сучасний устрій, з його політичним, соціальним і економічним укладом від одного кінця Європи до іншого більше не задовольняє маси»*.

Подібні свідчення були дуже характерними для настроїв панівних класів того часу, коли вся суспільна капіталістична система ввійшла в смугу гігантських катаклізмів, соціальних заворушень, економічних потрясінь, політичної нестабільності, духовного сум'яття. Проте поруч з песимістичними настроями та панічними заявами щодо перспектив західної цивілізації, якій все частіше передрікали швидкий і неминучий крах, лунали й заклики до її порятунку, оновлення і навіть докорінної перебудови. Американський президент Вудро Вільсон, вказуючи на небезпеку соціального протистояння, наявного після закінчення війни, закликав ужити невідкладних заходів, щоби запобігти можливому соціальному вибуху, бо інакше *«наше суспільство повалиться»*. Тому правлячі кола провідних держав Заходу почали гарячково шукати засоби та шляхи виходу з ситуації, що була чревата для них непередбачуваними й небезпечними наслідками. Такі пошуки велися як у теоретичному, так і в практичному плані протягом 20–30 років після закінчення Першої світової війни. Таким чином, саме війна 1914–1918 рр. і породжена нею загальна криза ініціювали процеси, які привели в середині XX ст. до суттєвої трансформації західного капіталізму як соціально-економічної системи.

Ще одним глобальним наслідком світової війни стала криза власне європейської цивілізації – основи західного суспільства. Війна

1914–1918 рр. підірвала позиції *європоцентризму*, тобто поширені тоді уявлення про європейську цивілізацію як найвище досягнення світової культури, яка втілює в собі багатство, добробут, інтелект, соціальні досягнення, визначає історичний шлях людства в цілому. Тепер люди не могли збагнути, як в Європі, яку вважали колыскою світової цивілізації, могла статися така страшенно величезна бійня, що поглинула мільйони життів і понівечила долі цілих поколінь.

Паралельно із занепадом провідної ролі Європи почала зростати питома вага в світовій економіці та політиці країн Азії, Африки та Латинської Америки. Цьому сприяли об'єктивні умови, створені війною.

Війна із зрозумілих причин на деякий час порушила господарські зв'язки між метрополіями та їх колоніями. Згортання імпорту промислових товарів з європейських держав спонукало до розвитку місцевої промисловості, чому сприяв також постійно зростаючий попит воюючих країн на сировину й продовольство, постачальниками яких були колоніальні та залежні країн. Це зумовило помітне зростання економічного потенціалу останніх. Так, індійська компанія «Тата» з Біхара стала однією з найбільших у світі за виробництвом сталі (майже мільйон тонн на рік).

Зростаюча економічна самостійність посилила політичну активність різних верств населення колоній. Почасти це було наслідком прямої участі сотень тисяч їх представників у війні на боці своїх метрополій. Наприклад, майже 1,5 млн індійців воювали за Британію і 62 тис. з них загинули у воєнних діях на Середньому Сході, Африці у Франції; чимало алжирців, марокканців і сенегальців було рекрутовано до французького війська. Всього Англія та Франція мобілізували в своїх колоніях до 6 млн чол. у так звані кольорові війська. Крім того, мільйони осіб залучалися на різні роботи в тилу та на фронті: в Єгипті, наприклад, у трудовий і «верблюжий» корпуси було мобілізовано 1,5 млн чол. Буржуазія, інтелігенція, робітничий клас, що формувалися в колоніях, усвідомлюючи несправедливість існуючих порядків, усе частіше висували вимоги щодо надання самоуправління їх країнам, скасування найбільш одіозних форм колоніального гніту, розширення громадянських прав, проведення аграрних реформ. Від сподівань на зміни у своїй долі з ласки метрополій народи колоній та залежних країн стали вдаватися до рішучої боротьби за ці зміни, покладаючи на власні сили. Неабиякий стимулюючий вплив на піднесення національно-визвольного руху в країнах Сходу справила Жовтнева революція в Росії. Потужна хвиля антиімперіалістичних виступів,

у тому числі національних революцій, антиколоніальних повстань і війн, прокотилася по таких країнах, як Китай і Корея, Індонезія та Індія, Іран і Афганістан, Єгипет і Марокко, Сирія й Туреччина, Нігерія, Камерун, Сьєрра-Леоне, Гамбія, Кенія та ін. І хоча тоді лише декілька з них здобули національну незалежність (Північний Ємен у 1918 р., Афганістан у 1919 р. Єгипет у 1922 р.), яка до того ж була значною мірою формальною, однак це свідчило про початок кризи колоніальної системи, яка поступово набувала незворотного характеру. Глибинний сенс того, що відбувалося в Азії, Африці, Латинській Америці після Першої світової війни, полягав у тому, що маси колоніальних і напівколоніальних народів, які раніше були об'єктом історії, тепер ставали її суб'єктом, починали самі творити власну історію. Але правлячі еліти західних країн цього не усвідомлювали чи не хотіли усвідомлювати.

Політичні наслідки війни

Війна 1914–1918 рр. набула небачених масштабів, тому для її ведення були залучені величезні людські та матеріальні ресурси, мобілізовані зусилля народів цілих країн і імперій, що дозволяє характеризувати її як особливий тип тотальної війни. Все це зумовило різке зростання ролі держави в усіх сферах життя суспільства. Держава почала зосереджувати в своїх руках такі неприйнятні їй раніше функції, як розподіл сировини, продовольства, робочої сили, використання для військових потреб наукового потенціалу, розміщення державних замовлень на приватних підприємствах і т. ін. Широко практикувалося також введення воєнного стану чи стану облоги, запроваджувалася цензура та закриття антиурядових видань, обмежувалися права профспілок, застосовувалися різні форми, в тому числі примусові, трудової повинності тощо, тобто мало місце привласнення органами виконавчої влади і головним командуванням (військовою верхівкою) надзвичайних повноважень і зведення до мінімуму ролі представницьких установ. Таким чином, держава в особі уряду почала енергійно й систематично втручатися в економіку і соціальні відносини, здійснювати контролюючі й регулюючі функції щодо всього суспільства; іншими словами, відбувся процес етатизації (від франц. *etat* – держава) або одержавлення. Під час війни найбільш повно принцип *етатизму* був застосований у Німеччині.

Таке явище було характерним не тільки для країн з традиційно сильною роллю держави (якою була, скажімо, Німеччина з часів Біс-

марка), але й для тих, де, згідно з доктриною лібералізму, держава виконувала дуже обмежені політичні функції, ні за яких обставин не втручаючись у процес виробництва, сферу фінансів, гру ринкових сил, взаємовідносини між працею і капіталом і т. ін. Тепер навіть у Великобританії, країні «класичного лібералізму», ринкові принципи були тимчасово відкинуті, а економіка стала значною мірою регульованою. Уряд Д. Ллойд-Джорджа з кінця 1916 р. взяв курс на державне регулювання, зосередивши в своїх руках розподіл сировини, раціонування продовольства, морський і залізничний транспорт, контролюючи 95% зовнішньої торгівлі, створивши систему державних замовлень і субсидій вітчизняній промисловості й навіть власний, тобто державний, сектор господарства, куди входило понад 200 підприємств. Характерно, що цей курс уряд збирався продовжувати і після закінчення війни, вважаючи, що скалічене війною суспільство потребуватиме «коштів» державної підтримки, особливо в справі «реконструкції» британського господарства.

Втручання держави в економічне життя й соціальні відносини поставило під сумнів принципи лібералізму та буржуазної політичної економії. Ця тенденція, що зародилася в роки війни, незабаром була теоретично обґрунтована й розвинута в працях видатного економіста **Джона Мейнарда Кейнса** (1883–1946), який дійшов висновку, що капіталізм втратив властивості системи, яка сама себе регулює (за допомогою ринку, вільної конкуренції тощо), й зможе уникнути застою і фатальних для нього потрясінь лише якщо держава вдасться до особливих заходів, створюючи «ефективний попит», дотримуючись політики «регульованої інфляції», розширюючи державні інвестиції, здійснюючи деякий перерозподіл прибутків на користь найменш забезпечених верств населення. Отже, під час Першої світової війни відбулася своєрідна апробація принципів і методів державного регулювання економічного життя, що незабаром привело до створення так званої *змішаної економіки* чи, за марксистською термінологією, *державно-монополістичного капіталізму*.

Разом з тим державне управління економікою, елементи планування і т. п. мали для панівних класів і побічний ефект, а саме: посилили притягальність соціалістичних ідей, що декларували – теоретично – подібні принципи і раніше.

Тривала і жорстока війна вимагала створення більш ефективного механізму прийняття рішень, планування економіки і розподілу ресурсів, оперативного здійснення військово-політичних заходів, ніж

це могла забезпечити довоєнна парламентська система. Тому одним із політичних наслідків війни стала *криза парламентаризму та лібералізму* як доктрини і політичної практики. Вона посилювалася також через те, що переважна більшість населення воюючих країн, обуреного величезними жертвами і різким погіршенням свого матеріального становища під час війни, асоціювала їх з тими політичними силами і тими політичними порядками й інститутами, які були винні в її розв'язанні. До того ж позиції представницьких інститутів послаблювалися через розширення повноважень виконавчої влади, яка все частіше намагалася виступати від імені всієї держави.

Останньою обставиною зумовлювався ще один важливий політичний наслідок війни: збільшення владних прерогатив урядів привело до *сильного розбухання державного апарату, багаторазового зростання чисельності чиновництва (бюрократії)*. Наприклад, в Англії до війни всього 20 чиновників (іноді їх число зростало до 50–60 чол.) забезпечували всім необхідним британську армію, натомість на 1918 р., коли до війська було призвано 3 млн британців, постачанням зброї та амуніції займалося спеціальне міністерство, де працювали 65 тис. службовців (!). Таку зміну ролі уряду і бюрократичного апарату, що його обслуговував, деякі історики не без підстав назвали «адміністративною революцією». Це означало, що з'явився досить чисельний прошарок людей, які перебрали на себе важливі адміністративні, тобто управлінські, регулюючі, контролюючі, функції в масштабах цілої країни і почали безпосередньо впливати на розробку й прийняття державних рішень, зміст внутрішньої та зовнішньої політики.

Ще одним наслідком війни стала *політична соціалізація* широких верств населення. Світова війна супроводжувалася почасти цілеспрямованим, почасти стихійним процесом втягування в політику і соціалізацією багатомільйонних мас – робітничих, селянських, численних середніх верств. Силою обставин, примусово пробуджені війною до активної суспільної діяльності, втягнуті фактично у вир світової політики, відчуваючи несправедливість розподілу воєнних тягот між різними класами суспільства і зневірившись в офіційно проголошених цілях війни, вони втрачали довіру до парламентських інститутів і форм діяльності, ставили під сумнів принципи функціонування ліберальної держави і почали все більш рішуче виступати за більшу рівність, більшу справедливість, більшу демократію. Глибоке розчарування в традиційних – поміркованих і елітарних за своєю сутністю – інститутах влади, формах конституційного правління класич-

ного ліберального зразка спонукало людей вдаватися до прямих дій, вимагати прямої демократії, породжувало бажання створити органи прямого народовладдя й народоправства. А це, в свою чергу, передбачало боротьбу за республіку, за загальне виборче право (в тому числі для жінок), за визнання суб'єктами політичного життя масових робітничих і селянських організацій, за передачу парламентам права вирішення питань війни і миру тощо. Саме цим значною мірою пояснюється неабияка популярність ідеї Рад трудящих, що прийшла з революційної Росії.

Вихід мас на політичну арену дав потужний імпульс збагаченню форм та інститутів демократії. У багатьох країнах Європи та в США в перші післявоєнні роки було введено загальне виборче право, що також сприяло перетворенню широких мас, які раніше були лише об'єктом політики, в її суб'єктів. Цей факт (тобто значне розширення електорату) суттєво позначився на політичному житті західних країн, що змушені були враховувати і політичні партії, і державні діячі всіх рівнів. Проте незабаром наявним стало протиріччя між великим впливом мас на політичний процес і низьким рівнем їх загальної й особливо політичної культури. Парадокс демократії полягав у тому, що вона надавала рівні права на участь у політичному житті громадянам, не рівним за ступенем підготовки до такої участі, з різним рівнем освіти, розсудливості, відповідальності. Результатом цього стала загроза зруйнування самої демократичної політичної системи, бо такі маси могли бути за певних обставин легкою здобиччю різних авантюристів, політиканів популістського зразка, потенційних диктаторів, здатних маніпулювати настроями й бажаннями людей у власних цілях. Першим вказав на можливі негативні наслідки цього феномену іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет у своїй знаменитій книзі «По-встання мас», де констатував, що «уся влада в суспільстві перейшла до мас».

Взагалі ж Перша світова війна мала суперечливі політичні наслідки. З одного боку, був завданий серйозний удар монархічним інститутам, становим і кастовим привілеям; дуже посилився потяг мас до демократії (на середину 1920-х рр. існувало вже 30 країн з демократичною формою правління); народилася ідея *соціальної демократії* як реакція західного суспільства на перемогу Радянської влади в Росії (більшовики проголосили встановлення справжньої, тобто соціалістичної, демократії, але тільки для трудящого народу), яка водночас відображала пошук альтернативи «дикому» капіталізмові, що вочевидь

збанкрутував у роки світової війни. Саме така форма демократії встановилася в Швеції, Норвегії, Чехословаччині, певною мірою в Данії. З другого боку, війна дала сильний поштовх появі через деякий час так званих режимів «сильної руки», диктаторських форм правління – авторитарних і тоталітарних (від лат. *totus* – весь, цілий, повний). Хоча авторитарні та тоталітарні політичні системи мають спільну основу походження й обидві за своєю сутністю є антидемократичними, між ними існують принципові відмінності.

Авторитарному режимові притаманні такі риси, як наявність лідера, диктатора, який виступає, так би мовити, в ролі «батька нації» та нібито однаково піклується про інтереси всіх класів і соціальних груп, виконуючи функцію верховного правителя, арбітра, судді; відсутність однієї політичної партії, яка б узурпувала всю державну владу; формальне збереження конституції, парламентських установ, громадських організацій у поєднанні з репресіями проти тих, хто вважається «ворогом режиму»; орієнтація в ідеологічній сфері на традиційні ідейні та моральні цінності (переважно патріархальні, консервативні, що видаються за національні); опора на традиційні соціальні структури й групи (церква, військо, земельна аристократія тощо).

Головною рисою **тоталітарного режиму** є всеохоплюючий контроль правлячої в державі еліти (або партії) над економічним, політичним, культурним і навіть релігійним життям суспільства. Зазвичай така партія, що стає масовою, добре ієрархічно організованою, на чолі якої стоїть провідник-диктатор, вождь, перетворюється в частину державного апарату, який згодом повністю контролює суспільство. В умовах такого режиму існування навіть формальної опозиції унеможливорюється, супротивники режиму піддаються політичному та фізичному терору, тому країни з

Причини появи й поширення авторитарних і тоталітарних режимів трактуються по-різному, але так чи інакше пов'язуються зі спадщиною, що залишила війна. Недаремно тоталітаризм як явище виник насамперед у країнах, що зазнали поразки у війні чи дуже від неї постраждали, опинившись зрештою в стані соціального розламу. Встановлення цих режимів відбувалося також у країнах, які з огляду на специфіку свого історичного розвитку запізнилися з капіталістичною модернізацією, де переважали традиційні, характерні ще для попереднього періоду застарілі соціальні структури і відносини й які в цей час опинилися перед необхідністю швидких соціально-політичних змін. Саме тому деякі дослідники вважають, що, наприклад, тоталітарні режими виникали там і тоді, де і коли перед країною поставали виключні за своєю

важливістю й складністю завдання, для реалізації яких необхідні надзвичайна мобілізація й концентрація зусиль усього населення; відповідно організувати ці зусилля та спрямувати їх на досягнення «національної мети» могла лише держава, яка повинна для цього мати необмежену владу, стати всеохоплюючою, тобто тоталітарною. Інші розглядають їх як результат занепаду встановлених після світової війни в деяких країнах демократичних режимів, де для цього не було відповідних умов, і тому їх населення, розчарувавшись у незрілій демократії, до якої фактично не було готовим, не чинило опору тим силам, які були зацікавлені в тоталітарних формах управління.

такою формою правління часто називають «поліцейською державою». Для тоталітарного режиму характерна розробка й запровадження нової ідеології, що ставить за мету цілковиту перебудову існуючого суспільства аж до його повної руйнації та побудову зовсім нового ладу з новою людиною, мораллю, світоглядом.

Отже, такі явища, як демократія і тоталітаризм виникали на спільному історичному ґрунті, створеному війною, розвивалися паралельно, перебуваючи в постійному протиставленні одне з одним. Причому в деяких країнах мали місце спроби досягти справедливих, демократичних цілей тоталітарними методами, наприклад, у Радянській Росії (СРСР), в той час як в інших (Німеччина, Японія)

досягнення завідомо тоталітарної мети – світової гегемонії або расового панування – маскувалося зовні також демократичними гаслами про відновлення історичної справедливості і т. п.

Економічні наслідки війни

Світова війна негативно позначилася на економічному розвитку багатьох країн. У 1920 р. світове промислове виробництво скоротилося на 7% порівняно з 1913 р., сільськогосподарське – на третину, а обсяг експорту складав лише близько 50% довоєнного рівня. Особливо постраждало господарство держав Європейського континенту, де відбувалися основні воєнні дії. Так, промислове виробництво 18 європейських країн (крім Болгарії, Албанії, майбутньої Югославії, прибалтійських держав) було в 1920 р. майже на 23% нижчим, ніж у 1913 р., натомість у США воно зросло на 22%. За деякими підрахунками, економічний розвиток Європи був затриманий приблизно на 8 років, тобто в 1929 р. обсяг її сукупного промислового виробництва відповідав рівню, якого вона, напевно, досягла б десь до 1921 р., якби не сталася війна і збереглися довоєнні темпи економічного зростання. Деякі з проблем і труднощів, що вразили економіку західного суспільства, з'явилися ще до війни, однак остання загострила їх ще більше.

Післявоєнне врегулювання в Європі, що супроводжувалося появою нових національних держав і реорганізацією деяких вже існуючих, було пов'язано зі зміною територій і утворенням нових кордонів за, як тоді вважали, етнічним принципом. Але само по собі це аж ніяк не гарантувало відновлення економічної стабільності, швидше, навпаки, ще більше ускладнювало ситуацію, породжувало *нові болісні проблеми*. Тепер в Європі з'явилося 27 національних валют замість 14 до війни й близько 15 тисяч кілометрів нових кордонів і, відповідно, сотні додаткових митниць, що відокремили багато підприємств від їх традиційних джерел сировини, металургійні заводи від кам'яновугільних басейнів, райони сільськогосподарського виробництва від ринків збуту їх продукції тощо. Більшість нових держав у Східній Європі виявилися економічно слабкими, а через територіальні претензії одна до одної та націоналістичну політику своїх урядів опинялися в ще більшій економічній ізоляції.

Серед економічних наслідків світової війни одним з найважливіших було *помітне зменшення ролі Європейського континенту в світовому промисловому виробництві та міжнародній торгівлі*. В результаті війни європейські інвестиції за межами континенту суттєво скоротилися, як і, відповідно, можливості впливати на економічне життя в інших частинах світу. Відновлення послаблених позицій відбувалося доволі повільно, тим більше, що у світовій торгівлі посилювалася конкуренція, особливо з боку США, а також Японії. Наслідком цього була певна переорієнтація в економічній політиці та торговельних пріоритетах неєвропейських країн. Зокрема, якщо до Першої світової війни в міжнародній торгівлі з країнами Латинської Америки домінувала Великобританія і меншою мірою Німеччина, то в післявоєнний період орієнтація цих країн на США помітно зросла. Капіталовкладення американських компаній в економіку цих країн постійно збільшувалися, особливо в гірничу й нафтодобувну галузі промисловості Венесуели, Колумбії, Перу, Еквадору та ін. Водночас приплив американських капіталів сприяв початку процесу індустріалізації в ряді латиноамериканських країн. Подібні явища мали місце й в Азії. Тому на світових ринках і в міжнародній торгівлі почали з'являтися *нові суб'єкти світових економічних відносин*, які пізніше були віднесені до розряду країн «третього світу». Це були очевидні симптоми закінчення ери європоцентризму в економічному житті світу.

Світова війна не тільки порушила нормальні господарські зв'язки, розхитала існуючу економічну інфраструктуру багатьох країн, але

й породила *серйозну фінансову нестабільність*, а в деяких країнах – справжній фінансовий хаос. Війна потребувала колосальних фінансових витрат, сукупна вартість яких досягла декількох сотень мільярдів американських доларів. Лише незначну частину цих величезних витрат можна було покрити за рахунок збільшення оподаткування населення воюючих країн. Тому для фінансування війни їх уряди змушені були все частіше вдаватися до друкування паперових грошей і внутрішніх позичок, що зробило *інфляцію постійним явищем економічного життя* багатьох європейських країн. Унаслідок цього посилилася загроза добробуту широких верств населення з фіксованими доходами і платнею, що мало далекосяжні соціальні наслідки й позначилося в майбутньому на їх політичній орієнтації.

Крім цього, закупки зброї й військових матеріалів у США під час війни швидко виснажили золоті запаси країн Антанти, які потрапили від них у фінансову залежність. Союзні держави заборгували Сполученим Штатам більш ніж 7 млрд дол., а враховуючи, що чимало позичок було зроблено ними й після закінчення війни, їхня загальна заборгованість досягла 11,6 млрд дол. Тому не дивно, що фінансовий центр капіталістичного світу перемістився з Європи за океан, у США.

В цілому фінансова спадщина, яку залишила війна (знецінення валют, проблема репарацій і виплати військових боргів європейськими країнами Сполученим Штатам), зробила міжвоєнні роки періодом майже постійної фінансової нестабільності й, відповідно, економічної напруги. Старий фінансовий порядок, розхитаний дощенту війною, так ніколи, по суті, й не був відновлений у колишньому вигляді.

Проте деякі економічні наслідки війни мали й позитивний характер, зокрема, війна сприяла запровадженню нових технологій, що стимулювали розвиток автомобільної та авіаційної, хімічної та нафтопереробної промисловості, виробництву барвників, легованих сталей, виробництву холодильного й консервувального обладнання.

Соціальні наслідки війни

Соціальні наслідки війни були різноманітними. Ведення війни такого масштабу, тобто фактично тотальної війни, вимагало мобілізації всіх наявних економічних потужностей і, відповідно, залучення нових трудових ресурсів, що не могло не позначитися на структурі робочої сили як країн Антанти, так і Троїстого союзу. На виробництві різко зросла *роль жінок*, які все більше заміняли чоловіків, мобілізованих до

Жіноча праця на промисловому підприємстві

війська. В промисловості й на транспорті у Великобританії працювало в роки війни понад 3 млн жінок, ще 150 тис. перебували у війську в складі спеціальних допоміжних частин. Дуже зросла питома вага жінок і у сфері обслуговування. У тій же Англії все більше їх працювало банківськими касирами, листоношами і навіть поліцейськими, а число жінок-водіїв трамваїв та автобусів збільшилося в 10 разів. Зростаючу роль жінок у житті суспільства, як і вплив розкріпачення жінок у Радянській Росії, вже не можна було не помічати і тим більше ігнорувати, тому в перші післявоєнні роки в Англії, Австрії, Німеччині, США та інших західних країнах жінкам було надано право голосу, що значно розширило склад електорату, зробивши їх важливим чинником політичного життя.

Війна посилила процеси внутрішньої міграції та соціальної мобільності. Наприклад, у США, де різко зріс попит на робочу силу через потребу постачати країнам Антанти зброю, продовольство та інші військові матеріали, почалася міграція негрів з аграрного Півдня на промислову Північ; ця тенденція збереглася і в подальшому, що наклало глибокий відбиток на суспільно-політичне життя цієї країни.

В умовах тривалої війни нормальна робота промисловості, транспорту та інших галузей господарства мала величезне значення, тому уряди та буржуазія воюючих країн були вельми зацікавлені в налагод-

женні «соціального партнерства» та встановленні «класового миру» з робітничим класом з метою запобігання страйкам, заворушенням тощо. Це зумовило помітне посилення ролі профспілок, які представляли й захищали інтереси робітників. Правлячі кола сподівалися, що їх керівництво здатне контролювати поведінку і настрої робітників, а також переконувати останніх у необхідності бути слухняними, мужньо терпіти численні нестатки, злигодні, погіршення матеріального стану, обмеження своїх прав в ім'я перемоги над ворогом. Співробітництво профспілкового керівництва з діловими та урядовими колами, що так посилювалося в роки війни, мало неоднозначні наслідки. З одного боку, профспілки, які посилювали свій авторитет і зайняли помітне місце в суспільно-політичному житті, могли тепер більш рішуче й успішно захищати інтереси робітничого класу, добиватися покращення його економічного та соціального становища, з другого, війна сприяла процесу інтеграції профспілкової бюрократії в бюрократію державну, що нерідко відривало профспілкових керівників від робітничої маси, робило їх вільними чи невільними прихильниками існуючих порядків, зацікавлених, у тому числі з особистих міркувань, у співробітництві з урядом і буржуазією. Це, в свою чергу, стало важливим кроком на шляху вродження соціал-демократичних партій, опорою яких у робітничому русі були саме профспілки, в партійно-державний механізм капіталістичної держави.

Нарешті, війна привела до виникнення значних маргінальних соціальних груп, які складалися з людей, які внаслідок різних обставин (війна, спричинена нею розруха, економічна криза, безробіття) втратили свій колишній соціальний статус, звичний спосіб життя, а отже, і джерела матеріального забезпечення, проте, у післявоєнний час не змогли їх повернути або знайти іншу «соціальну нішу» в суспільстві. Серед них було чимало демобілізованих вояків, ветеранів Першої світової. Отже, в ряді західних країн з'явилася чисельна маса вкрай незадоволених людей, що вороже ставилися до суспільства, яке фактично кинуло їх напризволяще, і прагнули якнайшвидше покращити своє становище. Такі групи і, зокрема, деякі організації ветеранів тяжіли до сприйняття різних радикальних ідеологій, приставали до правоекстремістських політичних рухів. Узагалі, ветерани світової війни відігравали неабияку роль у формуванні політичної атмосфери і морального стану післявоєнного західного суспільства.

Внаслідок війни соціальні відносини, соціальна структура, питома вага й місце окремих класів і соціальних груп у житті західно-

го суспільства зазнали значних змін. Війна стирала соціальні бар'єри: жертвами ураганного гарматно-кулеметного вогню ставали і родовиті аристократи, і звичайні селяни й робітники.

У країнах Антанти і Троїстого союзу *селянство* складало основний контингент масових армій, тому як клас воно зазнало великих втрат. Наприклад, у Франції 53% тих, хто загинув на війні, були селянами. В той же час війна розширила кругозір і сполітизувала чимало селян-вояків: серед тих, хто повернувся з фронту, частина перестала ходити до церкви, інші почали брати активну участь у селянських рухах, ставали організаторами й керівниками селянських політичних організацій і партій. Були й такі, хто взагалі не повернувся до сільського життя. В цілому становище селян у перші післявоєнні роки дещо покращилося: завдяки високій інфляції вони мали можливість сплатити свої борги, а внаслідок проведення аграрних реформ дещо збільшили свої земельні володіння.

У воєнних діях загинуло чимало представників *аристократії*, насамперед земельної. Понад чверть студентів Оксфордського та Кембриджського університетів у віці до 25 років, як правило, вихідців із знатних родин, що перебували в британській армії в 1914 р., загинули в боях. Економічні позиції аристократії після війни – через відносне падіння вартості землі та проведених під тиском селянства аграрних реформ – дещо послабшали. Похитнулися також і політичні позиції поміщиків, коли в деяких країнах були повалені монархії чи суттєво обмежені владні прерогативи тих, що збереглися, бо саме монархічні інститути стояли на захисті інтересів цієї соціальної групи. Однак, хоча аристократія і була чисельно послаблена, вона і в міжвоєнний період зберегла в основному свої земельні володіння (зокрема, в Німеччині) і соціальний статус.

З усіх соціальних груп і класів, мабуть, найсильніше постраждав від війни та її наслідків *середній клас*, у середовищі якого до 1914 р. були найбільш поширені настрої соціального оптимізму, впевненості в майбутньому. В результаті війни багато його представників втратили свої інвестиції, цінні папери, акції за кордоном, породжена ж війною інфляція, що посилилася після її закінчення, поглинула їх заощадження, а дорожнеча й післявоєнна економічна криза погіршили їх матеріальний стан аж до повного розорення.

Результати та наслідки Першої світової війни визначили *головні тенденції політичного, соціально-економічного та духовного розвитку* західного суспільства в наступні десятиліття.

Розділ II

Післявоєнний устрій світу: Версальсько- Вашингтонська система

Перша світова війна закінчилася 11 листопада 1918 р., коли у Комп'єнському лісі, у вагоні головнокомандувача союзними військами маршала Фоша німецька делегація підписала умови перемир'я.

**Паризька
мирна конференція
(18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.)**

У січні 1919 р. у Парижі почала роботу мирна конференція з метою розробити й укласти мирні договори з Німеччиною та іншими переможеними державами, заклавши тим самим підвалини післявоєнного устрою світу. Учасниками конференції були 27 країн, що воювали на боці Антанти. Німеччина та її союзники, а також Радянська Росія не були допущені до участі в роботі мирної конференції. На інтереси й побажання малих країн на конференції фактично не зважали. Уся робота по розробці умов мирних договорів відбувалася за лаштунками офіційних засідань. Головні роль на конференції відігравали президент США В. Вільсон, британський прем'єр-міністр Д. Ллойд-Джордж і прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо, який був головою конференції.

Чимало людей у світі сподівалися, що запропоновані американським президентом «14 пунктів про умови миру» стануть моделлю в справі створення справедливого післявоєнного устрою світу. Однак

«Архітектори» міжнародного устрою світу після Першої світової війни (зліва направо: прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо, президент США Вудро Вільсон і прем'єр-міністр Великої Британії Девід Ллойд-Джордж)

незабаром виявилося, що головні творці післявоєнного врегулювання визнавали їх тільки на словах, дбаючи насамперед про свої власні інтереси. Врешті-решт Вільсон спромігся зберегти тільки чотири пункти своєї програми, а саме: пункт 7-й про відновлення незалежності Бельгії, пункт 8-й про повернення Франції території Ельзасу – Лотарингії, що були втрачені нею в 1871 р., пункт 10-й про долю народів Австро-Угорщини та останній, 14-й, про утворення Ліги Націй. Усі інші були проігноровані чи змінені настільки, що втрачався їх оригінальний зміст.

Хоча учасників конференції об'єднувало бажання закріпити свою перемогу над Німеччиною, а також повалити Радянську владу в Росії та придушити революційний рух в інших країнах, практично з усіх питань порядку денного між великими державами точилася гостра боротьба. За характеристикою одного з учасників конференції, її засідання нагадували «бунт папуг у великій клітці зоологічного саду». Кожна з великих держав-переможниць прагнула посилити свої позиції за рахунок інших держав.

Великі розбіжності виявилися щодо німецького питання. Клемансо, одержимий ідеєю реваншу, тобто помсти Німеччині, намагався добитися її розчленування й максимального військового та економічного послаблення. Однак Ллойд-Джордж і Вільсон рішуче виступили проти цих планів, не бажаючи сприяти посиленню Франції на Євро-

пейському континенті, а тому намагаючись зберегти достатньо сильну Німеччину як свого роду противагу Франції, а також потенційного союзника в боротьбі проти Радянської Росії. Роздратований протидією Ллойд-Джорджа французьким планам Клемансо заявив: *«Я повинен Вам сказати, що на другий день після перемир'я я знайшов у вашій особі ворога Франції»*, на що той їдко відповів: *«Не дивно. Це завжди було нашою традиційною політикою»*.

В той же час французька та англійська делегації, обстоюючи збереження традиційних сфер впливу, об'єднали свої зусилля проти американських планів запровадження в міжнародну практику доктрин «відкритих дверей» і «рівних можливостей», які фактично маскували претензії США на світове лідерство. Тому Вільсону не вдалося реалізувати на конференції наміри фінансової та політичної еліти США щодо встановлення гегемонії своєї країни в післявоєнному світі, військово-політичний вплив якої ще значно поступався її економічній могутності.

Однією з головних проблем конференції було «російське питання», змістом якого було обговорення форм і засобів боротьби з більшовицькою революцією та її впливом на інші країни. Хоча від імені союзних держав Вільсон зробив заяву, де, зокрема, говорилося: *«Вони беззастережно визнають революцію, і вони ніяким чином і ні за яких умов не будуть допомагати чи надавати підтримку будь-яким зазіханням контрреволюції»*, насправді в Парижі приймалися рішення про надання різноманітної допомоги антирадянським силам і про координацію військових зусиль країн Антанти в Росії, проти якої вони почали неоголошену збройну інтервенцію. У меморандумі американської делегації на Паризькій конференції від 9 жовтня 1919 р. вказувалося, що Росія буде прийнята до Ліги Націй тільки коли вона буде мати антибільшовицький уряд. Попри всі розбіжності в поглядах на методи боротьби з Радянською Росією, провідні учасники конференції фактично санкціонували антирадянську інтервенцію, яка почалася ще в 1918 р., і збройні акції по придушенню революційних виступів у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема, Радянської республіки в Угорщині. Однак домовитися про спільний похід проти Радянської Росії виявилось неможливим через суперечності в таборі переможців і побоювання ще більшого посилення революційного руху на Заході. За визнанням Ллойд-Джорджа, *«війна проти більшовиків... викликала б серед організованих робітників заворушення, яке навіть важко уявити»*.

Одним з найважливіших рішень Паризької конференції було створення **Ліги Націй** – міжнародної організації, метою якої було підтри-

мання миру й міжнародної безпеки. Ідея створення такої організації була висунута ще в роки світової війни пацифістськими колами і підтримана керівниками Антанти. Розроблений спеціальною комісією на чолі з палким прихильником її утворення Вільсоном Статут Ліги закріплював чимало прогресивних положень міжнародного права, зокрема відмову від ведення війни, передбачав можливість застосування колективних заходів (санкцій) – як економічних, так і військових – проти агресора. Головним завданням нової організації, за Статутом, була боротьба за мир, співробітництво та безпеку народів. Характерно, що до Статуту та інших документів цієї організації увійшли, ставши нормами міжнародного права, деякі принципи, проголошені в 1917 р. радянським Декретом про мир, які спершу категорично відкидалися урядами Антанти. Так, коли в 1923 р. комісія Ліги Націй запропонувала проект договору про взаємну допомогу, то зафіксувала в ньому, що «агресивна війна є злочином». Поняття «контрибуція», яке було таким звичним у міжнародно-правовій практиці ХІХ – початку ХХ ст., після проголошення Декрету про мир зникає з ужитку. До Статуту увійшло зобов'язання дотримуватися «повної гласності» в міжнародних відносинах. Проте це не заважало Лізі з самого початку свого існування вдаватися і до відкритих, і до закамуйованих антирадянських акцій (визнання адмірала Колчака як глави уряду Росії та ін.). Антирадянська спрямованість зберігалася протягом усього першого етапу (1920–1934 рр.) діяльності Ліги Націй.

Держави-члени Ліги Націй (спочатку до неї не приймалися переможені країни) посилали своїх представників на щорічну Асамблею, яка й була її вищим органом. У перервах між скликаннями Асамблеї її повноваження перебирала на себе Рада Ліги Націй, на яку покладалася функція охоронця міжнародного миру. Таким чином, *Ліга Націй стала першою міжнародною організацією з підтримання миру в усьому світі*. Організація Об'єднаних Націй, створена наприкінці Другої світової війни, стала фактично спадкоємницею Ліги Націй.

Після тривалих суперечок переможцям вдалося домовитися про долю колишніх німецьких колоній і турецьких володінь. Широка популярність, якої набуло серед народів колоній і залежних країн висунуте Радянським урядом гасло *самовизначення націй*, не дозволила делегаціям Англії, Франції та Японії відкрито анексувати захоплені ними у Німеччини і Туреччини колонії. Під приводом того, що народи цих територій нібито не здатні самостійно керувати собою, вони оголосили, що «передові нації» повинні взяти над ними «опіку», щоби

«підготувати» їх до самоуправління, а практичне здійснення цієї опіки «пропонувалося» країнам-переможцям. Від імені Ліги Націй мандати на управління колишніми колоніями передавалися Англії та її домініонам, Франції, Японії та деяким іншим країнам. Ці території стали називатися мандатними. Так, Великобританії були видані мандати на відповідну опіку на Палестину, Трансїорданію, Ірак, колишню німецьку Східну Африку (Танганьїку) та інші території; Франції – на Сирію, Ліван, частини Того і Камеруну в Африці; Японії – на Маріанські, Каролінські та Маршаллові острови, а також на німецькі володіння на Шаньдунському півострові в Китаї.

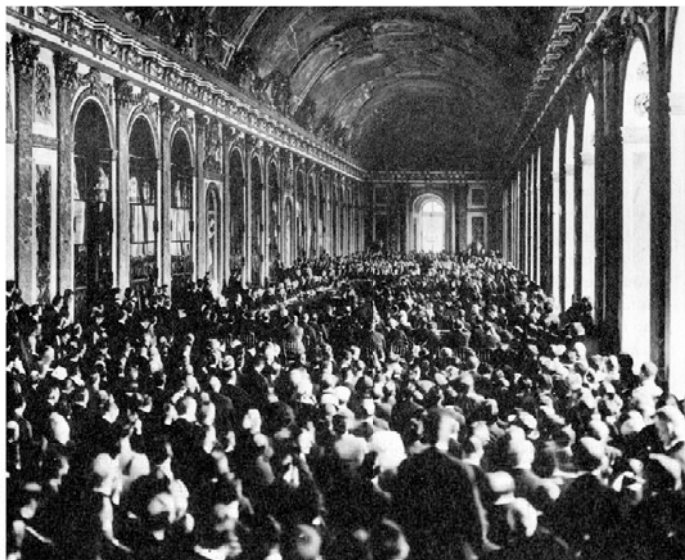
Насправді мандатна система була лише прикриттям колишньої колоніальної системи, а народи німецьких і турецьких колоній тільки змінили хазяїв. Тому зрозуміло їх розчарування рішеннями Паризької конференції. Наприклад, щоби отримати допомогу арабського населення проти Оттоманської імперії під час війни, союзники обіцяли визнати незалежність арабських країн на Середньому Сході, однак «забули» обіцянки, видавши собі мандати на управління цими колишніми землями Туреччини і в такий спосіб наочно продемонструвавши, що принцип національного самовизначення застосовувався тільки щодо європейських народів.

Головним підсумком роботи Паризької конференції стало підписання мирних договорів з Німеччиною та її союзниками, а також створення Ліги Націй – міжнародної організації для розвитку співробітництва між народами та підтримання миру й безпеки.

Версальський договір

28 червня 1919 р. представники німецької делегації підписали продиктований державами-переможцями мирний договір. За місцем підписання (Дзеркальна зала Версальського палацу) цей договір отримав назву Версальського.

За його умовами Німеччина визнавалась єдиним винуватцем війни. Ельзас і Лотарингія, захоплені німцями в 1871 р., поверталися Франції. Крім цього, їй були передані у власність вугільні копальні Саарського басейну, які повинні були служити компенсацією за зруйновані німцями рудники Північної Франції, а управління Саарською областю передавалося на 15 років Лізі Націй, після чого її долю повинен був вирішити плебісцит. До Бельгії відійшли округи Ейпен і Мальмеді, до Данії – Північний Шлезвіг. Щоб убезпечити Францію в майбутньо-

Підписання Версальського договору, 28 червня 1919 р.

му від можливого й несподіваного німецького нападу, створювалася так звана *Рейнська демілітаризована зона*: Німеччині заборонялося утримувати чи будувати на лівому березі Рейну, а також у смузі 50 км завширшки на правому березі будь-які військові споруди, так само як і утримувати в цій зоні війська.

Німеччина визнавала незалежність Польщі, Чехословаччини та Австрії. Польщі вона повернула загарбані в неї свого часу землі: Східну Познанщину, частини Західної й Східної Пруссії, частину Верхньої Сілезії. Німеччина відмовлялася від Гданська (Данцига), однак Польща не отримала цього дуже важливого для неї порту, бо Гданськ був перетворений у «вільне місто», що перебувало під захистом Ліги Націй. Отже, Польща не отримала широкого виходу до Балтійського моря. У складі Німеччини залишалося понад 100 тис. кв. км польських земель із численним польським населенням.

Німеччина відмовлялася також від м. Клайпеди (Мемеля), яка пізніше була передана Литві. Категорично заборонялося приєднання (аншлюс) Австрії до Німеччини.

Версальський договір передбачав *воєнні обмеження* щодо Німеччини: загальна військова повинність відмінялася, ліквідовувався Генеральний штаб, заборонялося мати підводні човни, важку артилерію й

військову авіацію, військово-морський флот обмежувався шістьма невеликими броненосцями й деякою кількістю більш дрібних кораблів. Країні дозволялося мати армію (*рейхсвер* – імперське, тобто державне, військо) чисельністю в 100 тис. чол. (у тому числі 4 тис. офіцерів), що комплектувалася на умовах вільного найму.

Німеччину зобов'язали виплатити союзникам *репарації*, загальна сума яких була остаточно встановлена в 1921 р. у розмірі 132 млрд золотих марок, що перевищувало завдані нею фактичні збитки приблизно в 3 рази (за підрахунками Кейнса, фактичні збитки складали не більше 42 млрд). 52% цієї суми повинна була отримати Франція. Щоб гарантувати виконання Німеччиною Версальського договору, держави Антанти окупували терміном на 15 років німецьку територію на лівому березі Рейну.

В цілому Німеччина втрачала близько 11% населення, 13% території (де були розташовані значні виробництва чавуну й сталі, добувалася чверть вугілля й 75% залізної руди), майже весь торговельний флот.

Населення Німеччини з обуренням зустріло підписання Версальського договору, який вважало ганебним і принизливим, називаючи його «диктатом». Вимоги мирного договору майже в усіх своїх пунктах суперечили тому, що свого часу президент США В. Вільсон проголосив як основу майбутнього загального миру, в тому числі для Німеччини. За словами В. І. Леніна, Версальський договір поставив Німеччину «в умови повного безправ'я й приниження». Ображаючи національну гідність німецького народу, Версальський договір разом з тим не містив справжніх гарантій проти відродження німецького мілітаризму й повторення агресії, бо не руйнував його соціально-економічні основи, залишав у недоторканності важку промисловість і ядро війська. Незважаючи на видачу державам-переможцям чималих запасів зброї, Німеччина зберігала таємні склади, яких вистачило б для озброєння 800-тисячної армії. Існування Генерального штабу заборонялося лише на словах, його роль виконувало «Загальне військове бюро» (звідси вислів: «Кайзер пішов, генерали залишилися»). Все це зберігало можливість для реваншу, про що відразу після закінчення війни почали мріяти певні кола Німеччини.

Хиткість і вибухонебезпечність мирного договору з Німеччиною відчували й ті, хто був причетний до його розробки. Вони досить скептично оцінювали його перспективи:

«Цей договір є безперервним становленням, якщо тільки він не буде повним провалом» (Ж. Клемансо);

«Якщо я правильно розумію, творці мирного договору добилися скоріше підписання, ніж урегулювання» (М. Кейнс);

«Це – не мир, а перемир'я на 20 років» (маршал Ф. Фош).

У 1919–1920 рр. були підписані мирні договори із союзниками Німеччини, які склалися за зразком Версальського. Ці так звані «договори-супутники» закріпили територіальні зміни, що фактично відбулися в результаті розпаду Австро-Угорщини та створення нових держав у Центральній і Східній Європі.

Сен-Жерменський договір

Мирний договір з Австрією був підписаний 10 вересня 1919 р. в Сен-Жерменському палаці. За цим договором вона визнавала незалежність новостворених держав – Чехословаччини та Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославія). Першій з них Австрія поступалася своїми колишніми провінціями – Богемією та Моравією, частиною Сілезії (в подальшому її Тешинський округ був переданий Польщі). До складу другої увійшли частини Крайни, Каринтії та Штирії, з яких утворилася Словенія, а також Далмація, Боснія й Герцеговина. Італія отримала від Австрії області Трентіно і Південний Тироль із значним австрійським населенням, Юлійську Крайну і деякі південнослов'янські землі, а трохи пізніше (за Рапальським договором 1920 р.) – більшу частину Істрії з містами Трієст і Пула. Сен-Жерменський договір (ст. 59), всупереч волі Буковинського народного віча про приєднання Північної Буковини до України, передавав цей край Румунії.

В Австрії, як і в Німеччині, відмінялася загальна військова повинність, армія обмежувалася 30 тис. вояків і формувалася за вільним наймом. Австрія повинна була також сплатити репарації, їй заборонявся аншлюс.

Нейський договір

Мир з Болгарією був укладений в Нейї (під Парижем) 27 листопада 1919 р. За цим договором країна втрачала значну частину своєї території, тому стала меншою, ніж була до Першої Балканської війни. За цим договором Греції передавалася Західна Фракія, внаслідок чого Болгарія втрачала вихід до Егейського моря, декілька районів з містами відійшли до Королівства СХС, за Румунією зберігалася Південна Добруджа, яку вона відібрала у Болгарії в 1913 р. Болгарії дозволяло-

ся мати вільнонайману армію чисельністю 20 тис. чол., і вона повинна була виплачувати репарації в розмірі 2,2 млрд золотих франків. Умови Нейїського договору були, мабуть, особливо важкими, тому що Болгарія була невеликою, порівняно слаборозвинутою й бідною країною.

Тріанонський договір

4 червня 1920 р. у Великому Тріанонському палаці Версалю був підписаний мирний договір з Угорщиною. Вона втрачала всі свої слов'янські володіння, визнавала незалежність Чехословаччини та Югослов'янської держави, брала обов'язок сплатити репарації, обмежити військо 35 тис. чол., що комплектувалося б за вільним наймом.

На користь Чехословаччини Угорщина відмовлялася від Словаччини й Закарпатської України, ігноруючи при цьому рішення Карпато-українських народних зборів про приєднання цього краю до України. До Румунії відходили Трансильванія і східна частина Банату, до Королівства СХС – Хорватія, Славонія, Бачка, західна частина Банату. Враховуючи, що в Угорщині в цей час встановилася Радянська влада і наперед ускладнюючи відносини між нею та Австрією, до останньої приєднувався угорський Бургенланд. За Тріанонським договором територія Угорщини скорочувалася більше ніж на 2/3, а населення – на 63,5%. Понад 1,7 млн мадяр опинилися в Румунії, понад 1 млн – у Чехословаччині, 548 тис. – в Югослов'янській державі, 26 тис. – в Австрії.

Севрський договір

Розробляючи мирний договір з Туреччиною, держави-переможниці хотіли здійснити розподіл Османської імперії, а також перетворити Туреччину та зони чорноморських проливів в один із можливих плацдармів для антирадянської інтервенції. Однак Севрський договір, який фактично зводив би Туреччину до стану напівколонії, виявився, по суті, «мертвонародженим», позаяк у силу так і не вступив через початок у цій країні національної революції, а новий турецький уряд рішуче відмовився його визнати. Тому вже в 1923 р. західні держави змушені були визнати її суверенітет і територіальну цілісність, що означало першу тріщину в системі післявоєнного устрою, створеній на Паризькій конференції.

Аналіз договорів, підписаних із союзниками Німеччини, свідчить, що часто-густо замість справедливого врегулювання спірних проблем

Зліва направо: Орландо (прем'єр-міністр Італії), Ллойд-Джордж, Клемансо, Вільсон

монстрували незнання елементарних даних історії та географії народів Центральної та Східної Європи, долю яких вирішували на конференції. Наприклад, Вільсон (який, до речі, до свого президентства був професором історії в університеті) і Ллойд-Джордж посилали своїм експертам записки такого змісту: «Чехо-словаки, що це таке? Де знаходяться? І скільки їх?», «Мені ніколи не доводилося чути про Трансильванію», «Де розташований Тешен?»; британський прем'єр-міністр плував Кілікію з Галичиною, тому що відповідно до англійської транскрипції обидва слова пишуться майже однаково.

Вашингтонська конференція

Фактичним продовженням процесу післявоєнного влаштування світу, започаткованого в Парижі, стала **Вашингтонська конференція** (листопад 1921 – лютий 1922 рр.), яка повинна була розв'язати низку важливих міжнародних проблем в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Ініціаторами її проведення виступили Сполучені Штати Америки, що поставили собі за мету переглянути рішення Паризької мирної конференції щодо Далекого Сходу, зокрема Китаю, де з точки зору американських правлячих кіл посилюлися позиції небезпечного для них конкурента – Японії. Це, до речі, було однією з причин, з яких США відмовилися ратифікувати Версальський договір. Провідну роль на конференції відігравала американська делегація, що відображало факт посилення США у світовій політиці, головним чином через їх постійно зростаючу фінансову й економічну могутність. Радянська Росія –

панував диктат переможців, які нерідко нехтували чітко вираженим волевиявленням народів, а замість обіцяної поваги до їх інтересів мав місце безсоромний поділ їх територій, ігнорування їх законних прав і сподівань, що в недалекому майбутньому породить нові болісні проблеми. Так, керівники великих держав неодноразово де-

велика тихоокеанська держава – не була запрошена до участі в цій конференції.

Згідно з *договором 4-х держав* (США, Англія, Франція, Японія), вони домовилися про взаємні гарантії своїх острівних володінь у Тихому океані, що означало визнання Сполученими Штатами проведеного на Паризькій конференції розподілу островів, які належали Німеччині. Натомість завдяки його підписанню був ліквідований небезпечний для США англо-японський союз 1902 р.

Договір 5-ти держав став першою в історії міжнародних відносин угодою, яка певною мірою обмежувала гонку озброєнь, встановлюючи, зокрема, співвідношення між військово-морськими флотами США, Англії, Японії, Франції, Італії по класу лінійних (тобто найбільш потужних) кораблів у такій пропорції – 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Також уперше за цим договором Великобританія змушена була визнати рівність свого військово-морського флоту з флотом США, що, безперечно, було успіхом останніх у боротьбі за панування на морях і дозволяло продовжувати збільшення свого флоту, який поки що значно поступався британському.

На конференції був підписаний *договір 9-ти держав* про узгодження їх політики щодо Китаю, де піднесення національно-визвольного руху після війни загрожувало їх позиціям і змушувало піти на деякі поступки. За цим договором його учасники зобов'язувалися поважати суверенітет, незалежність і територіальну недоторканність Китаю, а також оголошували про свій намір дотримуватися принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей» для торгівлі й промисловості всіх націй, не добиватися особливих переваг і прав та не створювати собі сфер впливу в цій країні. Однак ці зобов'язання нічим не гарантувалися і фактично порушувалися великими державами, про що свідчить, наприклад, їх збройне втручання з метою придушення китайської революції 1925–1927 рр. Реальний зміст цього договору полягав у тому, що він надав характер міжнародної угоди американській доктрині «відкритих дверей» у Китаї, висунутої ще в 1899 р., і тим полегшив американському капіталу проникнення на ринки цієї країни, чому раніше європейські держави та Японія чинили опір, поділивши її свого часу на сфери власного впливу.

Таким чином, підсумками Вашингтонської конференції були визнання провідними державами територіального статус-кво на Тихому океані й Далекому Сході, узгодження принципів своєї політики в Китаї та згода обмежити розміри своїх військово-морських флотів. Рішення,

прийняті у Вашингтоні, стали не тільки «географічним» доповненням Версальської системи, але й початком її *ревізії*. Японію змусили відмовитися від частини німецьких володінь, визнаних за нею на Паризькій конференції, зокрема повернути Китаю Шаньдунський півострів (Англія відмовилася на користь Китаю від орендованої нею території Вейхайвею).

Хоча рішення Вашингтонської конференції мали здебільшого компромісний характер, однак у цілому вони відображали очевидну тенденцію до посилення міжнародної ролі США, а також початок переорієнтації Великобританії, почасти вимушеної, на співробітництво зі Сполученими Штатами. В той же час послаблення позицій Японії в Китаї було досягнуто за рахунок контрпоступок їй, зокрема, визнавалися її «спеціальні інтереси» в Маньчжурії, що в майбутньому полегшило розв'язання японської агресії на Далекому Сході. Отже, Вашингтонські угоди не створювали справді міцних, тривалих мирних відносин у цій частині земної кулі, а лише тимчасово послаблювали існуючі протиріччя (японо-американські, англо-американські тощо).

Рішення Паризької та Вашингтонської конференцій у своїй сукупності заклали підвалини післявоєнного устрою значної частини світу. Система міжнародних відносин, створена мирними договорами з Німеччиною та її союзниками, відома під назвою **Версальсько-Вашингтонської системи**. Її створення мало як позитивні, так і негативні наслідки.

Позитивне значення Версальсько-Вашингтонської системи полягало в тому, що її створення забезпечило перехід до нової конфігурації міжнародної політики в умовах миру, дозволило послабити післявоєнну напруженість і закласти основу для відносно стабільних міжнародних відносин у 1920-ті роки. Рішення мирних конференцій містили низку положень, які свідчили про зростаюче розуміння необхідності оновлення базових принципів міжнародних відносин, серед яких і визнання права на самовизначення народів, і відмова (хоча й формальна) від війни як засобу вирішення конфліктів.

У міжнародному плані були санкціоновані територіально-політичні зміни, що сталися внаслідок війни, розпаду чотирьох імперій (Австро-Угорської, Російської, Німецької, Оттоманської) та утворення нових держав. В Європі виникли такі держави, як Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (майбутня Югославія), відтворена Польща, в нових кор-

донах повстали Австрія й Угорщина. Міжнародним співтовариством була визнана державність і незалежність цих країн, за що тривалий час боролися їхні народи, а встановлені кордони (значною мірою сумнівні й недосконалі) виявилися напрочуд довговічними.

Суттєво змінилися розміри багатьох європейських країн. Так, територія Австрії зменшилася в 3,7 рази, а Угорщини – в 3,25, у той час як Румунії збільшилася більш ніж в 2, Греції – в 2,3, а Сербії – в 6 разів; площа Франції зросла на 4,65%, Італії – на 8,6%, Данії – на 8,7%.

Версальська система закріпила нове співвідношення сил, що склалося після війни, зокрема переважання Франції на Європейському континенті внаслідок розгрому Німеччини і провідну роль Великобританії на Близькому Сході. Помітно зросла питома вага в міжнародних справах і британських домініонів, які отримали мандати на управління деякими німецькими колоніями, зокрема, Південно-Африканський Союз здобув мандат на колишню Німецьку Східну Африку (сьогодні – Намібія), Австралія – на німецьку частину Нової Гвінеї тощо.

Враховуючи настрої населення й піднесення демократичних рухів після війни, творці Версальсько-Вашингтонської системи змушені були підтримати, принаймні на словах, заклики президента Вільсона будувати світовий порядок на базі демократичних принципів і міжнародного співробітництва й у такий спосіб сприяли поширенню демократичних форм управління і встановленню демократичних режимів, зокрема в новостворених державах. У результаті число демократичних країн збільшилося, сягнувши майже 30-ти. Також, згідно з Версальським договором, у рамках Ліги Націй була створена Міжнародна організація праці, яка розробляла для держав-учасниць Паризької конференції свої рекомендації щодо того, як порозумітися зі «своїм» робітничим класом, до якої межі йти йому на поступки в трудовому і соціальному законодавстві, щоби справа не доходила до небезпечної для правлячих класів конфронтації.

З другого боку, сама Версальсько-Вашингтонська система за своєю сутністю не могла бути тривкою. Ненадійність, слабкість і вибухонебезпечність створеної структури післявоєнних міжнародних відносин були обумовлені насамперед тим, що творці цієї системи свідомо чи несвідомо поставили надто багато держав і народів у таке становище, яке спонукало їх боротися проти цієї системи. Це добре усвідомлювали найбільш тверезомислячі й проникливі учасники Паризької конференції. Так, експерт британської делегації Гарольд Нікольсон

свідчив: «Ми прибули з твердим переконанням, що повинен бути укладений справедливий і розумний мир. Ми поїхали з усвідомленням, що договори, які ми нав'язали нашим ворогам, були несправедливі й нерозумні». Франческо Нітті, колишній прем'єр-міністр Італії, у своїй праці «Виродження Європи» писав: «Європа зробила крок назад на шляху цивілізації. Тривалий період росту культури, правопорядку та добробуту нові договори звели нанівець... Нові договори зі своїми арміями та взаємною недовірою, що постійно зростають, започатковують майбутнє, перспективи якого сумні для переможених та загрожують самим переможцям». Держсекретар США Лансінг визнав: «У нас є мирний договір, який не може принести з собою міцного миру, оскільки він заснований на сипучому піску приватних інтересів кожного з його учасників».

В основі хиткості й нестійкості післявоєнного устрою світу була ціла низка чинників:

- значною мірою несправедливий (а часто й грабіжницький) характер мирних договорів з переможеними країнами;
- поглиблення протиріч між переможеними і переможцями;
- незадоволення підсумками війни окремих країн з табору переможців і загострення суперечок між переможцями;
- обурення малих країн, інтересами яких часто нехтували;
- нерівномірність розвитку країн, що зумовлювало постійні зміни у співвідношенні сил між ними;
- невирішеність проблеми кордонів між європейськими країнами;
- відсутність у Ліги Націй дієвого механізму контролю за реалізацією своїх рішень;
- неучасть у роботі Ліги США та – доволі довгий час – Німеччини і СРСР, яких намагалися принизити та «покарати».

Після війни загострилися протиріччя між державами-переможницями. Так, між Великобританією і Францією, вчорашніми союзниками по Антанті, розгорнулася боротьба за гегемонію в Європі. США, які не змогли досягти реалізації своїх планів щодо здобуття світового лідерства за рахунок послаблення позицій Англії і Франції в Європі та на Сході, відмовилися ратифікувати Версальський договір і Статут Ліги Націй, значною мірою знецінивши їх стабілізуючу роль у післявоєнних міжнародних відносинах.

Розробляючи принципи мирного врегулювання і створюючи систему післявоєнного світового порядку, представники великих держав припустилися низки фатальних помилок, які негативно позначилися на стані міжнародних відносин у наступні десятиліття.

Великі держави виявили на Паризькій конференції повну зневагу до можливих економічних наслідків договорів, які обтяжували світове господарство надмірними репараційними платежами і штучним припиненням економічних зв'язків, що склалися століттями. *«Версальський договір і ще більше той спосіб, яким він застосовувався, розладнав усе виробництво, дезорганізував товарообмін і привів усі економічні відправлення країни в цілковитий розлад»*, – писав уже згадуваний Нітті. Поява нових держав на обширі Європи ще більше ускладнила економічну ситуацію.

Держави Антанти і США виявилися напрочуд короткозорими, коли примусили підписати ганебний для німців Версальський договір не справжніх винуватців війни, а саме представників німецької воячини, кайзерівського уряду, верхівки юнкерства й монополістичної буржуазії, а тих, хто тоді уособлював молоду німецьку демократію, тим самим пов'язавши її в очах власного народу з національним приниженням, що зрештою сприяло її дискредитації.

Проголосивши принцип національного самовизначення народів як основу для національно-державного розмежування, «архітектори» післявоєнного устрою світу неодноразово його порушували самі або закривали очі, коли їх порушували інші. Втілити в життя ідеї та принципи, які в теорії виглядали розумними і справедливими, виявилось надзвичайно важко. Вже під час Паризької конференції стала очевидною нездійсненність намагань Вільсона, щоби кордони створених або реорганізованих держав збігалися з національно-етнічними ареалами народів, які там проживали. Майже кожна з держав, що були створені на руїнах старих імперій, відтворювала в мініатюрі ту імперію, до складу якої входила до війни, тобто включала в себе етнічні меншини, невдоволені своїм становищем у нових державах, уряди яких не визнавали за ними права на самовизначення, хоча скористалися ним для своїх народів. Наприклад, про ставлення правлячих кіл Чехословаччини (яку вважали зразком демократії в Центральній Європі) до інтересів українського населення Закарпаття свідчать слова її міністра закордонних справ Е. Бенеша: *«Доля Підкарпатської Русі вирішена на цілі століття і вирішена вона остаточно... Чехословаччина ніколи не віддасть цієї землі»*.

Вперше в XX ст. принцип національного самовизначення, причому в його найбільш радикальній формі, був використаний переможцями у закам'юфльованому вигляді для реалізації власних планів у супереч інтересам переможених. І саме під цим гаслом керівники Антанти визначили нову політичну карту Європи.

Після закінчення війни американський президент Вільсон запропонував концепцію самовизначення як принцип побудови нового світового порядку. Але навіть його державний секретар Роберт Лансінг вважав, що реалізація цього принципу на практиці може створити більше проблем, ніж вирішити. У своєму щоденнику він, зокрема, записав: *«Слово «самовизначення» ніби начинене динамітом. Воно пробуджує надії, які можуть ніколи не збутися. Боюся, що реалізація цього принципу призведе до загибелі тисяч людей»*. Права на самовизначення були позбавлені судетські й південнотирольські німці, а також переважна частина австрійців, які майже одноставно виступали за приєднання до Німеччини. В даному випадку міркування «політичної доцільності» в черговий раз були поставлені вище волевиявлення народів і етнічних меншин. Проте навряд чи союзники могли діяти інакше, бо реалізація їх прагнень перетворила б Німеччину і територіально, і за чисельністю населення, і за геополітичним становищем (можливість контролю над Дунайським басейном) в європейську наддержаву, ще більш могутню, ніж до 1914 р. Цілоком природно, що в недалекому майбутньому німецькі меншини в Польщі і Чехословаччині стали постійним об'єктом впливу гітлерівської демагогії і зазіхань, що підірвало міжнародну стабільність. Внаслідок такого, часто довільного, національно-державного розмежування в Європі виникли райони з компактним проживанням етнічних меншин – німців у Польщі та Чехословаччині, австрійців в Італії, угорців у Чехословаччині, Румунії та майбутній Югославії, українців і білорусів у Польщі, які незабаром стали джерелами гострих конфліктів, проте як і об'єднання в одній державі сербів, хорватів, словенців, македонців і албанців. Зрозуміло, що очікувати лояльного ставлення з боку ображених країн і народів до рішень, що призвели до такого становища, було важко.

Таким чином, післявоєнне мирне врегулювання посилювало етнічну ворожнечу між країнами Центральної і Східної Європи, що робило співробітництво між ними, як на це сподівався Вільсон, малоімовірним. Швидше за все, навпаки, бо, як писав Ллойд-Джордж: *«Тільки що звільнені народи Південної Європи готові були перегризти один одному горло в гонитві за кралицями шматками спадщини померлих імперій»*. Конфлікти, що виникли між Німеччиною і Польщею, Польщею і Литвою, Польщею і Чехословаччиною, Австрією і Угорщиною, Італією і Югославією через прикордонні райони, роками отруювали міжнародні відносини в Європі. Отже, санкціонувавши утворення в Центральній і Східній Європі декількох порівняно невеликих, але поліетнічних

за своїм складом держав, які відразу ж висунули взаємні територіальні претензії одна до одної, великі держави Заходу тепер мали регіон постійної політичної нестабільності, а створений ними ж інструмент улагоджування конфліктів – Ліга Націй – виявився недовірливим. З 1919 по 1922 рік у цьому регіоні спалахнуло не менше 20-ти малих війн і конфліктів, що взагалі-то не дивно, бо вибірково, з огляду на певні політичні розрахунки, застосування принципу самовизначення перетворилося, як вказували деякі інтелектуали (Карл Поппер та ін.), у принцип саморуйнації, адже «визволення» народів і етнічних меншин фактично створило ще більше меншин, які мали набагато вагоміші приводи для незадоволення, ніж раніше.

Особливо войовничо поводитися Польща, яка внаслідок польсько-української війни приєднала Східну Галичину зі Львовом, розв'язала війну з Литвою, окупувавши Вільно і Віленський край, що були включені до її складу після «плебісциту», спровокувала конфлікт з чехами через Тешин, розпочала загарбницьку війну проти Радянської Росії, за допомогою сили здійснювала свої «права» щодо Німеччини на Балтиці та в Сілезії. Вдало граючи на бажанні Франції знов мати на Сході могутнього союзника, як протидію Німеччині (замість царської Росії), та використовуючи страх Великобританії перед поширенням більшовизму в Європі, Польща змусила західні країни визнати її нові кордони, незважаючи на те, що її територія на початку 20-х років унаслідок ведення відверто силової експансії виявилася вдвічі більшою, ніж передбачалося рішеннями Паризької конференції.

Отже, невирішені проблеми етнічних меншин і «несправедливих» кордонів стали в кінцевому результаті джерелом нестабільності, що полегшило розв'язання нової світової війни.

Ще одним сумним наслідком спроб створити держави з етнічно й лінгвістично однорідним населенням стало масове вигнання і навіть фізичне знищення деяких етнічних меншин. Так, після греко-турецької війни 1922 р. від 1,3 до 1,5 млн греків було виселено з Малої Азії, де вони жили здавна, а з Греції відповідно вигнано 400 тис. турків. Разом з тим нічого подібного не відбулося на Кіпрі, де мешкало в 4 рази більше греків, ніж турків; взагалі не було вжито жодних заходів, щоби задовольнити національні сподівання курдів Східної Анатолії чи вірмен, «переміщених» з Анатолії в Північну Сирію.

На мирних конференціях післявоєнного часу не був засуджений геноцид вірмен, влаштований у 1915 р. турками, кількість жертв якого перевищила 1 мільйон чол. і який призвів до масового біженства; вір-

менам було відмовлено в їх праві на власну історичну територію або в праві хоча б на «національний осередок» у межах Туреччини, так само як і у матеріальній компенсації і навіть у моральній підтримці.

Це означало, що сумнівний «принцип національності» як основи державотворення не тільки в Європі, але й за її межами здійснювався великими державами вибірково, непослідовно, з урахуванням насамперед власних геополітичних інтересів, і право на самовизначення надавали тим, кому вважали за потрібне, хто цього «заслужив». Г. Нікольсон змушений був визнати, що *«провінції та народи насправді розглядалися як худоба або пішаки в шаховій грі»*. Не дивно, що деякі «вузли» міжнародних відносин, які утворилися після Першої світової війни, залишилися нерозв'язаними аж дотепер. Було очевидно, що, скажімо, для народів німецьких колоній і колишньої Оттоманської імперії Версальсько-Вашингтонська система не принесла полегшення, а тим більше свободи, а звелася лише до зміни поневолювачів, і тому їх неможливо було переконати в справедливості нового порядку. Власне, піднесення антиколоніальних рухів після війни і стало природною реакцією на створення цієї системи.

Переможці сподівалися, що запровадження принципу національного самовизначення не лише гарантуватиме мир серед держав Східної та Південно-Східної Європи, але й сприятиме утвердженню в цьому регіоні, де раніше існували авторитарні форми управління, західних – демократичних – політичних інститутів. Однак сталося так, що претендентами на спадщину імперій, що розпалися в Європі, виступили націоналістично налаштовані лідери національних рухів, яких переможці схильні були підтримувати й заохочувати в їх прагненнях, якщо вони стояли на антибільшовицьких позиціях. Тому принцип національного самовизначення був спотворений націоналізмом.

Виявилось, що хвиля шовінізму й націоналізму, яку було піднято Першою світовою війною, не спала, її сила в мирний час підживлювалася почуттям національного приниження багатьох народів і етнічних меншин. Не сприяли спаду націоналізму й рішення Паризької конференції щодо кордонів. Система післявоєнного устрою продемонструвала, що націоналізм малих націй був таким же нетерпимим і агресивним, як і великодержавний шовінізм. До того ж так звана «національна ідея» в тому вигляді, як її сформулювали її офіційні речники, не обов'язково збігалася із справжньою самоідентифікацією народів, яких вона стосувалася. Саме «націоналістичний присмак» утворення нових держав у Європі після світової війни значною мірою зумовив

встановлення в них авторитарних, диктаторських і навіть профашистських режимів. Через 15 років після Паризької конференції в жодній країні Центральної та Східної Європи (крім Чехословаччини) не утрималися демократичні режими. Отже, несамовитий *етнічний націоналізм*, під впливом якого закладалися підвалини Версальської системи, створював умови для її розхитування і занепаду.

Нарешті, не сприяла стійкості Версальсько-Вашингтонської системи й та обставина, що поза її рамками опинилася Радянська Росія, підпису якої не було під жодним договором. Складовою цієї системи була її антирадянська спрямованість. Страх, що більшовицька революція або її ідеї поширюватимуться на інші європейські країни, спонукав держави Заходу збільшити території (за рахунок Німеччини та відторгнутих від Росії земель) і усіляко підтримувати такі країни, як Польща, Чехословаччина, Румунія, а також створити на західних кордонах Радянської Росії так званий «санітарний кордон» з малих країн (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія), який розглядався ними як «бар'єр проти більшовизму». Таким чином, Радянська Росія, яка була не тільки усунута від участі у вирішенні міжнародних проблем, але й зазнала з боку країн Антанти і США інтервенції, дипломатичної ізоляції, економічної блокади, ворожої пропагандистської кампанії, також не була захищена в збереженні Версальсько-Вашингтонської системи.

Отже, світова війна і післявоєнне мирне урегулювання не розв'язали багатьох протиріч, а лише приглушили їх, загнали усередину. Певні сили в Німеччині майже не приховували намірів при нагоді взяти реванш. Причому такі наміри – що було особливо небезпечно – спиралися на підтримку переважаючої більшості німецького народу, адже, як правильно зазначив той же Нітці, *«у душі кожного німця – не покора, але лише почуття приниження, болю й люті»*.

Проте незадоволеними виявилися і деякі країни з табору переможців (Італія, Японія). До того ж на карті світу зв'явився зовсім новий чинник – Радянська держава, що дуже ускладнило й заплутало міжнародні відносини. Адже тепер не просто одне угруповання капіталістичних країн протистояло іншому, тепер кожне з них для досягнення перемоги над супротивником змушене було об'єднатися з третьою могутньою силою, якою – з огляду на геополітичне становище і військово-економічний потенціал – міг стати тільки Радянський Союз – країна з ворожою їм ідеологією та суспільним ладом. Однак такі об'єднання навряд чи могли бути міцними, а їх розвиток передбачуваним.

**Західне суспільство
в міжвоєнний період:
основні тенденції
та явища суспільно-
політичного
та культурного життя**

Розділ III

Суспільно-політичні рухи

Профспілковий рух

Перші професійні об'єднання як масові громадські організації виникли в західноєвропейських країнах і Північній Америці наприкінці XVIII ст. Їх першочерговим завданням став захист соціально-економічних інтересів людей найманої праці. Перші міжнародні об'єднання профспілок зароджуються на початку XX ст.: у 1901 р. був заснований Міжнародний секретаріат профспілок, перетворений у 1913 р. в Міжнародну федерацію профспілок, яка, правда, розпалася в роки Першої світової війни. Проте в 1919 р. на конгресі в Амстердамі (Голландія), що був скликаний лідерами реформістських профспілок, вона була відновлена і згодом стала відома під назвою **Амстердамського інтернаціоналу профспілок**. Створення цього міжнародного об'єднання профспілок реформістської орієнтації мало запобігти переходу робітників на революційні позиції, тенденція до чого стала вельми помітною після світової війни та Жовтневої революції в Росії.

У той час Амстердамський інтернаціонал об'єднував профспілки 14-ти країн чисельністю понад 17,7 млн робітників, у 1937 р. – вже 26-ти країн загальною чисельністю 19,5 млн чол. Радянські профспілки, частина профспілок радикальної орієнтації капіталістичних країн, а також більшість профспілок залежних і колоніальних країн до нього не допускалися. В 1940 р. ця організація фактично припинила своє існування (офіційний розпуск здійснено в 1945 р.).

У 1920 р. у Гаазі на конгресі християнських профспілок 10 країн утворилася **Міжнародна конфедерація християнських проф-**

спілок, програма якої базувалася на соціальному вченні католицької церкви. Конфедерація, яка нараховувала в своїх лавах 3 млн членів, проповідувала братерство трудящих і підприємців, вороже ставилася до соціалістичного руху, відкидала класову й революційну боротьбу.

Керівники Амстердамського Інтернаціоналу та його секцій здійснювали політику масового виключення комуністів і революційно налаштованих робітників із підпорядкованих ним профспілок, що привело, в свою чергу, до виникнення в ряді країн самостійних революційних профспілок. Останні разом з революційно налаштованими групами робітників у реформістських профспілках, координуючи свої дії з радянськими профспілками, почали боротьбу за об'єднання в міжнародному масштабі. В липні 1920 р. була створена Міжнародна рада профспілок (Міжрадпроф), до складу якої увійшли революційні профспілки Радянської Росії, Болгарії, Італії, Франції, Іспанії та інших країн, що об'єднували 9 млн робітників. Вона провела підготовчу роботу щодо створення нового інтернаціоналу профспілок. Відбиваючи потяг революційно налаштованих трудящих до єдності дій, на конгресі в Москві в липні 1921 р., де були присутні 380 делегатів з 41 країни, що представляли 17 млн членів відповідних профспілок з п'яти континентів, був заснований *Червоний інтернаціонал профспілок*, відомий під назвою **Профінтерн**. Програма і тактика цього профспілкового об'єднання тяжіли до політики комуністичних партій. Після утворення Профінтерну Міжрадпроф припинила свою діяльність. Профінтерн працював у тісному контакті з Комуністичним Інтернаціоналом. Незважаючи на допущені ним серйозні помилки, Профінтерн за роки свого існування провів велику роботу щодо координації дій та організації широких мас трудящих у боротьбі за захист їх справедливих вимог, зокрема, за створення виробничих профспілок, встановлення робітничого контролю і покращення умов праці, а також проти фашизму і загрози війни. У грудні 1937 р. за рішенням Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу та Центральної Ради Профінтерну заради єдності профруху Червоний інтернаціонал профспілок припинив свою діяльність, а переважна більшість його секцій об'єдналися з масовими реформістськими профспілками або вступили до цих союзів. Тим самим був зроблений важливий крок на шляху до єдності світового профспілкового руху, який у міжвоєнний період був розколотий за політичною ознакою.

Об'єднання ж профспілок різної політичної орієнтації в єдиний профцентр стало реальністю лише в 1945 р., коли утворилася **Всесвітня федерація профспілок (ВФП)**.

Жіночий рух

Однією з характерних рис у житті західного суспільства стало зростання ролі жінок. Сутність жіночого руху полягала в боротьбі жінок за зрівняння у правах з чоловіками в економічній, політичній, культурній сферах життя, а також їх участь у загальнополітичному процесі. Цей рух також нерідко називали *феміністським* (від лат. *femina* – жінка), а в англосаксонських країнах – *суфражистським рухом* (від англ. *suffrage* – виборче право), а жінок, що боролися за право голосу, – суфражистками. У Великій Британії рух суфражисток очолювали Еммеліна Панкхерст та її донька Кристабель.

Організованих форм жіночий рух у західних країнах почав набувати з кінця XIX ст. В 1888 р. була створена Міжнародна рада жінок, а в 1904 р. – Міжнародний альянс за виборчі права жінок. У серпні 1907 р. в Штутгарті відбулася міжнародна конференція жінок-соціалісток, на якій були присутні 58 делегаток з 16-ти країн. На конференції була ухвалена резолюція про боротьбу за загальне і рівне виборче право для представників обох статей, а також вирішено утворити Міжнародний жіночий секретаріат (бюро) на чолі з Кларою Цеткін, а редактований нею журнал «Глайхгайт» («Рівність») був визнаний його друкованим органом. У 1910 р. в Копенгагені відбулася друга конференція, в якій брали участь близько 100 делегаток з 17-ти країн; вона увійшла в історію завдяки рішенням про щорічне проведення Міжнародного жіночого дня як дня боротьби за виборче право, рівноправ'я й мир. Уперше цей день відзначався в 1911 р. у Німеччині, Австрії, Швейцарії, Данії, а з 1914 р. – саме 8-го березня.

З початком Першої світової війни майже всюди феміністки припинили свою діяльність, але через деякий час вони її поновили, зосередившись на пацифістській роботі. Так, у 1915 р. з ініціативи американської громадської діячки Джейн Аддамс був заснований пацифістський Міжнародний комітет за міцний мир (з 1919 р. отримав назву Міжнародна ліга жінок за мир і свободу). В тому ж році у Берні була скликана третя конференція жінок-соціалісток (близько 30 делегаток з 8 країн), яка також прийняла пацифістську резолюцію.

В умовах загальної радикалізації суспільних настроїв і революційного піднесення, що були зумовлені наслідками Першої світової війни і впливом Жовтневої революції в Росії, були досягнуті значні успіхи в боротьбі за юридичне рівноправ'я жінок. Якщо до 1917 р. тільки в 6 країнах жінки користувалися правом голосу, то в 1917–1920 рр. жінки отримали виборчі права приблизно ще в 11 країнах: у Росії в 1917 р.,

в Австрії, Німеччині, Великобританії в 1918 р., в Бельгії та Ірландії в 1919 р., в США в 1920 р. і т. д.

Після Першої світової війни в жіночому русі посилювався процес диференціації. В міру надання жінкам виборчих прав чимало жіночих організацій, що перебували під впливом буржуазії, почали все більш відкрито виступати на захист існуючого, тобто капіталістичного, ладу, в умовах якого, на їх думку, покращення їх становища ставало цілком можливим. Посилили свою діяльність серед жіноцтва соціал-демократичні й соціалістичні партії, результатом чого було створення Міжнародного жіночого соціалістичного секретаріату. При Амстердамському інтернаціоналі профспілок, який йшов за цими партіями, утворився Міжнародний комітет робітниць. Після Жовтневої революції в Радянській Росії виникли комуністичні жіночі організації. В 1920 р. при Комуністичному Інтернаціоналі утворився Міжнародний жіночий секретаріат на чолі з К. Цеткін.

Оформлення міжнародного жіночого руху за межами СРСР припадає на 20-ті роки. В 1920–1926 рр. були проведені 4 міжнародні конференції жінок-комуністок. Видавався міжнародний жіночий журнал на німецькій мові «Комуністичний жіночий інтернаціонал». За рішенням IV конгресу Профінтерну в 1928 р. був утворений Міжнародний профспілковий комітет робітниць, до якого увійшли представниці 12-ти країн. У 1930 р. Комінтерн провів Міжнародну жіночу конференцію європейських країн, на якій була розроблена тактика жіночого робітничого руху комуністичної орієнтації в боротьбі проти загрози війни. Але в цілому комуністичний жіночий рух за межами СРСР був чисельно й організаційно слабким, страждав сектантством, його діяльності були притаманні схематизм і шаблонні підходи до оцінки подій.

У міжвоєнний період утворилася низка спеціалізованих жіночих організацій: Міжнародна федерація жінок з університетською освітою (1919), Міжнародна кооперативна жіноча гільдія (1921), Міжнародна федерація жінок ділових і вільних професій та ін.

Зростання фашистської небезпеки зумовило зародження демократичного антифашистського жіночого руху. Жінки складали значну силу в Народному фронті у Франції та Іспанії, зробили неабиякий внесок у боротьбу китайського народу проти японських загарбників. У серпні 1934 р. з ініціативи передових жінок ряду країн відбувся Всесвітній конгрес жінок проти війни і фашизму. В ньому взяли участь жінки різних політичних поглядів. Так, серед 1096 делегаток було 320 комуністок, 158 пацифісток, 64 феміністки, 16 християнських соціалісток і т. д.

На конгресі був заснований Міжнародний жіночий комітет проти фашизму і війни, який активно діяв аж до вересня 1939 р. В травні 1938 р. антивоєнна міжнародна жіноча конференція відбулася в Марселі.

Пацифістська Міжнародна ліга жінок за мир і свободу в боротьбі проти фашизму, мілітаризму, загрози нової війни великої активності не виявляла. І взагалі, в 30-х роках демократичний жіночий рух широкого розмаху не набув, а національні демократичні організації жінок ще не були створені. Проте під час Другої світової війни жінки брали участь в усіх формах опору фашистським окупантам, багато з них загинули в боях або стали жертвами фашистського терору. В результаті двох світових війн, розвитку освіти і виробництва, поширення демократичних інститутів такі питання, як розлучення, оплата праці, кар'єра заміжніх жінок, були значною мірою переглянуті на користь жінок, а в 1944–1948 рр. виборчі права отримали жінки в таких країнах, як Франція, Італія, Японія, Ізраїль та інших.

Молодіжний рух

Молодіжний рух як боротьба молоді за задоволення її соціально-економічних і політичних вимог, а також її участь у загальнополітичній діяльності, виник задовго до Першої світової війни. Ще в 80–90-х рр. XIX ст. у Великобританії, США, Франції, Німеччині та інших країнах почали створюватися християнські молодіжні організації, що мали не тільки релігійний, але й політичний характер. Тоді ж виникають і міжнародні організації молодих християн.

У 1907–1908 рр. зароджується *скаутський рух*, метою якого було виховання підлітків у процесі розважальних ігор, фізичних вправ і змагань, туризму, прищеплення навичок самообслуговування (наприклад, дівчатам прищеплювали навички майбутніх господинь і матерів). У 1921 р. організації скаутів діяли в 63 країнах – Великобританії, Німеччині, США, Італії, Франції, Швеції тощо.

Молодіжний рух був переважно європейським явищем, який набував різноманітних форм. Так, у Німеччині члени клубів «Вандерфюгель» ходили в походи, грали на гітарах, протестували проти забруднення довкілля, протиставляли себе старшому поколінню. Водночас відбувалася політизація певної частини молоді.

На початку XX ст. майже в усіх європейських країнах, особливо там, де існували сильні соціал-демократичні партії (Німеччина, Австрія, Бельгія, Швеція та ін.), були зорганізовані спілки соціалістич-

ної робітничої молоді, які сприяли виробленню у її членів соціалістичного світогляду, залучали їх до боротьби проти капіталістичної експлуатації, проводили антимілітаристську пропаганду. В 1907 р. у Штутгарті відбулася конференція представників 12-ти країн, яка заснувала **Соціалістичний інтернаціонал молоді** й сформулювала принципи молодіжного соціалістичного руху: самостійність організацій молоді, необхідність зв'язків із соціалістичними партіями, виховання молоді в дусі класової боротьби та антимілітаризму. Під час Першої світової війни відбулася Міжнародна соціалістична конференція молоді (Берн, 1915 р.), яка прийняла резолюцію, що характеризувала війну як імперіалістичну, але не вказувала яких-небудь засобів боротьби з нею. Було також прийнято рішення про видання журналу «Інтернаціонал молоді» і щорічне святкування Міжнародного юнацького дня (почав відзначатися з 3 жовтня 1915 р., в 1916–1931 рр. – у першу неділю вересня, з 1932 р. і до 1945 р. – 1 вересня).

У жовтні 1918 р. була створена Російська комуністична спілка молоді (з 1926 р. – ВЛКСМ). За прикладом РКСМ революційні спілки молоді утворювалися і в інших країнах, зокрема в 1918 р. – в Німеччині й Австрії, в 1919 р. – в Угорщині тощо. В листопаді 1919 р., в Берліні, в нелегальних умовах відбувся I (Установчий) конгрес **Комуністичного інтернаціоналу молоді** (КІМ), який прийняв політичну платформу III (Комуністичного) Інтернаціоналу, рішення про вступ до Комінтерну і Статут. Основними завданнями КІМу проголошувалася організація боротьби молоді за свої соціально-економічні і політичні права, опанування марксистсько-ленінською теорією та практикою революційної боротьби. В 1923 р. КІМ об'єднував 52 організації загальною чисельністю 1,15 млн чол.

Проте частина молодіжних активістів, схильних до авангардистських тенденцій, не виявляла готовності працювати під керівництвом комуністичних партій, інші тяжіли до соціал-демократичних ідей. У 1921 р. утворилося Міжнародне об'єднання соціалістичної молоді, що дотримувалося в політиці центристських позицій, орієнтуючись на так званий *Двополовинний Інтернаціонал*. У травні того ж року на конгресі в Амстердамі був заснований Інтернаціонал робітничої молоді, також соціал-демократичної орієнтації; він складався з окремих автономних секцій і обмежував свої завдання власне культурними цілями (просвітництво молоді, організація дозвілля тощо). У травні 1923 р. ці два молодіжні центри об'єдналися

на конгресі в Гамбурзі в **Соціалістичний інтернаціонал молоді** (СИМ), до складу якого увійшли 33 національні молодіжні організації реформістського і центристського спрямування, що нараховували 250 тис. членів. У своїй діяльності СИМ був тісно пов'язаний з *Робітничим соціалістичним інтернаціоналом*. Розпався СИМ у роки Другої світової війни.

Взагалі ж багатьом політичним організаціям молоді були притаманні певна замкнутість, сектантство, некритичне сприймання вказівок і настанов керівництва тих політичних партій, на які вони орієнтувалися, а звідси і недостатня самостійність у діях. Долаючи сектантські тенденції, VI конгрес КИМу закликав молодь до об'єднання в масові непартійні організації. Виконуючи рішення VII конгресу Комінтерну, комуністичні спілки молоді почали виявляти прагнення до спільних дій з організаціями соціалістичної молоді у спільній боротьбі, зокрема проти фашизму. В Іспанії, Бельгії, Ісландії відбулося організаційне злиття комуністичної та соціалістичної молоді. В деяких західних країнах (наприклад, у Франції) були створені спільні молодіжні асоціації як складові Народних фронтів.

У міжвоєнний період утворювалися об'єднання молоді не тільки політичного, але й клерикального та просвітницького характеру, метою яких було якраз відволікти широкі прошарки молоді від безпосередньої участі в політиці, від надмірної політизації, зосередити їх увагу на специфічно молодіжних проблемах. У ці ж роки у більшості країн Західної Європи виникли *національні спілки студентів*, що об'єднували їх членів на чисто корпоративних засадах, на ґрунті спільних студентських інтересів. У грудні 1934 р. в Брюсселі відбувся Всесвітній студентський конгрес.

Створювалися в міжвоєнний час і реакційні, зокрема фашистські, молодіжні організації. В країнах, де до влади прийшли фашисти, молодіжні організації стали частиною створеного ними державно-партійного апарату.

Значна частина молоді брала активну участь в антифашистському русі. Важливими подіями в житті антифашистської молоді стали Міжнародний юнацький конгрес (Париж, вересень 1933 р.), Перший Всесвітній молодіжний антивоєнний конгрес (Женева, 1936 р.), в якому взяли участь понад 700 делегатів з 36-ти країн, Другий Всесвітній конгрес молоді за мир (США, 1938 р.). Антивоєнний рух молоді наприкінці 30-х років охопив близько 40 млн чол.

Робітничий рух

До Першої світової війни робітничий рух, так само як і соціалістичний, був організаційно єдиним як у національному, так і у міжнародному масштабі. В кожній країні Заходу робітники мали свої політичні організації – соціалістичні чи соціал-демократичні партії, що були об'єднані в *Робітничому (Другому) Інтернаціоналі*. Війна 1914–1918 рр. розколола міжнародний робітничий рух за національно-державною ознакою. Почали поглиблюватися розбіжності й незгоди всередині соціал-демократичних партій, що також негативно відбилося й на робітничому русі.

Перемога Жовтневої революції в Росії зумовила значні зрушення в психології частини робітничого класу, породила впевненість у власних силах і віру у можливість докорінних – і швидких! – змін у суспільстві в цілому та в їхньому становищі зокрема. Жахи війни й післявоєнна розруха викликали у багатьох робітників недовіру до соціал-реформістської політики пасивного очікування соціалізму як «природно необхідного» розвитку капіталізму. Катастрофічно падав престиж парламентської демократії та ліберальної держави, натомість поширювалися, набуваючи неабиякої популярності, ідея влади Рад (або подібних демократичних органів, які були породжені ініціативою робітників).

Серед різноманітних форм соціальної та політичної боротьби, до яких вдавалися робітники в той час, на перший план виступав масовий страйковий рух із домінуванням гасел і вимог економічного характеру, які могли бути реалізовані в рамках існуючого ладу. Проте навіть у цих умовах передова частина робітничого класу висувала вимоги, які більшою чи меншою мірою передбачали системну зміну капіталістичних порядків через націоналізацію окремих галузей промисловості, участь робітників в управлінні виробництвом, проведення соціалізації тощо, або засвідчували антиімперіалістичні настрої робітників (наприклад, боротьба проти антирадянської інтервенції). Проявом загальної тенденції *політизації* робітничого класу став стрімкий ріст його масових організацій (профспілок, партій), різке посилення радикального крила в міжнародному робітничому русі.

Спад революційного руху в 1921–1923 рр. був зумовлений не лише поразками пролетаріату, особливо в тих країнах, де він вів боротьбу за владу, але й відсутністю єдності дій робітничого класу в боротьбі за політичні та соціальні права. Слід при цьому враховувати важке матеріальне становище трудящих мас, які винесли на своїх

плечах тягар війни, голодні післявоєнні роки, інфляцію, безробіття, економічну кризу 1920–1921 рр. Не дивно, що згадані чинники, діючи в сукупності, виснажили фізичні й моральні сили робітничого класу, послабили його політичну активність. Однак, незважаючи на це, в перші повоєнні роки робітничий клас багатьох країн спромігся добитися розширення своїх соціальних прав і певного покращення свого економічного становища (введення 8-годинного робочого дня, визнання права на організацію профспілок, загального виборчого права, в тому числі для жінок).

Соціалістичний рух

У роки світової війни більшість керівників соціалістичних партій підтримали уряди своїх країн і навіть увійшли до їх складу, пішовши в такий спосіб на співробітництво з буржуазією й ставши на позиції, що отримали назву соціал-шовінізму. За таких умов II Інтернаціонал припинив свою діяльність. З початком війни російські більшовики на чолі з Володимиром Леніним заявили про свій розрив з II Інтернаціоналом і почали збирати сили для створення нового, III Інтернаціоналу. Їхні прихильники в інших країнах створили радикальне крило в соціалістичному русі, вважаючи за необхідне перетворити «імперіалістичну війну в громадянську» і закликали робітників до здійснення «світової соціалістичної революції», щоби викорінити саме джерело війн – капіталізм.

Жорстокий характер війни та погіршення економічного становища стали причиною зростання впливу радикалів у робітничому середовищі. Їхні опоненти в соціалістичному русі наполягали на збереженні громадянського миру, пропонували шлях мирних демократичних перетворень і поступового поліпшення матеріального становища трудящих. Розмежування між прибічниками цих двох течій поглиблювалося через ставлення до Жовтневої революції в Росії. Одних досвід більшовиків налякав, у других, навпаки, викликав захоплення й прагнення використати його в своїх країнах. Це означало поглиблення ідейно-політичної та організаційної кризи в міжнародному соціалістичному русі. В ній знайшли своє віддзеркалення розбіжності, які позначилися в лавах західної соціал-демократії вже на початку XX ст., між революційним і реформістським підходами до вирішення соціальних проблем. Урешті-решт полеміка, де кожна сторона звинувачувала одну одну в зраді інтересів робітничого класу та підірвів його єднос-

ті, переросла у відкриту конфронтацію та організаційний розкол. Це призвело до драматичних змін у перші післявоєнні роки як у робітничому, так і соціалістичному русі.

В нових історичних умовах провідні діячі соціал-демократії продовжували підтримувати політику панівних класів своїх держав і так само, як і останні, не сприйняли диктатуру пролетаріату в Росії, розцінюючи її як антидемократичну. Логічним наслідком такої позиції стали спроби правосоціалістичних лідерів уже в 1918–1919 рр. відновити II Інтернаціонал. Така мета була поставлена на міжнародній соціалістичній конференції в Берні в лютому 1919 р., де були присутні делегати від реформістських партій 26 країн. Відновлення II Інтернаціоналу відбулося в липні 1920 р. в Женеві. Під старою назвою був утворений новий центр, який об'єднав 15 партій, що стояли на соціал-реформістських позиціях. Він увійшов в історію під назвою **Бернського Інтернаціоналу**. В основу практичної діяльності нової організації було покладено захист принципів парламентаризму і класового співробітництва, неприйняття ідеї диктатури пролетаріату та революційних методів боротьби, а також засудження політики більшовицького режиму, про який провідний ідеолог європейської соціал-демократії Карл Каутський сказав: *«Це – не диктатура пролетаріату, а диктатура партії над пролетаріатом»*.

В умовах розколу робітничого і соціалістичного рухів, який стався після війни, партії центристського спрямування, враховуючи нові реалії і, зокрема, революційне піднесення в ряді країн, не хотіли приєднуватися до Бернського Інтернаціоналу, лідери якого були скомпрометовані в очах багатьох робітників відкритим співробітництвом із буржуазними урядами. Але їх спроби вступу до *Комуністичного Інтернаціоналу* були, зрозуміло, відкинуті його керівництвом. Тоді центристи, побоюючись послаблення свого впливу на маси і намагаючись перешкодити зростанню комуністичного руху, в 1921 р. у Відні створили Міжнародну спілку соціалістичних робітничих партій, що стала відома як **Двополовинний Інтернаціонал** (у силу свого проміжного становища між відновленим II і новоутвореним III, або Комуністичним) або **Віденський**. Цей Інтернаціонал ставив собі за мету радикалізувати групи, що входили до відродженого II Інтернаціоналу (хоча й не до такої міри, як це робили комуністи), і водночас приборкати тих, хто занадто тяжів до комунізму. Новий Інтернаціонал об'єднав 20 соціалістичних партій з 13-ти країн. Взагалі ж поява протягом декількох років трьох міжнародних центрів прихильників соціалістичної

доктрини відображала боротьбу різних течій (т. зв. соціал-демократи більшості, центристи і комуністи) за керівну роль у робітничому русі, що не могло не послаблювати останній.

Відмінність у підходах до вирішення головних завдань робітничого руху породжувала між соціал-демократами і прихильниками більш радикальних дій, тобто комуністами, глибоке відчуження. Спроба навесні 1922 р. відновити єдність міжнародного соціалістичного, а отже, і робітничого, рухів (т. зв. конференція трьох Інтернаціоналів) завершилася невдачею. Сторони намагалися добитися поступок на свою користь, нав'язати опоненту свої вимоги, розглядаючи переговори як маневр для розвінчування політичної позиції суперника. Особливо часто лунали звинувачення, що пішовши на створення своїх міжнародних організацій, та чи інша сторона розколола робітничий рух. Комуністів, зокрема, звинувачували в тому, що вони створили організацію, яка діє виключно «в інтересах Москви». Ніхто не хотів бачити й визнати того, що розкол у міжнародному робітничому та соціалістичному рухах стався через об'єктивні причини, бо в умовах «класичного капіталізму» об'єктивно існують дві тенденції в розвитку робітничого класу. Одна – революційна, зорієнтована на знищення тих умов, за яких робоча сила є товаром і піддається експлуатації. Друга тенденція – реформістська, спрямована на найбільш зручне пристосування до умов режиму капіталістичного визискування. І тому капіталізм неминуче породжує (майже так, як виробляє товар) різні форми опортунізму і революціонізму. В цьому об'єктивному процесі необхідно шукати пояснення тому, чому на початку 20-х років у західних країнах соціал-демократія посилила свій вплив у масах, а позиції комуністів помітно послабшали. Не менш важливо бачити і те, що криза соціал-реформізму, головними ознаками якої була втрата майже повної монополії в робітничому русі та створення комуністичних партій і Комінтерну, супроводжувались, однак, поширенням її впливу на раніше далекі від політики робітничі маси та середні верстви населення, а саме: дрібну буржуазію, ліберальну інтелігенцію тощо.

І все ж Віденський Інтернаціонал за своїми ідейно-політичними настановами більш тяжів до реформістського Бернського Інтернаціоналу. Ще під час конференції у Відні, де він був утворений, одного з лідерів II Інтернаціоналу Гюїсманса спитали, якими будуть результати цієї конференції центрів, на що той відповів: *«Ці пани у Відні говорять, як москвичі, а думають, як ми. Вони врешті-решт повернуться до нас»*. Так і сталося. В травні 1923 р. обидва ці Інтернаціонали

об'єдналися на соціал-реформістській основі в **Робітничий соціалістичний Інтернаціонал (РСІ)**, тобто фактично був відновлений старий II Інтернаціонал. У лавах партій, що ввійшли до РСІ, налічувалось 6,7 млн членів.

Початок відносної політичної та економічної стабілізації, промислове піднесення та приплив у робітничий клас значного числа представників дрібнобуржуазних прошарків міста і села, зростання ролі профспілкової бюрократії, деякі соціальні реформи привели до посилення ідейно-політичного впливу буржуазії на трудящих, породили серед них сподівання щодо можливостей капіталізму подолати свої найгірші сторони. Наслідком зазначених процесів стало помітне послаблення робітничого руху в більшості країн західного світу. Відносне благополуччя, яке ставало характерним для становища робітників у той час, забезпечувало домінування в їхньому середовищі поміркованих настроїв, зростання впливу соціал-демократії та її закріплення як провідної сили в робітничому русі на Заході – в 47-ми соціалістичних і соціал-демократичних партіях перебувало 6,6 млн членів, за кандидатів від цих партій голосувало пересічно 25 млн виборців. Багатьом імпонувало, що соціал-демократи виступали за демократію та створення шляхом реформ більш справедливого суспільства.

Зростанню впливу соціал-демократії на маси сприяло й те, що вона розглядала процеси стабілізації як початок періоду, який веде до поступового реформування капіталізму в соціалізм. Шлях до соціалізму зображався соціал-демократичними партіями як плавний еволюційний процес, а ріст концентрації та централізації виробництва і капіталу, а також заходи державного регулювання економічних і соціальних відносин як поступовий перехід засобів виробництва в суспільну власність і заміну «принципу вільної конкуренції» соціалістичним принципом «планомірного виробництва». Це означало, що реалізація їхньої мети – побудови «демократичного соціалізму» – пов'язувалася з досить віддаленою перспективою, а на перший план у політичній діяльності соціал-демократії висувалася участь у парламентській боротьбі й завоювання «політичної демократії».

Іншою характерною рисою розвитку соціал-демократичних партій стала тенденція до розширення співробітництва з буржуазними партіями та орієнтація на вдосконалення існуючого суспільно-політичного ладу (крім фашистських режимів, до яких соціал-демократія була в більш-менш рішучій опозиції). Війна й викликані нею зміни в політичній структурі та суспільних настроях відчинили соціалістам міністер-

ські кабінети в урядах Англії, Данії, Швеції, Фінляндії та деяких інших країн. На середину 1925 р. соціал-демократи брали участь в урядах п'яти капіталістичних країн, у 1926–1928 рр. – на недовгий час входили до урядів шести інших країн. Водночас велика увага приділялася участі у виборах до парламентів і органів місцевого самоврядування.

Це було важливим явищем, бо свідчило про зміну статусу соціал-демократичних партій у капіталістичному суспільстві: вони перетворювалися на «державні» партії або конструктивні опозиції. Проте лідери та ідеологи соціал-демократії були схильні перебільшувати соціальні досягнення за час свого перебування при владі і ступінь соціально-економічних зрушень, що відбулися в 20-ті роки. Як слушно зауважив видатний економіст ХХ ст. Йозеф Шумпетер, соціальна та економічна система, яка їм дісталася, могла рухатися тільки капіталістичними рейками: *«Соціалісти могли контролювати її, регулювати її в інтересах робітничого класу... проте були неспроможні запровадити щось суто соціалістичне... але нічого специфічно соціалістичного вони зробити не могли. Їм довелося «керувати капіталізмом».*

На конгресах РСІ (Марсель, 1925 р.; Брюссель, 1928 р.) засуджувалися посилення соціального гніту, безробіття, зубожіння трудящих, свавілля монополій, мілітаризм і гонка озброєнь, приймалися резолюції, які містили вимоги, що відповідали інтересам трудящих класів, але для їхнього досягнення пропонувалися лише парламентські, агітаційно-пропагандистські методи, а також використання апарату буржуазно-демократичної держави та співробітництво з ліберальною буржуазією.

Вкрай суперечливою і непослідовною була позиція соціал-демократії з багатьох питань міжнародного життя. З одного боку, деякі її лідери неодноразово виступали за нормалізацію відносин своїх країн з СРСР, за вступ останнього до Ліги Націй, засуджували нові плани антирадянської інтервенції, підтримували визвольну боротьбу китайського народу, висували гасла роззброєння тощо, але все це, як правило, було на словах або в резолюціях конгресів РСІ, бо до організації масового руху за здійснення цих заяв і вимог справа не доходила. З другого боку, антикомунізм, що ставав усе більш притаманний політиці соціал-демократичного керівництва, обумовив їх нападки на внутрішню й зовнішню політику Радянського Союзу, який звинувачувався в агресивності, спробах «експорту революції»; не ставили соціал-демократи і питання про надання повної незалежності народам колоній. Взагалі соціал-демократи не мали серйозної альтернативи зовнішньополітичному курсу буржуазії.

Успіху соціал-демократичних партій у 20-х – на початку 30-х років значною мірою сприяла політика комуністичних партій, у діяльності яких превалював спрощений підхід до оцінки перспектив розвитку капіталізму, перебільшення тих тенденцій, які нібито ведуть до його «розхитування», занепаду, розкладу і загибелі, й, навпаки, недооцінювання і навіть відкидання чинників, які сприяли стабілізації, зміцненню капіталістичних порядків. На цьому тлі позиція соціалістів видавалася більш реалістичною і перспективною.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. стала несподіванкою для соціал-реформістських партій, а теорії «безкризового розвитку», «організованого капіталізму» та їм подібні, що проповідували їхні керівники, виявилися дискредитованими. Шлях виходу з неї вони вбачали в посиленні втручання держави у сферу соціальних відносин і виробництва, а також у продовженні співробітництва з буржуазією, а тому вважали неприпустимими страйки, рух безробітних та інші форми масового протесту, які, мовляв, в умовах кризи ще більше шкодять стану економіки. Разом з тим центральною політичною проблемою з початку 30-х років стала проблема фашизму. І хоча партії, що входили до РСІ, неодноразово підкреслювали наростання фашистської загрози, однак вочевидь недооцінювали її масштабів, часто-густо неправильно розуміючи сутність фашизму і помилково вважаючи, нібито країни з глибокими демократичними традиціями надійно застраховані від небезпеки захоплення влади фашистами. Тому вони не змогли виробити ані спільного підходу в оцінці фашизму, ані ефективних методів протидії йому.

Певна розгубленість соціал-демократії перед проблемами, з якими зіткнувся робітничий рух, пояснювалася також поглибленням ідейних розбіжностей в її середовищі. Правим соціал-реформістам (Ф. Сноуден, А. де Ман, Р. Макдональд, П. Ренодель), центристам (О. Бауер, Ф. Адлер, А. Блюм, Р. Гримм) і лівим соціалістам (Ж. Жиромський, Г. Брантінг, А. Кабальєро) все важче було дійти згоди з найважливіших питань соціальної політики та міжнародного становища. Відображенням цього було послаблення ролі соціал-демократії в міжнародному робітничому русі. Незважаючи на те, що в усіх європейських країнах, крім Італії, Югославії та Литви, соціалісти діяли легально, чисельність партій – членів РСІ – скоротилася за 1928–1932 рр. більш ніж на 300 тис. чол., а їх електорат – майже на 1 млн.

У серпні 1933 р. в Парижі відбулася конференція РСІ з метою розробки стратегії й тактики соціалістичного руху «під час фашистської

реакції». На порядку денному стояли два головних питання: про боротьбу з фашизмом і про ставлення до комуністів. Їх обговорення знов виявило глибокі незгоди між різними течіями. Ліві соціал-демократи, усвідомивши, що однією з головних причин успіхів фашистів був розкол робітничого руху, вимагали від керівництва РСІ негайно вступити в переговори з Комінтерном, щоби добитися єдності дій проти фашизму. Їх підтримала і частина центристських лідерів. Праві соціал-демократи обстоювали фактично стару тактику, відмовляючись від масових антифашистських виступів і розраховуючи лише на інститути буржуазної держави. Заклики Комінтерну до єдності вони розглядали як тактичний маневр, спрямований на підриг масової бази реформістських партій, продовжуючи звинувачувати компартії в прагненні знищити демократичні свободи. Після довгих дебатів конференція прийняла резолюцію на основі центристської платформи, яка наголошувала на необхідності переходу до соціалізму через утворення нових форм економічного життя під контролем держави, схвалювала запропоновані центристами напрямки боротьби з фашизмом, але відхилила ідею єдиного фронту з комуністами.

Проте згубність конфронтації між комуністами та соціал-демократами ставала все більш очевидною. Посилився тиск на керівництво партій РСІ з боку рядових членів, які вимагали зняття будь-яких обмежень на контакти з комуністами, і восени 1934 р. Виконком РСІ дозволив своїм секціям (партіям) діяти в цьому питанні на свій розсуд. Але саме керівництво РСІ продовжувало й у 30-ті роки перебувати в полоні антикомуністичних настроїв і вперто відмовлялося від єдиного фронту з Комінтерном і компартіями.

Не було єдності серед партій РСІ і з питань антивоєнної діяльності. Більшість їх, у тому числі ті, що входили до урядів таких країн, як Англія, Франція, Швеція, Норвегія і здійснювали вплив на формування зовнішньополітичного курсу, підтримали політику «умиротворення» фашистських держав. Не тільки праві, але й центристські лідери соціал-демократії все частіше ставали на шлях потурання фашизму. Так, мюнхенську угоду вони розглядали як засіб врятувати мир в Європі, в той час як ліві соціалісти – як зраду Чехословаччини та інтересів інших народів.

Все це свідчило про посилення ідейно-політичної та організаційної кризи РСІ. Непослідовна й нерішуча участь в антифашистському русі сильно підірвала репутацію соціал-реформістських партій як захисників демократії, показала неефективність запропонованих ними форм і

методів боротьби проти фашизму та загрози нової війни. Очевидною ставала нездатність соціал-реформістських лідерів у критичний момент захищати інтереси трудящих. До того ж нерідко безпринципна підтримка зовнішньої політики «своїх» буржуазії поставила їх партії у становище, коли вони не змогли протидіяти тим силам, які втягували світ у нову війну. За таких обставин частина соціал-реформістських партій почала по суті відмовлятися від соціалістичної перспективи, яку вони пропагували в 20-ті роки, піддаватися націоналістичним настроям і навіть вдаватися до самоліквідації чи пристосування до авторитарних, профашистських режимів.

У 1940 р., після окупації нацистами Бельгії, РСІ розпався.

Комуністичний рух

Перша світова війна спричинилася до ідейно-політичного банкрутства II Інтернаціоналу, лідери якого зрадили антивоєнним рішенням його конгресів (у Копенгагені та Базелі), що завдало тяжкого удару всьому робітничому рухові. Саме війна, а також Жовтнева революція в Росії посилили революційні тенденції в робітничому середовищі, поглибили ідейно-політичну й організаційну кризу в міжнародному соціал-демократичному русі, що назрівала з початку XX ст. Наочною ознакою та результатом цієї кризи були, з одного боку, консолідація найбільш радикальних сил у лівому крилі соціалістичних партій і утворення революційно налаштованих або комуністичних груп і партій, з другого – посилення анархістських і анархо-синдикалістських тенденцій. Представники цих сил стверджували, що капіталізм опинився в «тупиковій ситуації», і робітничий клас має бути готовий «у будь-який день і час» до соціалістичної революції. Вони виступили на підтримку молодого Республіки Рад у Росії та взяли курс на революційні зміни в своїх країнах.

Такі настрої й тенденції пояснювалися обстановкою, що склалася в Європі після війни 1914–1918 рр. Глибока політична, економічна, соціальна і духовна кризи вразили західний світ. Вкрай загострилися суспільні протиріччя, які почали переростати в ряді країн у загальнонаціональну кризу і революційну ситуацію. Вже в 1918–1919 рр. ціла низка революцій відбулася в Європі та Азії. Чимало людей повірили в неминучість «світової пролетарської революції». Зрозуміло, що з висоти сьогодення можна довго міркувати, спокійно аналізувати, вести дискусії щодо питання: чи були об'єктивні та суб'єктивні передумови

для цих революцій у тій або іншій країні, чи не переоцінили їх учасники ступінь революційності тодішньої ситуації. Але тоді ті, хто вважали себе справжніми пролетарськими революціонерами, побачили в небувалому до тих пір піднесенні політичної активності широких мас унікальний історичний шанс для перемоги над буржуазією та іншими «експлуаторськими класами», позиції яких дійсно були серйозно послаблені й навіть дискредитовані кривавою світовою війною.

Тому згуртування й активізація революційних сил, виявом чого і стало виникнення комуністичних партій, не було якоюсь «примхою історії» чи довільною дією «розкольників» у соціалістичному русі, а закономірним явищем. Як писав Йозеф Шумпетер у своїй відомій книзі «Капіталізм, соціалізм і демократія» (видана 1942 р.): *«Навіть якби в Росії й далі панували царі, в світі все одно були б і комуністичні партії, і був би створений Комуністичний Інтернаціонал».*

У 1918 р. компартії утворилися в Німеччині, Австрії, Нідерландах, у 1919 р. – в Данії, США, в 1920 р. – в Австралії, Великобританії, Бельгії, Іспанії, Франції, в 1922 р. – в Італії, Канаді, Португалії, Люксембурзі, Новій Зеландії, в 1922–1923 рр. – у Норвегії. Комуністичні партії з'явилися також в країнах Азії та Латинської Америки. Отже, як географія виникнення компартій, так і їх кількість свідчать, що це не було випадковим або штучним явищем. Компартії виникали різними шляхами, серед яких найбільш типовими були: 1) відокремлення сильного лівого крила старої соціал-демократії та об'єднання його з лівими радикальними групами, що стояли поза реформістськими організаціями (Німеччина, Фінляндія); 2) перетворення соціал-демократичних партій, що стояли на лівих позиціях, у комуністичні (Швеція, Норвегія); 3) перехід сильних соціалістичних і соціал-демократичних партій на комуністичну платформу на підставі розмежування зі своїм правим, опортуністичним крилом (Франція, Італія); 4) утворення компартій з декількох лівих соціалістичних груп, що діяли поза реформістськими організаціями, або з декількох дрібних лівих партій (Великобританія, Австрія); 5) формування компартій на підставі об'єднання комуністичних груп з революційними анархо-синдикалістами при порівняно незначній ролі лівих елементів старої соціал-демократії (Іспанія).

Зорганізовуючись у комуністичні партії, ліві сили в соціал-демократичному русі західних країн вважали за необхідне відродити міжнародну солідарність національних загонів робітничого класу, що були роз'єднані війною й розгулом шовінізму, скоординувати зусилля та надати цілеспрямованості тому стихійному революційному піднесенню,

яке більшою або меншою мірою охопило багато країн. Вирішення цих завдань вони пов'язували зі створенням у березні 1919 р. у Москві **III, Комуністичним Інтернаціоналом (Комінтерн)**. На його Установчому конгресі були представлені 35 організацій від 21 країни. Комінтерн був утворений, щоби керувати революційною боротьбою, допомагати створенню й зміцненню молодих компартій та інших революційних груп і організацій, забезпечити колективну розробку революційної стратегії й тактики. На відміну від II Інтернаціоналу, III Інтернаціонал з самого початку розглядав себе як центр революційних сил не лише в розвинутих країнах Заходу, але й революційних рухів народів колоніальних і залежних країн. Організаційне оформлення Комінтерну було завершено на II конгресі в 1920 р.

На початковому етапі своєї діяльності, зокрема в 1919–1920 рр., Комінтерн і його секції – національні компартії – своє головне завдання вбачали в негайному здійсненні в ряді країн пролетарських революцій і створенні Рад як органів нової влади. В настановах Комінтерну, просякнутих революційно-романтичними настроями, превалювала теза про можливість здійснення та перемогу світової революції при очевидній недооцінці труднощів на цьому шляху. Взагалі, поширення настроїв так званого «революційного нетерпіння» були природною реакцією на небувале революційне піднесення і перемогу Жовтневої революції в Росії – найбільшій країні світу, і саме з цього випливала оцінка ситуації комуністами, яка в тогочасних умовах виглядала досить реалістичною, але згодом виявилась неадекватною. В комуністичному русі набула неабиякого поширення тенденція до штучного підштовхування революцій, коли, наприклад, Бухарін висунув гасло «червоної інтервенції», а Троцький запропонував химерний план експедиції одного з корпусів Червоної Армії в Індію.

Щоправда, з часом робилися спроби й більш об'єктивної оцінки перспектив розвитку світової революції. Так, на II конгресі Комінтерну В. І. Ленін піддав критиці уявлення про безвихідність кризи капіталістичного ладу, а на III конгресі різко виступив проти прибічників «теорії наступу», які вважали, що компартії повинні піднімати маси на революційні бої, незважаючи на об'єктивні обставини. У прийнятих після гострих дискусій «Тезах про тактику» була відображена ленінська думка про те, що *«світова революція, тобто розклад капіталізму... потребує тривалого періоду революційної боротьби»*.

Для комуністичного руху були також характерні неприйняття й непримиренна боротьба з угодовством соціал-демократичних і цен-

тристських партій, з їх намаганням протиставити революційній хвилі політику поступового покращення існуючих, тобто капіталістичних, режимів. Комуністи, по суті, відмовлялися від можливості просування вперед через використання демократичних свобод і парламентських інститутів, вважаючи, що вони корисні лише буржуазії. Звідси і притаманний комуністичному рухові відірваний від реальності революційний оптимізм, схематизм у визначенні мети, головного ворога, можливих союзників за межами робітничого класу, нехтування частковими, повсякденними вимогами трудящих, недооцінка загальнодемократичних гасел, перехідних форм у боротьбі за соціалізм, забігання наперед в оцінках перспектив революції.

Будинок Комінтерну в Москві (сучасний вигляд)

Наслідком такої політичної лінії стало падіння впливу комуністичних партій у країнах Заходу: якщо в 1921 р. в їхніх лавах нараховувалося 1,5 млн членів, то в 1928 р. – всього 445 тис. Скорочення чисельності і впливу західних компартій сприяло остаточному утвердженню провідної ролі російських більшовиків у міжнародному комуністичному русі. Слід мати на увазі, що в тому ж 1928 р. у ВКП(б) було майже 1,3 млн чол., тобто в три рази більше, ніж в усіх компартіях капіталістичних країн, разом узятих. Лідерство ВКП(б), зумовлене авторитетом партії переможної революції, ще більше укріпилося завдяки

тому, що керівництво Комінтерну, його центральний апарат, перебуваючи в Радянському Союзі, все більше втягувалися в політичні процеси, які відбувалися в СРСР і ВКП(б). Командно-адміністративний стиль, який брав гору в радянській державі, почав насаджуватися в практику діяльності Комінтерну. Поступово лідерська роль ВКП(б) почала трансформуватися в практику нав'язування рішень керівництву Комінтерну, що приводило до перетворення останнього в знаряддя зовнішньої політики СРСР. Трагічна загибель засновників Німецької комуністичної партії Карла Лібкнехта і Рози Люксембург, а згодом смерть італійського комуніста-теоретика Антоніо Грамші позбавили компартії Заходу фігур, здатних протистояти цій тенденції. Тому в 20-ті роки так і не було знайдено виходу з кризи комуністичного руху, пов'язаного з крахом ідеї світової революції.

Більше того, наприкінці 20-х – на початку 30-х років під впливом Сталіна та «лівих» з ряду компартій була сформульована хибна оцінка перспектив міжнародного розвитку: компартії повинні були готуватися до нової спроби боротьби за владу, бо, мовляв, в умовах світової економічної кризи наближається новий тур революцій і війн, які послаблюватимуть позиції капіталізму в західних країнах. Прихильність до декларативних революційних гасел у неадекватних умовах призводила до відриву компартій від мас, до політичного сектантства.

Загалом керівництво Комінтерну лише з великим запізненням визнало стабілізацію капіталізму, належним чином оцінило міру фашистської небезпеки. Замість розробки загальної платформи, яка була б прийнятна для згуртування всіх антифашистських сил, він узяв курс на здійснення упереджувальних соціалістичних революцій як засобу боротьби проти наступу фашизму. Серйозною проблемою було й те, що сили міжнародного робітничого й соціалістичного рухів дуже послаблялись ворожнечею між комуністами і соціал-демократами. Серед останніх, особливо в керівництві соціал-демократичних партій, було чимало політиків, які співробітничали з правими буржуазними урядами, організовували в окремих країнах репресії проти комуністів і радикально налаштованих робітників, відмовлялись від виступів на захист економічних і політичних інтересів робітничого класу. Так, у 1929 р. за наказом соціал-демократів – міністра внутрішніх справ Зеверінга та поліцей-президента Берліна Цергібеля – була розстріляна першотравнева демонстрація й убито понад 30 робітників.

З огляду на це, комуністи і Комінтерн роблять ще одну фатальну помилку – оголошують війну соціал-демократам, розглядаючи їх

усіх як пособників фашизму (звідси поява терміна «соціал-фашизм»). Цим самим мільйони соціал-демократичних робітників, потенційних союзників у боротьбі із загрозою фашизму, були віднесені до розряду ворогів. Проголошуючи свої погляди єдино правильними, протиставляючи марксизм-ленінізм усім іншим суспільно-політичним вченням і концепціям, Комінтерн нищив ґрунт для будь-яких спроб досягнення єдності дій комуністів і соціал-демократів в умовах наростання фашистської небезпеки. Все це призвело до сумних наслідків як для соціал-демократичного, так і для комуністичного рухів.

Світова економічна криза 1929–1933 рр. викликала важкі соціальні потрясіння, породила глибоке розчарування мас в існуючому ладі. В цих умовах швидко розширюється масова база тих партій і рухів, які вимагали докорінного зламу існуючих порядків, займаючи в політичному спектрі країн позиції зліва і справа. Ці обставини сприяли зростанню впливу компартій у ряді західних країн. Сильним аргументом на їх користь було становище в СРСР, яке приваблювало багатьох людей, бо там було ліквідовано безробіття, не було економічної кризи, поступово поліпшувався добробут трудящих, темпи промислового розвитку були найвищими в світі (хоча й досягнуто все це було дорогою ціною) і де – що, мабуть, найбільш важливо – панувало, як писали відомі діячі англійського лейбористського руху Сідней і Беатриса Вебб, які відвідали Радянський Союз у 1932 р., *«загальне почуття оптимізму, невідоме в наші дні в інших країнах, дух перетворень, високий ступінь єдності в помислах і діяннях»*. Проте, хоча в роки кризи чисельність компартій у Європі майже подвоїлась, ніде їм не вдалося повести за собою основну масу робітників.

Наступ фашизму та усвідомлення його як головної небезпеки для робітничого руху підштовхнуло ліві партії до пошуку спільних дій проти нього. Все більш очевидно ставала згубність конфронтації між комуністами та соціал-демократами. Перегляд своєї позиції почав і Комінтерн. Долаючи колишні сектантські помилки і догматичні настанови, комуністи на своєму VII конгресі (1935 р.) розробили новий курс, стратегія якого полягала в об'єднанні революційних і демократичних сил для боротьби проти фашизму й війни. Стрижнем цієї стратегії та головним засобом боротьби проти наступу фашизму повинен був стати *антифашистський народний фронт*, який би об'єднав робітничий клас, селян-трударів, ремісників, дрібну міську й антифашистськи налаштовані прошарки середньої буржуазії, службовців, прогресивну інтелігенцію тощо. При цьому комуністи, дотримуючись власних

принципів, не вимагали від соціал-демократів відмовитися від своїх поглядів; тим самим у практику міжнародного соціалістичного руху вводився принцип єдності на основі плюралізму. На перший план висувались антифашистські та демократичні цілі. VII конгрес засудив лівацько-троцькістські погляди на війну як на засіб «стимулювання»

соціалістичної революції. Важливим було рішення про надання більшої організаційної самостійності секціям Комінтерну, тобто національним партіям.

Нова стратегія Комінтерну за тих історичних обставин не була, однак, здійснена послідовно й до кінця через: 1) спротив буржуазії; 2) протидію правосоціалістичних лідерів, які продовжували антикомуністичну політику; 3) недостатній політичний досвід самих мас; 4) негативний вплив тогочасного керівництва ВКП(б) і СРСР. Виконати рішення VII конгресу про надання комуністичним партіям більшої політичної самостійності в умовах культу особи Сталіна виявилось практично неможливо. Вкрай негативно на процес формування єдності дій вплинули політичні репресії й терор у Радянському Союзі.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років у міжнародному комуніс-

Виступ П. Тольятті на VII конгресі Комінтерну

У травні 1943 р. стався розпуск Комінтерну. У радянській історіографії його розпуск зазвичай пояснювався насамперед умовами Другої світової війни, коли необхідно було швидко й оперативно вирішувати конкретні питання антифашистської боротьби, що вимагало від компартій максимальної самостійності й ініціативи, а керувати міжнародним комуністичним рухом з одного центру ставало все важче. Крім того, зазначалося, що цей рух у своєму розвитку переріс дану форму організації, а компартії, які майже повсюдно йшли в авангарді визвольної антифашистської боротьби, в процесі практичної діяльності довели свою самостійність, досвідченість, політичну зрілість. Однак останні дослідження російських учених, що ґрунтуються

на використанні нових, утаємничених раніше документах Комінтерну та Радянського уряду, дають підстави вважати, що основною причиною розпуску Комінтерну було прагнення зміцнити антигітлерівську коаліцію, посилити єдність усіх демократичних сил і, зокрема, зняти з порядку денного підозріння союзників щодо компартій як «агентів Москви», які діють «за вказівками Кремля». З цього приводу сучасний французький історик Н. Верт писав: «Розпускаючи Комінтерн, Сталін, звісно, поступався тиску, що робився на нього союзниками, але разом з тим він уже думав про післявоєнну перспективу і намагався усунути зі шляху європейських компартій, які в багатьох країнах стояли перед реальною перспективою приходу до влади, перешкоду, якою могло б стати будь-яке звинувачення в тому, що вони є агентами Москви». Іншими словами, розпускаючи Комінтерн, Сталін давав зрозуміти своїм союзникам по антигітлерівській коаліції про відхід Радянського Союзу від комуністичної концепції світової революції та про його готовність до співробітництва з США, Великою Британією та іншими демократичними країнами Заходу. Нарешті, розпуск мав на меті і спростування ідеологічних обґрунтувань агресивної політики фашистських держав, які, нібито, створили «Антикомінтернівський пакт» для ведення боротьби проти світового комунізму, що було своєрідною ідеологічною завісою для прикриття

тичному русі відбувалися жваві дебати з двох основних питань: чи зможе боротьба проти фашизму перерости в соціалістичну революцію та в якій спосіб комуністичні партії можуть довести свою прихильність демократії і тим самим завоювати підтримку мас – відданістю парламентській системі чи створенням нових демократичних форм? Звідси і дві тенденції: одна – «революційна» (сектантська за своїм характером), спрямована на вирішення «революційних завдань», тобто здійснення негайної пролетарської революції та перехід до соціалізму (якої дотримувалися, зокрема, іспанські комуністи), друга – «демократична» (що активно пропагувалася лідером італійських комуністів П. Тольятті). Сталін, якому в ці роки залишався підпорядкованим комуністичний рух, підтримував то одну, то другу тенденцію залежно від змін міжнародної обстановки та насамперед інтересів зовнішньої політики Радянського Союзу. Після укладення радянсько-німецького пакту про ненапад у серпні 1939 р. лінія Тольятті в Комінтерні зазнала поразки, пануючі позиції знов зайняли прихильники «революційної лінії», що поновили нападки на своїх колишніх союзників по народному фронту. Цей пакт дезорієнтував комуністів західних країн і сильно послабив їх позиції. Багато з них, всупереч усталеним традиціям і характерній для компартій суворій дисципліні, не приховували свого розчарування й незадоволення по-

зицією радянського керівництва. Однак з початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу Комінтерн, розуміючи необхідність об'єднання антифашистських сил у широкі союзи, зняв гасло «диктатури пролетаріату».

Загалом, оцінюючи діяльність Комінтерну в міжвоєнний період, можна зробити висновок, що він не зміг реалізувати свої програмні настанови.

відверто загарбницької зовнішньополітичної експансії. А загалом, децентралізація комуністичного руху внаслідок розпуску Комінтерну була покликана не тільки посилити вплив комуністів в антифашистському русі, але й сприяти післявоєнному врегулюванню.

Фашистський рух

Фашизм (від італ. *fascio* – пучок, в'язка, об'єднання) був реакційним політичним рухом, що виник після Першої світової війни в Європі, а згодом у деяких країнах став особливою формою державного правління. Як суспільний феномен він був і проявом, і породженням гострої соціально-політичної та моральної кризи, що охопила західне суспільство після світової війни.

Соціальні та політичні потрясіння, спричинені війною 1914–1918 рр., піднесення робітничого, селянського, загальнодемократичного, національно-визвольного рухів поставили перед правлячими класами проблему зміни форм панування. Це було зумовлено як внутрішньою еволюцією самої політичної системи, що існувала в західних країнах (занепад ідеології «класичного» лібералізму, дискредитація парламентаризму, компрометація ідеї демократії, посилення ролі держави в житті суспільства, особливо в роки світової війни), так і новою ситуацією, що виникла внаслідок Жовтневої революції 1917 р. в Росії, появи Радянської держави та створення в багатьох країнах комуністичних партій, керівники яких закликали до повалення капіталістичного ладу шляхом здійснення «світової пролетарської революції».

За цих обставин для певної частини правлячого класу фашизм став свого роду політичною відповіддю й соціальною реакцією на небезпечні для нього явища, породжені структурною кризою тогочасного суспільного ладу. До фашизму панівні класи почали вдаватися тоді, коли традиційна для західних країн система влади з тих або інших причин виявлялася неспроможною розв'язати гострі економічні й соціальні проблеми. З другого боку, за своєю суттю він повинен був також стати альтернативою, протиположною соціалізму.

Тяжіння до фашизму виявляли як представники великого монополістичного капіталу та великих аграріїв, так і середні верстви, доведені до відчаю «революційними погрозами» і своєю власною пролетаризацією, що посилилась після закінчення війни. Саме ці соціальні сили намагалися пристосуватися до нових реалій, водночас прагнучи зберегти свої економічні та соціальні позиції. Вони шукали таку політичну силу, яка була б спроможна захистити та зміцнити західне суспільство на прийнятних для них умовах. Такою політичною силою, з їхньої точки зору, й повинен був стати фашистський рух.

Появі та поширенню фашизму сприяли *чинники*, що виникли в результаті світової війни в ряді європейських країн: послаблення політичних позицій правлячих класів, суттєві зміни в традиційній соціальній структурі, соціально-психологічна криза, втрата значною частиною населення колишнього життєвого рівня і звичного соціального статусу, приниження національної самосвідомості. Сприятливим ґрунтом для зростання фашизму, якому були притаманні ідейна визначеність і цільність, була духовна криза, що вразила західне суспільство, а також властива багатьом ветеранам світової війни звичка до насильства й розв'язання існуючих проблем радикальними методами.

Формуванню живильного середовища, в якому зародилась і набула поширення фашистська ідеологія, сприяли післявоєнна економічна криза, різке зубожіння значної частини населення, поява маргінальних соціальних груп, які стали носіями й прихильниками ідеології фашизму (наприклад, значна частина фронтовиків, які були розчаровані післявоєнною дійсністю, не змогли адаптуватися до мирного життя й вважали, що принесені ними жертви виявилися марними). Психологічний стан цих морально скривджених у своїх почуттях, матеріально розорених, соціально принижених верств населення чудово врахували й відповідно ним скористалися фашисти.

До *соціально-економічних передумов*, що спричинили поширення правоекстремістських рухів, зокрема фашистського, слід віднести невизначеність соціального становища багатьох людей, вибитих війною з життєвої колії, їх невпевненість у завтрашньому дні, гірке розчарування від нездійснених сподівань на післявоєнне покращення свого стану і т. ін. До того ж фашисти зуміли досить ефективно використати залишки войовничих настроїв, озлоблення й жорстокості, що були характерні для багатьох, хто пройшов війну. В Італії 57% фашистів так званого «першого призову» були колишніми військовослужбовцями.

Серед соціально-політичних передумов виникнення фашизму, крім зазначених вище (криза парламентаризму, посилення ролі держави та ін.), важливе місце посідали породжені війною спалахи ксенофобії, посилення націоналізму й шовінізму, пробудження низьких інстинктів і забобонів. Як зауважив відомий британський учений Е. Хобсбаум, саме націоналізм послужив підґрунтям, своєрідною «матрицею фашизму». Спекуляція фашистів на національно-патріотичних мотивах приводила до їх переродження у несамовитий націоналізм і шовінізм, що стали однією з підвалин фашистської ідеології.

Ідейна база фашистських рухів мала еклектичний характер, хоча в основі своїй безумовно була пов'язана з реакційними вченнями й теоріями, які виникли ще до появи самого фашизму. У попередніх філософів і публіцистів фашисти запозичували ті ідеї, які найбільше відповідали їхнім політичним цілям і водночас настроям і поглядам тих прошарків населення, на кого вони робили ставку. Так, у Ніцше вони взяли ідею надлюдини, у Сореля – теорію революційного насильства, у Штірнера – пріоритет індивідуума над оточуючим його суспільством, у ідеологів анархізму – ідею так званої прямої дії, у Ж. А. де Гобіно, Ж. В. де Лапужа, Х. Чемберлена – расистські ідеї.

На відміну від марксистського соціалізму, який приваблював лише частину робітничого класу (переважно малокваліфікованого), а також людей з інших незаможних верств суспільства, фашизм знайшов більш різноманітну соціальну базу, залучивши людей із різних прошарків: від великого буржуа до люмпена.

Соціальну базу фашистського руху складали чисельні групи населення, перелякані бурхливими подіями та змінами, що сталися після світової війни, а саме: ремісники, дрібні торговці та підприємці, селяни, службовці, тобто *середні верстви суспільства*, ветерани війни, частина (порівняно невелика) робітничого класу, декласовані елементи. Особливих зусиль докладали фашисти, щоби залучити на свій бік молодь. Так, перші вожді та теоретики італійського фашизму відкрито проголошували, що «фашизм – це рух фізичної сили і юності», що фашистська молодь є «серцем, спинним мозком усього руху». В 1921 р. серед італійських фашистів студенти складали 13%, у Німеччині в 1930 р. на них припадало від 5 до 10% членів націонал-соціалістичної партії.

Соціальна база фашистських рухів залежно від країни мала й свою специфіку. Так, голландський фашизм користувався здебільшого підтримкою заможних соціальних груп, насамперед у містах, а в Бельгії вона надходила в першу чергу від католиків і менше була пов'язана з

Сутність і соціальна природа такого феномену, як фашизм, не мають однозначної оцінки серед науковців. Це пояснюється тим, що при визначенні сутності фашизму використовуються різні критерії. Так, немарксистські теорії, як правило, визначали класовий характер фашистських рухів і режимів, виходячи із соціального складу їх масової бази і керівних кадрів, а також ідеології. Спираючись на такий аналіз і відштовхуючись від «зовнішнього вигляду» фашистських рухів, немарксистські історики розглядали фашизм як рух або диктатуру тієї частини середніх класів, матеріальне становище яких опинилося під загрозою, та люмпен-пролетаріату і тому характеризували його як «екстремізм середніх верств», як «дрібнобуржуазний», «середньокласовий» феномен або навіть «народний рух». Наприклад, західнонімецький історик Й. Фест вважав, що німецький фашизм був породжений дрібнобуржуазними верствами, політично дезорієнтованими, схильними до крайнощів, паніки, озлобленості, а також соціальною і політичною нестабільністю, характерною для цієї країни після Першої світової війни. Таким чином, фашизм постає як своєрідний бунт «середніх верств» проти «лібералізму», тобто нездатності «вищих» класів забезпечити традиційними засобами парламентаризму і лібералізму економічну, політичну й соціальну стабільність у період структурних змін у капіталістичному суспільстві та небезпечного «виклику» з боку

певним соціальним прошарком. До австрійського фашистського руху залучилося багато студентів і колишніх вояків, досить широко в ньому були представлені люди «вільних професій», службовці, «білі комірці», дрібні підприємці, значну частину складали робітники, хоча й меншу, ніж їх частка в усьому самодіяльному населенні.

Саме здатність фашистів встановлювати широкі зв'язки з чисельними групами населення, які не належали до правлячих класів, уміння за допомогою крикливої соціальної демагогії та гри на емоціях мобілізувати й політично активізувати цю частину населення забезпечили їм масову підтримку. В цьому полягала і головна відмінність фашистського руху від інших нефашистських правих рухів, які мали зазвичай вельми обмежену соціальну базу. Перетворення фашистських рухів у масові було пов'язане також з певними об'єктивними обставинами, до яких, на думку відомого німецького дослідника К. Госвайлера, належали:

- 1) прагнення впливових кіл панівних класів усунути парламентаризм, придушити робітничий рух через встановлення фашистської диктатури;
- 2) матеріальна і політична підтримка фашистських рухів представниками монополістичного капіталу та – за наявності – земельної аристократії;

- 3) протегування фашистському рухові з боку органів державної влади і традиційних правих партій;
- 4) часті економічні та політичні кризи, які вели до масового розорення і декласування середніх прошарків, до їх відходу від старих традиційних партій і – як наслідок – до пошуків ними «третього шляху» чи «своєї» революції з метою покращення свого становища;
- 5) розкол робітничого руху, зумовлений ворожнечею між соціалістами і комуністами (а в деяких країнах і анархістами), визначив нездатність робітничого класу виступити з привабливими для середніх класів гаслами і програмами спільної боротьби проти соціальної реакції та свавілля монополій.

Вплив перерахованих умов значно посилювався, якщо до них додавалися загальнонаціональні проблеми, наприклад, поразка у війні, її наслідки тощо.

К. Госвайлер вважав, що у Німеччині часів Веймарської республіки поєднувалися всі наведені вище умови. Проте, заслуговує на увагу точка зору канадського дослідника М. Екстайнса, який, на відміну від більшості істориків, вбачав причини зростаючої популярності та масової підтримки, скажімо, нацистів не в їх апеляції до приниженої умовами Версальського договору національної свідомості німців і не в їх обіцянках створити економічно стабільне і благополучне життя для кожного німця (хоча це й відіграло, безумовно, неабияку роль), а тому що їх заклики та ідеї поєднувалися з потужним *футуристичним*

революційно налаштованих робітників і комуністів.

Марксистська історіографія, навпаки, виходила насамперед із необхідності визначення класового характеру фашистського руху. Її представники вважали, що для розуміння сутності фашизму недостатньо керуватися тільки одним критерієм – соціальною базою, яка береться у відриві від політичної функції фашистських рухів і режимів. Вони стверджували, що наявність масової бази – суттєва, але не визначальна риса фашизму; є такі його різновиди (наприклад, воєнний фашизм), для яких масова база не є невід'ємним атрибутом. Іноді фашизм створює собі опору в масах уже після приходу до влади (як у Португалії, до деякої міри в Іспанії). Тому вирішальним критерієм у визначенні класової сутності фашизму марксистські історики вважають його політику, а саме: кому вона була вигідна, чиї інтереси захищала тощо; вони також зазначають, що дрібна буржуазія давно втратила здатність організовувати саму себе як клас, виступати як організована політична сила, не кажучи вже про те, щоб вести боротьбу за владу.

потягом суспільства. Використання нацистами ідеї Ніцше про життя як постійну зміну і декларування як головного програмного принципу створення нового типу людини, яка стане джерелом нової моралі, нової соціальної системи, а згодом нового світового порядку – ось причина, що спочатку змушувала сприймати фашизм як рух, який проривається до майбутнього, до «нового чудового світу». Взагалі, апелювання до емоцій, а не до розуму, стимулювання підсвідомості людей, наголос на їх суб'єктивній сутності, перетворення кожної політичної акції в заздалегідь спланований спектакль з масовими діями, прапорами, скандуванням і т. ін. – все це приваблювало і залучало до участі у фашистських рухах молодь, зокрема студентську, частину інтелігенції, офіцерства та представників інших прошарків населення, до того далеких від політики.

Типовими *ознаками* чи *рисами*, що визначали специфіку фашизму як політичного руху, вважають наступні:

- 1) крайній націоналізм, що переходив у шовінізм і расизм (тобто визнання за пануючою нацією або расою, інтереси яких є незаперечно вищими за індивідуальні, групові, класові інтереси, особливої історичної місії й навіть права на створення нового державного або навіть світового порядку в поєднанні з нетерпимістю і ворожістю до інших народів, що доходили не тільки до обмеження їх прав, але й аж до фізичного знищення – геноциду);
- 2) заперечення демократії та плюралізму на користь диктаторських методів правління, захоплення ідеєю не просто сильної, але тоталітарної держави, яка поглинає всі основні інститути громадянського суспільства, встановлює всеохоплюючий контроль над усіма проявами громадського й особистого життя громадян (відомі слова провідника італійських фашистів Муссоліні – «все для держави, нічого проти держави, нікого поза державою» – дуже точно передають суть фашистської концепції тоталітарної держави);
- 3) культ вождя як єдиного легітимного виразника національної ідеї, волі народу та пов'язаний з ним принцип ієрархії, загальної підлеглості, якою повинно бути просякнуте усе суспільство;
- 4) апологія насильства, культ сили і відповідне застосування індивідуального або масового терору як методу придушення інакомислячих і фізичного усунення політичних супротивників, виправдання війни як засобу розв'язання територіальних суперечок і захисту інтересів «своїх» нації;

5) використання соціальної демагогії з метою мобілізації та політичної активізації населення заради реалізації реакційних цілей (наприклад, воєнної експансії).

Крім того, фашисти закликали до витоків, коренів, національних святинь, засуджуючи «шкідливий» вплив сучасної культури, особливо модернізму, який німецькі нацисти називали «культурним більшовизмом». Окремо треба зазначити, що фашистський рух увібрав у себе чимало ідей як правих, так і лівих, намагаючись при цьому відігравати роль свого роду «третьої сили» в політичному житті. Цим пояснюється, чому на певних етапах своєї діяльності фашисти могли висувати антикапіталістичні гасла, запозичуваги в ортодоксальних соціалістів і комуністів їх символіку та атрибутику (наприклад, нацисти взяли червоний колір прапора, назви «соціалістична» і «робітничка» для своєї партії), методи й форми організації їх рухів, оголошувати себе також революційним рухом.

Проте це не завадило їм вважати і комуністів, і соціал-демократів своїми основними політичними суперниками і навіть смертельними ворогами за притаманний їм інтернаціоналізм, ідею класової боротьби, яка підривала омріяну фашистами національну єдність, за декларування відданості ідеалам демократії та гуманізму тощо і, нарешті, як головних конкурентів у боротьбі за вплив на маси. Насправді фашисти і комуністи вкладали в революційні та соціалістичні гасла зовсім різний зміст. Наприклад, для комуністів соціалізм асоціювався з суспільством, позбавленим класової нерівності, а отже, і класової боротьби, ідеалом якого було мирне життя, мирне співіснування з іншими народами і країнами тощо, в той час як для фашистів – зовні привабливий засіб подолати розкол нації на класи, придушити класову боротьбу (а не усунути причини, які її викликають), щоби згуртувати суспільство на боротьбу за «відродження нації», війну за «життєвий простір», за світове панування.

Вказані вище типові ознаки фашизму як ідеології та політичного руху поєднувалися з деякими специфічними рисами залежно від країни. Так, у нацистів об'єднуючим началом була не держава, як у італійських фашистів, а нація і навіть більше – раса. В італійському фашизмі такий елемент, як расизм, спершу був відсутній, проте, як і антисемітизм (серед ватажків італійських фашистів, особливо спершу, зустрічалося чимало євреїв – промисловців і банкірів), який почав практикуватися з 1938 р. під тиском гітлерівського режиму. Мета ж націонал-соціалістичної партії в Німеччині полягала в тому, щоби

перекроїти расову карту Європи, знищивши цілі народи заради перемоги й панування народу, який вони вважали найкращим, тобто вищою расою.

У сучасній літературі, особливо публіцистичній, зустрічаються твердження про практично повну подібність комунізму і фашизму, їх називають «сіамськими близнюками» або вважають фашизм «незавершеним комунізмом». Для таких тверджень немає достатніх підстав. Подібність фашизму і комунізму мала місце в *характері та структурі* породжених ними політичних режимів, а саме: встановлені в Німеччині та Радянському Союзі в 1930-х роках диктатури тоталітарного типу поставили все суспільство під контроль бюрократично-поліцейської держави, на чолі якої стояла одна партія, що мала монополію на політичну діяльність, владу, ідеологію, а для забезпечення свого панування застосовувала терор, усунення будь-якої опозиції (аж до фізичного знищення), суворо регламентувала інтелектуальне життя й культуру. Але між ними були *кардинальні розбіжності*.

По-перше, комунізм і фашизм мали різні – і несумісні! – ідейні витоки. Ідеал комуністів полягав у подоланні відчуження між людьми через досягнення загального братерства; вони розглядали соціалізм як бажаний спосіб життя для усіх людей на землі, як шлях до соціальної справедливості, справжньої рівності й поєднання всіх у всесвітньому братерстві. Отже, соціалізм з його наголосом на ідеї соціальної справедливості та вірою в прогрес людства був пов'язаний з християнськими традиціями й уявленнями про людину й людство, а також з життєвою сутністю західної цивілізації. Навпаки, фашизм пропагував боротьбу за піднесення й щастя лише раси «обраних» або «обраного народу» (арійців у тлумаченні німецьких нацистів, «нащадків римлян» у італійських фашистів), за відродження «величі античного Риму», створення «тисячолітнього рейху», причому за рахунок інших народів і рас, яким призначалося бути рабами «пануючої раси». Ідейними витоками таких переконань було протестантське вчення про «обраність до спасіння» не всіх людей і народів, а лише знов-таки «обраних», позначених небесами. Західна цивілізація розглядалася ними як «гнила», як така, що неспроможна реалізувати зазначені вище цілі.

По-друге, ідеології комунізму і фашизму мали різні засади. Як відомо, антидемократизм і антилібералізм були родовими ознаками фашистської ідеології, тоді як комуністи не тільки не відкидали демократичні та ліберальні ідеї, а, навпаки, декларували свій намір якомога повніше втілити їх у життя (хоча на практиці рідко цього дотри-

мувалися). Комуністи підкреслювали, що їхня ідеологія базується на ідеалах гуманізму, справедливості, рівності, братерства, на інтернаціоналізмі та дружбі народів. Фашисти проповідували жорстокість, антигуманність, крайній націоналізм, ворожнечу й ненависть до багатьох народів, характерні для них «етика» вітала фанатизм, а «мораль» вчила, що немає більшого щастя, ніж вигляд помираючого ворога, ніж пролиття чужої крові, ніж героїчна смерть в ім'я нації. Культ героя-надлюдини, характерний для фашистської доктрини, був відсутній у комуністичній ідеології, де домінували настанови на виховання людей у колективістському дусі. Гітлер закликав німецьку молодь бути варварами (*«Так, ми – варвари, і хочемо ними бути. Це – почесне звання»*), що принципово відрізнялося від закликів комуністів до молоді вчитися, щоб опанувати всіма культурними багатствами, які створила людська цивілізація.

По-третє, радянська і фашистські держави будувалися на різних принципах влади. Фашисти категорично відкидали будь-яке самоуправління, їхні держави були корпоративними і вкрай ієрархічними. У Радянському Союзі в перші десятиріччя його існування досить велика частина державних функцій здійснювалася в межах самоуправління: в сільських радах, колгоспах, трудових колективах підприємств (ще більшого поширення, наприклад, це набуло в Югославії часів Тіто).

Нарешті, як засвідчив історичний досвід ХХ ст., комунізм був здатний до позитивних змін, робив спроби самореформування. Як правильно зазначив американський історик Джон Маккей, сталінський соціалізм був потворним збоченням соціалізму як такого, але навіть у найпохмуріші, темні періоди своєї історії він мав потенціал для самовдосконалення і створення більш гуманного суспільства (який почав виявлятися в роки так званої хрущовської «відлиги», а згодом горбачовської «перебудови»). У фашизму такого потенціалу не було (та він у цьому і не був зацікавлений). Тому, мабуть, все ж таки закономірно, що в роки Другої світової війни демократичні країни Заходу пішли на союз саме з комуністичним СРСР проти фашистських держав, а не навпаки, що й врятувало людську цивілізацію.

Фашизм, будучи відбиттям і породженням головних суперечностей західного шляху розвитку, почав, як ракова пухлина, роз'їдати західне суспільство зсередини. В ньому переплелись і несамовитий націоналізм, доведений до расизму, і возвеличення насильства й війни, і прагнення до тотального одержавлення суспільства та контролю над усіма сторонами життя людини. Ідеологія фашизму настільки супе-

речила цінностям християнства, що серед прибічників фашизму, особливо серед його лідерів, спостерігався відхід від християнської етики та моралі.

Фашизм призвів до встановлення в ряді європейських країн авторитарних і тоталітарних режимів, до масових репресій проти всіх інакомислячих і геноциду проти цілих народів, сприяв розв'язанню Другої світової війни з її величезними людськими жертвами та матеріальними втратами.

Розділ IV

Особливості суспільної свідомості та духовного життя західного суспільства

На межі XIX–XX століть у західному суспільстві панував оптимістичний настрій щодо перспектив його подальшого розвитку. Багатьом уявлялося, що західна цивілізація впевнено вийшла на шлях поступового і невідпинного прогресу як у галузі промислового виробництва, науки й техніки, так і в царині пізнання законів природи і соціуму. Ідея всемогутності Розуму, породжена добою Просвітництва, набула такого поширення, що стала, по суті, загальновизнаною. Блискучі наукові відкриття, ідеї й винаходи, нові течії в мистецтві, літературі, музиці, здавалося б, підтверджували таке відчуття. Це й зумовило таку характерну особливість суспільної свідомості початку XX ст., як тверду переконаність, навіть віру в невідпинність поступу людства і безмежний оптимізм щодо майбутнього, яке, вважалося, повинно бути безумовно щасливим, мирним, заможним.

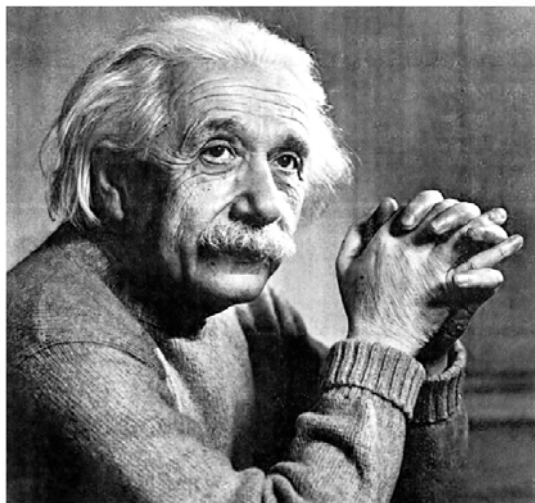
Війна 1914–1918 рр. поховала, принаймні на певний час, ці сподівання. Завдані нею зруйнування, страждання і загибель людей досягли справді жахливих масштабів, вкрай негативно позначившись на люд-

ській психіці, моральних настановах, суспільних ідеалах. У настроях людей західного суспільства стався глибокий злам: оптимізм поступається місцем всеохоплюючому песимізму, духовній порожнечі, невірі в щасливе майбутнє. Люди не могли збагнути, як у Європі – колиці західної цивілізації – могла статися така масова, величезна різанина, а досягнення людського розуму й науки використані для винаходу й застосування таких видів зброї, як вогнемети, гази, міномети, танки, аероплани, підводні човни, призначенням яких було якомога більше та ефективніше вбивати тих, хто вважався «хомо сапієнс». Один з найскравіших представників літератури так званого «втраченого покоління» Е. М. Ремарк у своєму знаменитому романі «На Західному фронті без змін» дуже точно передав ці настрої: «... Яке ж безглуздя все те, що написано, зроблено, передумано людством, коли можливі такі речі! Яке ж усе брехливе й нікчемне, коли тисячолітня цивілізація не змогла запобігти тому, щоб пролилися ці річки крові, коли вона допустила існування сотень тисяч отаких катівень». За словами У. Черчілля, «усі жахи всіх віків були зібрані до купи, і не тільки армії, а цілі народи були кинуті в їх прірву».

Характерною рисою суспільної свідомості стало **відчуття занепаду і загибелі європейської цивілізації**, і навіть безвиході й безперспективності розвитку людства в цілому. Популярними стали твори німецького філософа Ніцше, який ще раніше пророкував, що західна цивілізація втратила свою творчу силу, а також пророкування про її швидкий і неминучий крах і заяви на кшталт «Європа над прірвою» (Ф. Нітті), «присмерк Європи» (О. Шпенглер), що належали сучасникам «Великої війни», як почали тоді називати війну 1914–1918 рр.

Відчуття занепаду або принаймні глибокої кризи європейської цивілізації, що стало властивим для самосвідомості насамперед інтелектуальної еліти, зумовило й **кінець європоцентризму**, такого ще недавно звичного для пересічного європейця уявлення про європейську цивілізацію та культуру як найвище досягнення світової культури взагалі. Один із французьких політиків писав у 1931 р.: «В свідомості інших рас війна завдала жахливого удару образу цивілізації, яку європейці з гордістю вважали найвищою цінністю, але в ім'я якої чотири роки жорстоко знищували один одного».

Друга важлива зміна, що відбулася в суспільній свідомості, пов'язана з **відмовою від «культу Розуму» й запереченням ідеї прогресу та закономірності історичного процесу**. Поширенням перед війною уявленням про всемогутність людського розуму та апології

Альберт Ейнштейн

розумної діяльності людини, яка незаперечно приносить користь суспільству, було завдано нищівного удару, бо війну можна було теж сприймати як «розумну», тобто раціонально організовану «діяльність» мільйонів людей, що, правда, спрямовану на взаємне знищення. Багато людей ставили запитання: чи вважати прогресом попередній розвиток людства, якщо він призвів до катастрофи 1914-1918 рр.?

Американський дослідник Пол Джонсон констатував: *«Те, що вбило ідею організованого (на відміну від анархічного) прогресу, була абсолютна страхітливість діянь, що звершила цивілізована Європа за останні чотири роки».*

Звідси поширення в суспільній свідомості **іrrаціоналізму**, тобто невіри в можливості людського розуму насамперед як засобу пізнання та перетворення світу, а також **тяжіння до містики**. Цьому сприяли й нові наукові відкриття (відносність часу і простору, доведена Ейнштейном; «принцип невизначеності», сформульований Гейзенбергом та ін.), що підірвали притаманні XIX століттю уявлення про раціональну (тобто розумну) організацію Всесвіту і людства. Класична філософія, що ґрунтувалася на поясненні світу і людської природи розумом, почала втрачати своїх прихильників і позиції в суспільствознавстві, натомість набули неабиякого визнання філософські системи, речники яких (наприклад, А. Бергсон) стверджували, що для розуміння оточуючої дійсності інтуїція, воля, життєвий запал, індивідуальний або релігійний досвід важливіші за раціональне (розумне) і наукове мислення. Саме цим пояснюється популярність у громадськості **фрейдизму**, автор якого (віденський психіатр і невропатолог З. Фрейд) дійшов висновку, що головну роль у житті людини відіграють комплекси позасвідомих потягів і мотивацій – стремління її до самоствердження, сексуальні нахили тощо.

Певні зрушення в суспільній свідомості відбулися й щодо **релігії**. З одного боку, 20-ті роки стали свідками подальшого спаду релігійної віри, особливо серед освічених людей, з другого – втрата віри в людський розум і прогрес зумовили поновлення інтересу до релігійного (християнського) сприйняття світу. Адже після жахів світової війни чимало людей, як влучно зауважив англійський романіст Грем Грін, *«почали вірити в небеса, тому що повірили в пекло»*.

Потрясіння, яких зазнали мільйони людей у роки війни, в поєднанні з нездійсненими гаслами та обіцянками, заради яких були принесені величезні жертви, спричинилися до загального **знецінення моральних норм** і навіть до їх заперечення.

Душевний стан тих, хто пройшов війну, вдало змалював у внутрішньому монолозі одного з персонажів своєї відомої «Саги про Форсайтів» такий визнаний майстер реалізму, як англійський письменник Джон Голсуорсі: *«Я стільки часу жив серед жахів і смертей, я бачив людей у такому неприкрашеному вигляді, я так нещадно виганяв із своїх думок будь-яку надію, що в мене тепер ніколи не може бути ні найменшої поваги до теорій, обіцянок, умовностей, моралі та принципів. Я занадто зненавидів людей, які копалися в усіх цих мудруваннях, поки я копався в бруді й крові. Ілюзії закінчилися. Ніяка релігія, ніяка філософія мене не задовольняють – слова, і тільки слова. Я все ще зберіг здоровий глузд – і не особливо цьому радий... Я небезпечний, але не так небезпечний, як ті, хто торгує словами, принципами, теоріями, усілякою фанатичною маячнею за рахунок крові та поту інших людей»*.

Повернення до рутини повсякденного життя, яке здавалося ще більш тьмяним, сірим, одноманітним, ніж до війни, яке до того ж ускладнювалося безробіттям, інфляцією, дорожнечою та іншими негараздами, а також байдужістю влади, яка забула про обіцяну «вдячність захисникам вітчизни», сприймалося багатьма як вражаюча несправедливість, насміх над здоровим глуздом, знущання над стражданнями і принесеними жертвами, проте так само як і над ілюзіями та надіями, пов'язаними із закінченням війни. Звідси поява в масовій психології західного суспільства глибокого розчарування й душевної спустошеності. Мабуть, найбільш гостро відчули той злам цінностей, що стався внаслідок війни, письменники так званого «втраченого покоління», чиє становлення як художників припало на роки війни (сам термін «втрачене покоління» був уперше вжитий американською письменницею, теоретиком літератури Гертрудою Стайн). Ось як про це писав Ремарк у романі «Три товариші»: *«Ми хотіли вирушити в похід*

проти брехні, егоїзму, жадоби й душевної інертності... Але що з цього вийшло? Все стало брехнею, забулося. А хто не міг забути, тому залишилися тільки безсилля, розпач, байдужість і горілка. Часи великих мрій, мрій людських і навіть суто чоловічих канули в небуття. Тріумфували заповзятливі. Корупція. Злидні».

Усвідомлення того, що страждання й жертви війни були, вочевидь, марними, а світ, що народжувався, аж ніяк не виглядав кращим, – усе це зумовило небачене сум'яття в душах і свідомості людей, розлад суспільства з самим собою, втрату світоглядних орієнтирів і важку **моральну кризу**. Колишнього, довоєнного світу з його установленими нормами та уявленнями вже не було, проте навіть якби він існував, ті, хто повернулися з війни, були б нездатні в ньому жити, не без підстав вважаючи його цінності наскрізь фальшивими. Однак вони, у переважній своїй більшості, не змогли знайти свого місця і в новому, післявоєнному суспільстві, холодному й байдужому до їхніх переживань і досвіду. Зрозуміло, що багато ветеранів війни були вороже налаштовані до цього суспільства, не сприймали його моралі, не поділяли запропонованих ідеалів. З другого боку, молодь 1920-х із зневагою ставилася до попереднього покоління, вважаючи його відповідальним за виникнення і тривале ведення війни, а тому, в свою чергу, також вдалося до тотального заперечення всіх минулих цінностей і норм. У суспільній свідомості виникло дуже болісне відчуття розірваності світу, і це, можливо, один із найстрашніших наслідків Першої світової війни.

Це відчуття розірваності світу, розлад у суспільній свідомості, втрата колишніх ідеалів і моральних орієнтирів доповнювалися і конфліктом поколінь. Після Першої світової війни не спрацював звичайний соціальний процес гармонійної передачі цінностей, норм і зразків поведінки від батьків дітям. Більше того, між поколіннями, що дотримувалися тепер кардинально протилежних поглядів на життя, розверзлася прірва. Це аж ніяк не сприяло консолідації західного суспільства заради подолання численних проблем, з якими воно зіткнулося в міжвоєнний період. Навпаки, посилювалися індивідуалізм та егоїзм, чимало людей воліли якомога швидше забути вчорашнє, не думати, що чекає на них завтра, жити сьогоденням. У західному суспільстві, значна частина якого жила інтересами тільки сьогоденшнього дня, виникав небезпечний розрив між минулим з його уроками світової війни, не дуже добре засвоєними, і недалеким майбутнім, де людство чекали ще більш страшні випробування. Багатьом здавалося, що суспільство

бреде наосліп посеред хаосу та безвір'я, в сум'ятті, що охопило всю його сутність, і в такому стані може прийти або до цинічної байдужості, або до вибуху емоцій, щоби позбутися розчарувань, принижень, зневіри, зраджених сподівань, що накопичилися в душах людей. Саме такий вибух емоцій вдало використали на початку 1930-х рр. нацисти в Німеччині, які водночас доклали багато зусиль, щоб він стався. Голландський історик Й. Хейзінга зазначив, що саме на моральному сум'ятті, що охопило західну цивілізацію в післявоєнний час, диктатори в Європі будували свою владу.

Внаслідок пережитих потрясінь, страждань, соціальних катаклізмів і означених вище зсувів у суспільній свідомості в соціальній психології широких верств населення мали місце непередбачувані, невідомі раніше явища – набули неабиякого поширення **настрої цинізму**, схильність до застосування **насильства** (т.зв. «культ сили»), **гедонізм** (прагнення до насолоди як вищого блага та основної мети людського буття), **гомосексуалізм**. Послаблення традиційних обмежень і усталених норм позначилися на інституті шлюбу, відсоток розлучень збільшився серед усіх класів суспільства. Місце жінки в суспільстві, її поведінка та зовнішній вигляд зазнали разючих змін. Багато жінок, які під час війни zostалися без чоловіків і змушені були працювати, відчували себе більш самостійними і стали вільніше ставитися до інтимних зв'язків, прилюдно демонстрували свою розкутість, почали відкрито курити та вживати алкогольні напої, робили зачіску «під хлопця», намагалися приховати свою жіночність в одязі тощо.

Зростаюча свобода поведінки стала загальним явищем. Захоплення фрейдизмом зробило звичайним обговорення сексуальних проблем у пресі. Супутником гедонізму став стрімкий розвиток індустрії розваг. Бажання людей післявоєнного часу забути про жахи пережитого, відволіктися від тривог і невизначеності оточуючого світу з його новими, незрозумілими, а тому ще більш лякаючими проблемами, зумовило переважання на шпальтах періодичних видань передусім розважальної інформації (приватне життя кінозірок, кримінальна хроніка, спортивні новини, мода, сенсаційні репортажі, наприклад, про нудистський рух або лох-неське чудовисько тощо). На екранах кінотеатрів також панували переважно розважальні фільми, хоча з'являлися й такі, що відображали характерні риси суспільного життя того часу – песимізм, тяжіння до ірраціональності й містики, індивідуальний протест проти офіційного буржуазного мистецтва з його міщанськими ідеалами, конфлікт людини з суспільством.

Серед змін, що сталися в суспільній свідомості після війни, була й **переоцінка ролі науки і технічного прогресу**, яка здавалася раніше нібито безумовно позитивною. Прийшло усвідомлення, що ні з чим незрівняна жорстокість війни значною мірою визначалася використанням досягнень науки і передових технологій. Одним з перших недвозначних попереджень проти уявлення про благо наукового прогресу, який, мовляв, обов'язково веде до кращого, більш раціонально організованого світу, стала книга англійського письменника Олдоса Хакслі (онука відомого біолога-дарвініста XIX ст. Гекслі) «Чудовий новий світ», що була написана в жанрі антиутопії в 1932 р. У ній з великою силою й переконливістю продемонстровано внутрішню порожнечу життя, яке повністю організоване, точніше, заорганізоване, позбавлене будь-яких емоційних переживань і ускладнень, в якому людина втратила право вибору й прийняття рішень, а сама підпорядкована стандартизованим правилам поведінки, і де наука використовується для контролю за настроями й навіть думками людей. У цьому «новому чудовому світі» панують автоматизація, стандартизація і... бездуховність, у ньому нема місця мистецтву і найбільш природним людським почуттям – любові, материнству тощо.

З другого боку, чимало людей у країнах Заходу, особливо серед інтелігенції, пов'язували свої надії на духовне відродження і встановлення кращого, більш справедливого й розумного порядку в світі з побудовою нового, соціалістичного суспільства в Радянському Союзі. Відомий французький письменник Ромен Роллан під час розмови зі Сталіним у 1935 р. говорив про симпатії до «країни, де створюється справді великий, абсолютно новий світ. Те, що ви тут робите, має грандіозне значення для усього людства і вже тепер справляє вплив на уми народів і інтелігенції... наші кращі люди покладають на вашу країну свої надії й уповання». Однак у другій половині 30-х років довіра й симпатії демократичних кіл західного суспільства до СРСР значною мірою були втрачені через придушення демократії в країні, деякі негативні аспекти радянської допомоги республіканській Іспанії, масові політичні репресії 1937–1938 рр.

Отже, притаманна суспільній свідомості на початку XX ст. впевненість у майбутньому та віра в неминучість історичного прогресу були майже зруйновані в міжвоєнні десятиліття. Жахливе кровопролиття Першої світової війни; переродження більшовицької революції в Росії, з якою значна частина людства пов'язувала надії на краще майбутнє і більш справедливий соціальний устрій, у тоталітарну ста-

лінську диктатуру; піднесення фашистських рухів, що прославляли насильство й зі зневагою ставилися до ліберальних і демократичних цінностей, на які була зорієнтована західна цивілізація в ХІХ ст., – все це серйозно підірвало сподівання, що майбутнє буде визначатися прогресом і безумовним вдосконаленням світу й людини. Натомість прийшло відчуття, що ХХ століття, за висловом англійського поета Одена, стає *«добою неспокою»*. Тому, якщо послуговатися назвою відомого твору французького письменника М. Пруста, можна констатувати, що увесь міжвоєнний період західне (передусім європейське) суспільство перебувало в пошуках втраченого стану духовної рівноваги, соціального оптимізму, спокою, віри в можливості людського розуму. Однак ці пошуки не досягли мети й були перервані початком Другої світової війни.

Розділ V

Розвиток культури та науки в міжвоєнний період

Література

В літературі міжвоєнного періоду знайшов своє відображення загальний інтелектуальний клімат песимізму, релятивізму й відчуженості, що запанував у західному суспільстві після війни. Чимало письменників шукало нових методів вираження післявоєнної реальності. Найвидатніші письменники XIX ст. описували в реалістичній манері типові характери людей та їх взаємини із зрозумілим, хоча й жорстоким суспільством. У XX ст. все більше письменників вдавалося до художнього дослідження думок і духовного світу окремої людини. Під впливом праць Фрейда та поглиблення знань у царині психології вони зосередили свою увагу на складності та ірраціональності людського духу, людської душі, де почуття, спомини, бажання перебувають у стані постійної боротьби, що позначилося на літературі та мистецтві. Такі письменники, як Марсель Пруст, Джеймс Джойс, Вірджинія Вульф, Генрік Ібсен та інші, в своїх творах досліджували внутрішній світ людини, намагалися розкрити складну природу людських стосунків.

Для літератури післявоєнних років характерним був *модерністський напрям*, представники якого намагалися, так само як авангардисти в образотворчому мистецтві, відобразити нові явища і зміни в суспільній свідомості, відмовляючись при цьому від звичних канонів (сюжет, характери, композиція), тобто змінюючи не тільки зміст, але й саму форму літературних творів. Одним із найвпливовіших представників цього напрямку й водночас одним із найвидатніших французьких романістів і стилістів вважається **Марсель Пруст**, який у своєму напівавтобіографічному творі «В пошуках втраченого

часу» (всього сім романів) обрав жанр внутрішнього монологу, де об'єктом авторської уваги є не дія, розглядувана ззовні, а почуття, що споглядаються зсередини; внутрішнє життя героя, його суб'єктивне сприйняття простору і часу, особливо мимовільної пам'яті, що відтворюється як «потік свідомості». Пруст намагався показати недовірність, відносність уявлень людини про себе, про світ і суспільство, розхитаність і нестійкість самого суспільства. Щоби написати такий твір, письменник жив, як пустельник, 10 років у Парижі в звуконепроникному помешканні. Цей метод – «потік свідомості» – був використаний багатьма іншими серйозними письменниками, зокрема **Вірджинією Вульф** у творі «Кімната Якоба» (1922), та одним із найвидатніших американських романістів **Уїльямом Фолкнером** у книзі «Шум і лють», де значна частина змісту твору подана у вигляді сприйняття дійсності очима ідіота (хоча більшість творів цього письменника написана все ж таки в жанрі критичного реалізму).

Але найбільш відомим романом, де використаний метод «потіку свідомості», був «Улісс» ірландського письменника **Джеймса Джойса**, надрукований у 1922 р. Це розповідь про звичайний день звичайної людини, дублінця Блума, подана через його внутрішній світ і різноманітні реакції. Автор нібито проводив паралелі між безцільними блуканнями свого героя вулицями та пабами Дубліна й пригодами гомерівського Улісса (Одіссея) під час його повернення з Трої.

Відчуття духовної безвиході, де, як здавалося багатьом, опинилося західне суспільство, яскраво описано в поемі **Томаса Еліота** «Безплідна земля» (1922), в якій звучить мотив вичерпаності творчої енергії людства. Цикл віршів «Порожні люди» (1925) закріпив за ним славу «поета відчаю», породженого Першою світовою війною. Безкомпромісно відкидаючи буржуазну цивілізацію, Еліот поступово прийшов до проповіді християнсько-етичних норм і навіть до монархізму. У книжках австрійського письменника **Франца Кафки** («Перетворення», «Процес», «Замок» та ін.), визнаного класика німецькомовної літератури, втілені трагічне безсилля, приреченість «маленької людини» перед нещадною жорстокістю й безглуздістю капіталістичного суспільного ладу, його законів, звичаїв, моралі. У своїх абсурдистських творах (які за формою часто нагадували снобачення) він майстерно передав самопочуття особистості, яку придушує бездушна бюрократична машина індустріального суспільства. Кафка, який помер 1924 р., передбачив прийдешній крах гуманістичних ідеалів.

Реалістичний напрямок у літературі цього періоду був представлений такими видатними майстрами, твори яких набули міжнародного визнання, як **Ромен Роллан** з його романом-епопеєю «Зачарована душа», **Джон Голсуорсі** («Сага про Форсайтів» і «Сучасна комедія»), **Теодор Драйзер** («Американська трагедія»), **Стефан Цвейг** (збірки новел «Амок» і «Збентеження почуттів», роман «Нетерпіння серця» і «Магеллан»). Одним із найвидатніших драматургів у міжвоєнний період залишався англієць **Бернард Шоу**, в п'єсах якого провідною є думка, що капіталістичне суспільство зайшло в глухий кут, втрачає духовні цінності, а буржуазна демократія переживає гостру кризу («Дім, де розбиваються серця»); а також засуджувався фашизм («Женева»). Значний внесок у загальнолітературний процес зробив визнаний представник критичного реалізму і водночас фундатор жанру науково-фантастичної літератури англійський письменник **Герберт Уеллс**. Серед його творів цього періоду – роман-утопія «Люди як боги», антифашистські романи «Напередодні» і «Самодержавство містера Паргема», праці з історії та педагогіки («Нарис історії», «Коротка історія людства»), відома книга «Росія в ім'я». Деяким письменникам стали близькі революційні ідеї (Анрі Барбюс, Джон Рід та ін.). Німецький письменник **Арнольд Цвейг** створював епічний цикл про Першу світову війну – низку романів «Велика війна білих людей».

Особливе місце в розвитку реалізму належить творчості молодих митців – учасників світової війни, за якими закріпилася назва *пись-*

Наприкінці січня 1929 р. у Берліні вийшов з друку роман Ремарка «На Західному фронті без змін», який він написав за 6 тижнів. Книга мала приголомшуючий успіх, ставши справжнім бестселером. До кінця року в Німеччині кількість проданих примірників наблизилася до одного мільйона, ще один мільйон був розпроданий у Великобританії, Франції та США. Відомо, що в Англії публічна бібліотека Берроу повідомила своїм читачам, що черга на книгу розписана на 2 роки наперед(!). Протягом першого року роман був перекладений майже на 20 мов, у тому числі на китайську та есперанто, а німецьке видавництво «Ульштейн» підготувало і безкоштовно розіслало спеціальне видання книги для сліпих ветеранів війни, які замовили цю книгу. В 1930 р. екранізація роману отримала нагороду Американської академії мистецтв як кращий фільм року. В Німеччині, однак, під тиском правих сил, зокрема нацистів, книга була заборонена в грудні 1930 р., а після їх приходу до влади вона разом з іншими творами видатних німецьких письменників була прилюдно спалена (на території Берлінського університету!) в травні 1933 р. як «політично і морально антинімецька».

менників «втраченого покоління». Найбільш відомими серед них були **Ернест Хемінгуей** (США), **Еріх Марія Ремарк** (Німеччина), **Річард Олдінгтон** (Англія). До речі, вперше поняття «втрачене покоління» було використано в епіграфі до роману Хемінгуея «Фієста». Їх творчість стала новим явищем у літературі 20-х років. Вони найбільш гостро відчували і відповідно віддзеркалили у своїх творах внутрішній світ того покоління, яке пройшло війну і якому важко – а часто й неможливо – пристосуватися до післявоєнного життя.

Музичне життя

Цей період позначений кризою музичних стилів, характерних для попередньої доби, і появою тенденцій до оновлення класичних традицій.

Одним із найпомітніших явищ музичного життя став *експресіонізм*. Композиторів дуже приваблювали глибина, енергія, сила, яскравість цього напрямку в живопису. «Першою ластівкою» експресіонізму в музиці був балет російського композитора **Ігоря Стравинського** «Весна священна», поставлений відомою трупною С. Дягілєва в Парижі в 1913 р. Поєднання в ньому пульсуючих («варварських» з точки зору тодішніх музичних критиків) ритмів, натуралістичний показ фізичної близькості танцювальниками здавалися в той час шокуючими.

Після війни, коли відбувався бурхливий і болісний переворот в оцінці традиційних ідейних і моральних цінностей, притаманні експресіонізму психологізм, надмірність у вираженні емоцій, підкреслений натуралізм у зображенні деяких сторін оточуючої дійсності знайшли відображення в музиці. Композитори-експресіоністи намагалися передати в своїх творах страшний досвід, який набуло людство в роки світової війни, відчуття розпачу й безсилля окремої людини, яка опинилася у вирі непередбачуваних і незрозумілих їй, а тому лякаючих подій; а під впливом фрейдизму прагнули втілити в музиці світ підсвідомого.

Найбільш повне вираження музичний експресіонізм знайшов у творчості австрійського композитора **Арнольда Шьонберга** та його послідовників (А. Берга, Е. Кшенека, А. Веберна та ін.), які відмовилися від традиційної для музичних творів гармонії і тональності, а мелодію оголосили архаїчним, безнадійно відсталим засобом музичної виразності. В їх творах ноти вже не були об'єднані й відповідно організовані музичним ключем, їхня музика була позбавлена наспівної мелодії, звичайними слухачами вона сприймалася як якась какофонія,

хаотичне нагромадження звуків, різних тонів. Один із найбільш відомих зразків такої *атональної музики* – опера «Воцтек» **Алана Берга**, яка являла собою напівспів, напіврозповідь і вперше була поставлена в Берліні в 1925 р.

Іншим модерністським напрямком у музиці був *конструктивізм*, прихильники якого зосередилися на формальних проблемах композиції музичних творів, часто механічно поєднуючи декілька незалежних мелодичних ліній (т. зв. лінеаризм). Типовим представником цього напрямку вважається німецький композитор **Пауль Хіндеміт**. Риси конструктивізму виявлялися в творах французьких композиторів, насамперед **Еріка Саті** й так званої «Шістки» (музичне об'єднання, куди входили **Жорж Орік**, **Артур Онеггер**, **Френсіс Пуленк** та ін.). Проте в 1930-ті рр., коли у Франції почала зростати фашистська небезпека, А. Онеггер дещо відійшов від цього напрямку. Він пише масові пісні, марші, опери-ораторії («Жанна д'Арк на вогнищі»), оригінально поєднуючи в них традиції народної музики з рисами неокласицизму та романтизму, які він своєрідно інтерпретував з огляду на досягнення музичної культури його часу.

Серед музичних жанрів найбільшою популярністю продовжувала користуватися масова пісня, зокрема пісні революційних рухів і антифашистської боротьби. У Німеччині в цьому жанрі успішно працював композитор і громадський діяч **Ганс Ейслер**, а виконавцем його пісень став відомий співак **Ернст Буш**. Після приходу до влади в Німеччині нацистів Ейслеру довелося емігрувати. Кошти за концертне турне по США, під час якого він виконував і пропагував хорову музику німецьких, американських і радянських композиторів, Ейслер віддав у фонд захисту дітей, які постраждали від нацистів.

У 1920-х рр. у США також підвищився інтерес до традиційного національного пісенного мистецтва. Популярними стали пісні в стилі «кантрі», одним із перших виконавців яких був Джиммі Роджерс. Сполучені Штати стали батьківщиною нового жанру – *джазу*. Джаз виник на основі народної негритянської музики з чіткою означеним ритмом, притаманною їй імпровізаційністю. Новою зіркою американського джазу став **Дюк Еллінгтон** зі своїм оркестром. Незабаром прийшла популярність і до піаніста й композитора **Каунта Бейсі**. Джазова музика була переважно танцювальною, хоча її вплив відчувався й у симфонічній і навіть оперній музиці. Прикладом може бути творчість видатного американського композитора **Джорджа Гершвіна**, в якій оригінально синтезувалися традиційний джаз, елементи негритян-

Зірка американського джазу Дюк Еллінгтон зі своїм оркестром

ського фольклору з формами європейської музичної класики. Відомі його «Рапсодія в стилі блюз» для фортеп'яно з оркестром та опера «Поргі і Бесс» – перша американська опера, що здобула визнання не тільки в США, але й за їх межами. Світову славу здобули американські симфонічні колективи – Бостонський і Філадельфійський.

Взагалі на міжвоєнний період припадає творчість таких видатних музикантів ХХ ст., як композитор і піаніст **Сергій Рахманінов**, диригенти **Артуро Тосканіні** та **Леопольд Стоковський**, скрипаль **Яша Хейфец**, піаніст **Артур Рубінштейн**, композитор **Бенджамін Бріттен**.

Живопис

Художники **Пабло Пікассо** та **Жорж Брак** стали фундаторами нового напрямку в живопису – **кубізму**; предмети на їх полотнах зображені одночасно в декількох ракурсах. Художників цікавило не стільки реалістичне відображення світу, скільки їх власне бачення й розуміння або думки та почуття, які цей світ викликав у людини. Фундатори напрямку **сюрреалізму** **Сальвадор Далі** та **Рене Магріт** запозичали свої сюжети зі світу снів і марень. На їхніх картинах знайомі предмети поєднані в незвичайних композиціях, а тому виглядають химерно, навіть шокую-

че. Вплив сюрреалізму в 1930-х р. вийшов за межі Європи і знайшов чимало послідовників уже після Другої світової війни.

Кіно

Найпопулярнішим видом масового мистецтва в міжвоєнний період стало кіно. Після війни пануюче місце на екранах західних країн захопила кінопромисловість США. Американські банкіри й кінопродюсери купували найвідоміших режисерів і акторів в Європі. Митцям пропонували вигідні договори й високу платню; інші ж самі емігрували до Америки через безробіття й відсутність перспектив для подальшої роботи. Успішно дебютували в Голлівуді такі німецькі режисери, як Ернст Любіч, Еріх Штрогейм, Фрідріх Мурнау, Карл Майер, Пауль Лені та ін., шведи Віктор Шьострем і Моріц Стіллер, австрієць Джозеф Штернберг, угорець Міхай Кертес (який потім стане Майклом Кьортіцем), англієць Альфред Хічкок. Кожний з новоприбулих художників привносив свою творчу індивідуальність, свої прагнення, сприяв інтеграції різних національних традицій і культур. Саме режисери-емігранти з Європи збагатили арсенал художніх засобів Голлівуду, який випускав до того переважно розважальні стрічки низького художнього рівня.

Проте в окремих фільмах провідних режисерів знайшли відображення й гострі соціальні протиріччя американського суспільства. **Еріх Штрогейм** викривав владу грошей, яка ламає людські долі (наприклад, стрічка «Жадібність», 1923). **Кінг Відор** у 1925 р. зняв один з найкращих антивоєнних фільмів «німого» кіно «Великий парад». Демократичні традиції американської культури проглядались і в деяких інших творах місцевих кіномитців.

Сентиментальною зіркою німого кіно була **Мері Пікфорд**, яку називали «вічною нареченою Америки». Вона знялася приблизно в 250 стрічках і отримала престижну премію «Оскар». У пригодницьких стрічках («Багдадський злодій», «Робін Гуд», «Три мушкетери») відзначився **Дуглас Фербенкс**, який став

Мері Пікфорд

Рудольф Валентіно

Взагалі-то Валентіно, напів-освічений емігрант з Італії, колишній танцюрист кабаре, вважався доволі посереднім актором, але завдяки голлівудській рекламі, яка зробила його «великим викрадачем жіночих сердець», «великим коханцем епохи» і т. п., популярність його була неймовірною. Ще одна причина того масового божевілля (справа доходила до випадків самогубства його численних прихильниць), яке викликали його ролі (з точки зору мистецтва – вельми непереконливі), полягала в тому, що він мав риси потрібного в цей час «коханця романського типу». Такий типаж відволікав від соціальних проблем, відповідав потягу до чогось екзотичного, недосяжного, був уособленням «аристократичного кавалера»,

символом «ідеального (або «стовідсоткового») американця». Саме ці зірки німого кіно заснували одну з перших кінокомпаній – «Юнайтед артистс».

Справжніми кумирами публіки, особливо жінок, були **Рудольф Валентіно** («Чотири вершники Апокаліпсису», «Кров і пісок», «Шейх», «Орел», «Син шейха») та **Рамон Новарро** («Скарамуш»).

Дуже популярними були комедійні фільми й комедійні актори – **Бестер Кітон** і **Гарольд Ллойд**, але поза конкуренцію був **Чарльз Чап-**

Дуглас Фербенкс

Бестер Кітон і Маріон Мак
у фільмі «Фріго на машині»

лін («Золота лихоманка», «Малюк», «Вогні великого міста»), який у багатьох своїх фільмах через комічний гротеск розкривав трагедію «маленької людини» в жорсткому й бездушному суспільстві, спростовував міф про «рівні можливості в обітованій землі свободи», створений солодкуватою рекламою про американське суспільство. Зокрема, у фільмі «Нові часи» (1937 р.) він карикатурно зобразив такий винахід американських промисловців, як конвеєрні лінії, точніше – виснажливу й монотонну роботу на них, внаслідок якої герой картини збожеволів.

У Німеччині, де післявоєнна криза проявилася найбільш гостро, поряд з комерційними стрічками

якого бракувало в одноманітному, гнітючому повсякденному житті домогосподарок, робітниць, дрібних службовців. У героях, яких він зображав, його прихильниці бачили ідеального, досконалого принца з казок, якого не можна було побачити в реальному житті, тому він став романтичним ідолом для людей того часу. Актора дратувало таке поклоніння та його повна залежність від кінопродюсерів і так званої «жовтої» преси. «Людина повинна керувати своїм життям. А моє життя керує мною», – гірко визнавав Валентіно. Він рано помер від перитоніту.

Гарольд Ллойд у комедії
«Безпека – на останньому місці»

розважального характеру, які виконували свого роду «втішаючу» функцію, знімалися й серйозні фільми, зокрема експресіоністського напрямку, присвячені психопатологічним переживанням людей, що втратили контакт з оточуючою їх дійсністю – незрозумілою, байдужою, часто ворожою. Найбільш відомим із них став знятий у 1919 р. «Кабінет лікаря Калігарі» (режисер Р. Віне). А взагалі в 1920-ті рр. німецьке кіно улавилося такими картинами, як «Вар'єте» (1925), «Остання людина» (1925), «Безрадісний провулок» (1925), «Мегаполіс» (1926). Однак період піднесення тривав недовго. В умовах економічних криз і політичної нестабільності, від яких потерпала країна, її кінопромисловість топталася на одному місці, чахнула, ледь-ледь зводила кінці з кінцями. Хворе суспільство породжувало і хворобливе мистецтво: саме в Німеччині періоду Веймарської республіки виник новий жанр – фільми жахів. Усі ці стрічки про монстрів, вампірів, убивць-збоченців опосередковано віддзеркалювали ту особливу атмосферу розгубленості й трагізму, яка панувала в німецькому суспільстві, що було травмоване поразкою у війні 1914–1918 рр. та невдачею Листопадової революції, доведене до відчаю безробіттям, голодом, страшенною інфляцією 1923 р., заражене бацилами фашизму.

Антибуржуазні настрої та протест проти комерційної антихудожньої кінопродукції визначили пошуки передових французьких кінематографістів, які об'єдналися в групу «Авангард». У цій групі починали свою творчу діяльність такі відомі режисери реалістичного кіно, як **Жан Ренуар і Рене Клер**.

У 1927 р. в США був знятий перший звуковий фільм «Співак із джазу». Поява на межі 20–30-х років звукового кіно зумовила зміну художньої природи кіно, наблизила його до літератури і театру, створила умови для більш глибокого дослідження людських характерів

Чарлі Чаплін і Джеккі Куган
у фільмі «Малюк»

і суспільних явищ засобами кіно. У другій половині 30-х років у кіно прийшов колір.

У США перехід до звукового кіно зумовив випуск великої кількості стандартних комерційних фільмів-ревію, екранізацій бродвейських оперет, естрадних шоу, гангстерських кінокартин; неабиякої популярності набула мультиплікація, в розвитку якої велику роль відіграла творчість **Уолта Діснея**.

Американська актриса шведського походження **Грета Гарбо**, яка

Грета Гарбо
у фільмі «Королева Крістіна»

Грета Гарбо

Успіх Грети Гарбо пояснювався поєднанням виняткових зовнішніх даних, відмінною технікою акторської гри (коли створюється не лише зовнішній образ, але й передається думка, почуття, внутрішній світ людини), досконалим втіленням жіночності. У часи загального захоплення дрібним практицизмом і швидкоплинними насолодами Грета Гарбо підтримувала у глядачів віру в моральні цінності, вона романтизувала своїх героїнь. У період важкої економічної кризи наприкінці 20-х — на початку 30-х років люди західного суспільства бачили в екранних образах Грети Гарбо втілення свого потягу до чогось далекого й недсяжного, до мрії, яка відволікає від повсякденних турбот, дріб'язкової життєвої суєти, страждань і поневірянь, але водночас — і своє незадоволення таким життям, внутрішню незгоду

на таке існування. Як сказав один з її прихильників: «Є в ній щось таке, що робить поетами всіх, хто її бачить». Не випадково тодішня преса називала її «неперевершеною», «незрівнянною», «загадковою й божественною», «вічною у часі», «царицею зірок».

з 1926 р. знімалася в Голлівуді, завоювала всесвітнє визнання за щирість і проникливість своєї гри та вміння переконливо передати багатий душевний світ своїх героїнь. Вона зіграла головні ролі в таких фільмах, як «Плоть і диявол», «Королева Крістіна», «Мата Харі», «Анна Кареніна»,

«Дама з камеліями» тощо, в яких яскраво розкрилося її тонке драматичне дарування.

Соціально-критичними тенденціями були позначені фільми Віктора «Хліб наш насущний» (1934), «Нові часи» (1935) Чапліна, «Тупик» (1937) Уайлера, «Грона гніву» (1940) Форда. Неабияким досягненням американського кінематографу став фільм «Віднесені вітром» (екранізація однойменного роману М. Мітчел) з **Вів'єн Лі** та **Кларком Гейблом** у головних ролях. Але на екранах все ж таки переважала розважальна, розрахована на невибагливі смаки кінопродукція, головною метою якої був комерційний успіх. У США виробництво фільмів перетворилося на справжню кіноіндустрію, що приносила своїм власникам величезні при-

Вів'єн Лі та Кларк Гейблу фільмі «Віднесені вітром»

бутки. У 1928 р. тут було знято близько 850 фільмів, тоді як у Німеччині – 200, у СРСР – 150, у Франції – 90. У 1931 р. в країні нараховувалося понад 22,7 тис. кінозалів з 11 ман місць. В індустрію кіно було інвестовано 1,5 млрд дол.

З художньої точки зору в західному кінематографі 30-х років найбільш значними були досягнення французького кіно, кращим зразком якого притаманні поетичне відображення життя, глибина психологічної розробки характерів, достовірність атмосфери дії, пошук нових виражальних засобів. Серед кращих французьких фільмів цього часу слід назвати такі, як «Під дахами Парижа» (1930) і «Останній мільярдер»

Під час першої зустрічі з радянськими кінематографістами С. Ейзенштейном (режисером славнозвісної стрічки «Броненосець «Потьомкін», яка наприкінці 1950-х рр. була визнана авторитетним журі «кращим фільмом усіх часів і народів»), Гр. Александровим, Ед. Тіссе, які приїхали в 1930 р. у США, знаменитий Ч. Чаплін запитав: «Навіщо ви приїхали до Голлівуду?». «Ми приїхали, щоби дізнатися, як тут роблять звукові картини», – відповіли радянські кінематографісти. «Тут ніхто не робить картин, – сказав Чаплін. – Тут роблять гроші за допомогою картин. Якщо ви хочете побачити, як роблять гарні фільми, їдьте туди, де знімався «Броненосець «Потьомкін».

Жан Габен і Мішель Морган
у фільмі «Набережна туманів»

(1934) Р. Клера, «Нуль за поведінку» (1932) Віго, «Велика ілюзія» (1937) і «Марсельєза» (1938) Ж. Ренуара, «Набережна туманів» (1938) і «День починається» (1939) Марселя Карне.

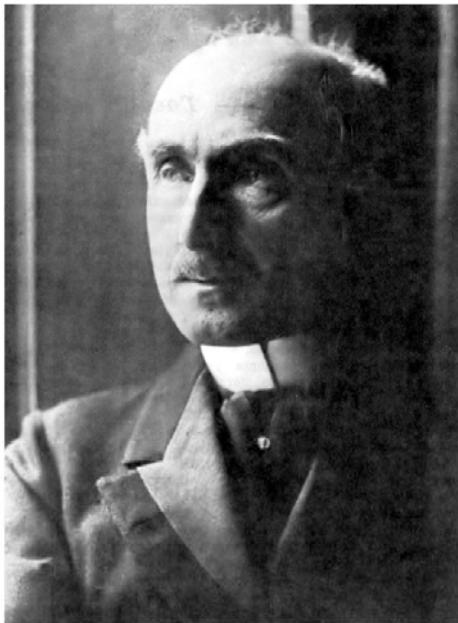
Філософія Одним із найвидатніших філо-

софів не тільки міжвоєнного періоду, але взагалі ХХ ст. вважається **Мартін Хайдеггер**, який у своїй головній книзі «Буття і час» (1927) доводив, що нігілізм, тобто втрата вищих цінностей, є домінуючою рисою західного суспільства:

«Захід – це мишоловка, в якій відбулася повна втрата сенсу буття». З цією книгою, де розглядаються фундаментальні проблеми про смисл буття, призначення людини, смерть тощо, пов'язують зародження нового філософського напрямку – **екзистенціалізму**.

Видатним філософом того часу був француз **Анрі Бергсон**, який обґрунтовував, що для розуміння оточуючої реальності інтуїція та досвід людини (власний чи релігійний) важливіші за раціональне, наукове мислення, як це вважалося раніше.

Важливим і новим явищем міжвоєнного періоду стала поява так званого «масового суспільства», а згодом і «масової культури». Одним з перших проаналізував цей феномен іспанський філософ **Хосе Ортега-і-Гассет** у своїй роботі «Повстання мас» (1930). Поява такого типу суспільства зумовлювалася впливом різних чинників: посиленням політизації широких мас внаслідок Першої світової війни та революційних подій у світі після її закінчення, процесом демократизації та введенням загального виборчого права, розвитком масового виробництва й масового споживання. Все це сприяло виходу мас на авансцену історії, однак, на думку філософа, за рівнем своєї освіти й виховання вони не були готові належним чином виконувати зростаючий обсяг суспільних функцій, які стали їм доступними. Тому західне суспільство, застерігав філософ, у небезпеці: воно може бути зруйноване масами, які не мають навичок критичного мислення, що дуже суттєво для збереження свободи і демократії. Маси, керовані освіченою, культурною меншиною або динамічною політичною силою, можуть нав'язати свої низькі стандарти моралі та культури на все – від мистецтва до політики, зруйнувавши тим самим послаблені підвалини західної цивілізації.

Анрі Бергсон (1859–1941)

Німецький соціолог **Макс Вебер** вважав, що в західних країнах зростання участі народу в політичному житті, як ознака демократії, є менш важливою тенденцією, ніж свого роду експансія влади бюрократії, здатної контролювати все населення, підпорядковуючи його стандартизованим правилам поведінки; він також попереджав, що маси – з релігійним завзяттям – будуть іти за харизматичними лідерами, що незабаром і збулося, коли Муссоліні і Гітлер прийшли до влади. Взагалі ж М. Вебер вважається ключовою фігурою сучасної європейської думки. Його знамениті праці «Протестантська етика та дух капіталізму», «Господарство та суспільство» вже довгі роки залишаються в центрі напружених і гострих дискусій про соціальну та економічну історію Заходу. Напевно, найприкметніше в роботах Вебера те, що він принципово по-новому подивився на роль ідей і умонастроїв в еволюції суспільства, підкреслив їх особливу значущість і вплив на історію людства.

Наука

Перші десятиріччя ХХ ст. позначені низкою видатних наукових відкриттів. Так, німецький фізик **Макс Планк** відкрив квантову енергію, **Альберт Ейнштейн** створив теорію відносності часу і простору, в 1919 р. англійський вчений **Ернест Резерфорд**, розщепивши атом азоту, здійснив штучну ядерну реакцію. Німецький фізик **Гейзенберг** сформулював «принцип невизначеності», який доводив неможливість точно встановити розміщення й визначити швидкість окремого електрона, а отже, і передбачити його «поведінку». Датський фізик **Нільс Бор** створив модель атома. У розвиток генетики важливий внесок зробили американець **Т. Х. Морган** і радянський вчений **М. І. Вавілов**. У галузі економічної науки значним явищем стали твори відомого англійського вченого **Джона Мейнарда Кейнса**, який обгрунтував необхідність державного регулювання економіки для підтримання ринкової рівноваги та запобігання характерним для капіталізму руйнівним кризам.

Молодий російський інженер-винахідник **Володимир Зворикін**, який емігрував до США, запатентував у 1923 р. свій винахід – телевізійний апарат, який був повністю заснований на електронному принципі. У 1931 р. він розробив першу діючу версію телевізійної трубки, яку назвав «іконоскопом». Аналогічну трубку під назвою «імітрон» створив інший іммігрант, **Ісаак Шьонберг**, але вже у Великій Британії, де в 1925 р. **Джон Берд** винайшов телебачення.

У цей час прогресувала медицина. Австрійський лікар **Зигмунд Фрейд** застосував гіпноз для вивчення психіки своїх пацієнтів і розробив на підставі цього метод психоаналізу. У 1922 р. вперше проти діабету був застосований інсулін, а в наступному році у Франції розробили вакцину проти туберкульозу. У 1928 р. шотландський учений **Олександр Флемінг** отримав перший антибіотик – пеніцилін, який був здатний руйнувати стінки клітин бактерій, що викликають інфекцію в організмі людини, і завдяки цій властивості було врятовано багато життів у роки Другої світової війни. В 1945 р. разом із своїми колегами Флорі та Чейном за це досягнення Флемінг отримав Нобелівську премію.

Технічний прогрес

Наукові досягнення сприяли технічному прогресу, який у цей період почав докорінно змінювати дозвілля, побут, подорожі, спілкування людей.

Міжвоєнні роки стали періодом масового поширення та зростаючої ролі радіо. Так, у Сполучених Штатах Америки компанія «Вестінгауз» створила в Пітсбургу першу радіостанцію, яка 2 листопада 1920 р. подала репортаж про перебіг голосування на президентських виборах. А вже в 1922 р. у цій країні діяли понад 500 радіостанцій. У листопаді цього ж року запрацювала знаменита Бі-Бі-Сі (Брітіш Бродкастінг Корпорейшн), яку очолив 33-річний талановитий і владний шотландський інженер **Джон Рейт**, який вважав, що радіомовлення повинно слугувати інтересам суспільства, а не підпорядковуватися уряду, як у СРСР, або комерційній рекламі, як у США. Зауважимо, що під час загального страйку 1926 року Рейт, якого називали людиною «гранітної волі» та «залізних принципів», стійко відхилив усі спроби британського уряду поставити компанію під свій контроль. Метою Бі-Бі-Сі стало гасло: «просвіщати, інформувати, розважати». У 1936 р. ця корпорація розпочала регулярні телепередачі. Роком раніше телебачення запрацювало в Німеччині (три дні на тиждень). У Франції та в США телебачення довгий час було скоріше експериментальним, аніж регулярним.

Натомість у Німеччині, особливо після приходу нацистів до влади, радіо активно використовувалося як знаряддя пропаганди в політичній боротьбі. Гітлер і Геббельс стали справжніми «майстрами» радіопропаганди.

У будівництві революційною новацією стало застосування сталевих каркасів, що зробило можливим створення хмарочосів. У 1931

Нью-йоркські хмарочоси

Технічний прогрес зумовив появу нових матеріалів, які почали широко використовуватися в побуті та промисловості. Саме в міжвоєнний період почалася доба пластмаси. Наприклад, з першої пластмаси – бакеліту – робили корпуси радіоприймачів, а перші праски з пластмасовим корпусом з'явилися в Сполучених Штатах у 30-ті роки. У 1935 р. був створений нейлон, який не піддавався гниттю та впливу бактерій.

Але найбільше, мабуть, технічний прогрес виявив свої можливості в царині авіації. Перша світова війна сильно стимулювала поступ авіацій-

р. у Нью-Йорку був побудований (всього за 14 місяців) 102-поверховий хмарочос Емпайр Стейт Білдінг заввишки 381 метр. Ця будівля протягом 40 років залишалася найвищою в світі й була свого роду символом технологічної потуги США в XX ст. Ще одним досягненням американської будівельної індустрії стало закінчення в 1937 р. будівництва мосту «Золоті ворота» в Сан-Франциско, який мав найдовший проліт – 1280 метрів між опорами (вони були заввишки 227 метрів), закріпленими на скельному фундаменті під водою.

Реклама авіакомпанії «Браніф Ервейз»

ної справи та швидкі темпи розвитку літакобудування, яке поступово стає однією з провідних галузей промисловості взагалі. Якщо до війни авіація була лише свого роду спортом або різновидом розваг, то в міжвоєнний період вона перетворилася у новий і дуже важливий вид транспорту, спочатку для перевезення пошти, а згодом – пасажирів і вантажів. У 1918 р. була відкрита поштово-пасажирська авіалінія Нью-Йорк – Вашингтон. У 1919 р. англійські військові льотчики Д. Оллок і А. У. Браун на бомбардувальнику «Віккерс» уперше перелетіли через Атлантичний океан. Того ж року компанія «Еркрафт тренспорт енд тревел» започаткувала першу в світі міжнародну авіалінію зі щоденними рейсами між Ханслоу (Британія) і Ле-Бурже (під Парижем, Франція), а поштово-пасажирська авіалінія з'єднала Берлін з Веймаром. У наступному році пасажирські рейси стали здійснюватися між Лондоном і Амстердамом. Незабаром усі великі європейські міста мали власні летовища й були об'єднані мережею повітряних ліній сполучення.

Таким чином, на початку 20-х років виникла регулярна *цивільна авіація*, а в 1930-х рр. вона вже обслуговувала внутрішні й міжнародні шляхи сполучення більшості країн світу. Літаки вже регулярно літали через Атлантичний океан, з'явилися великі гідролітаки. Постійно по-

Чарльз Ліндберг

ліпшувалися технічні характеристики літаків і технологія їх виробництва: зростала потужність двигунів, удосконалювалися аеродинамічні форми літаків, зростала їх швидкість, відбувався перехід від біпланних до монопланних конструкцій, застосовувалися нові аеронавігаційні прилади. У 1937 р. був випробуваний реактивний двигун, а невдовзі німецькі інженери створили перший тоді реактивний літак. Прогрес в авіації зробив можливими рекордні для того часу перельоти. В травні 1927 р. американський пілот Чарльз Ліндберг здійснив перший безпосадковий переліт через Атлантичний океан за 33 години, який викликав таке захоплення людей, як, мабуть, жодна з подій 1920-х рр. Через 10 років радянські льотчики Чкалов, Байдуков, Беляков здійснили безпосадковий політ за маршрутом Москва – Північний полюс – Ванкувер (Канада), що було видатним досягненням радянської технології. Разом з тим продовжувалося використання дирижаблів. Так, у 1929 р. німецький дирижабль «Граф Цеппелін» облетів земну кулю за 21 день (з трьома проміжними посадками). Правда, після катастрофи в 1937 р. дирижабля «Гінденбург» сфера їх використання почала скорочуватися, особливо щодо пасажирських перевезень.

Дирижабль «Гінденбург» у небі над Нью-Йорком

**Провідні країни
Заходу
в 1919–1939 рр.**

Розділ VI

Німеччина

Листопадова революція 1918–1919 рр.

Восени 1918 р. в країні назрівала революційна криза. Поразки німецького війська на Західному фронті, великі людські втрати (на фронтах загинуло понад 2 млн німців, 1,5 млн стали каліками, зокрема 45 тис. втратили ногу, 21 тис. – руку, 2,5 тис. – зір), розвал господарства та економічна розруха (промислове й сільське виробництво скоротилося майже вдвічі, понад половину посівних площ не було кому обробляти), різке погіршення матеріального становища населення (країна голодувала, бо поголів'я худоби скоротилося майже на 60%, виробництво картоплі – на 56%, тому споживання м'яса й масла скоротилося у 8, риби – у 20 разів, а взагалі калорійність їжі, яку споживали німці, зменшилася більш ніж вдвічі); почалися тяжкі пошесті; зростали дорожнеча, спекуляція, інфляція; значно зменшилася заробітна плата; загострення соціально-класових суперечностей (кількість страйків у 1918 р. зросла в 5,5 рази порівняно з 1915 р.) стали *причинами* назриваючої революції. Народ втрачав віру в кайзера й генералітет; у пануючих колах, які ще раніше усвідомили безперспективність війни, панувала розгубленість (протягом року змінилося три канцлери, що було геть нехарактерним для політичного життя країни); катастрофічно занепадала, особливо на Східному фронті, дисципліна в армії. Революційні події в Росії викликали піднесення антивоєнного руху.

Початком революції став виступ 3 листопада 1918 р. в місті Кіль військових моряків, які відмовилися виконати безглуздий наказ командування вийти в море, щоби «перемогти або загинути» в бою з англійською ескадрою. Разом із робітниками вони встановили в місті

Фрідріх Еберт

владу Ради матроських і робітничих депутатів. Хоча зрештою цей виступ властям вдалося придушити, революцію, яка розвивалася спонтанно, вже не можна було зупинити. Протягом 5 днів у багатьох інших містах Німеччини влада кайзера і ще 18-ти королів німецьких земель була повалена і в них за прикладом Радянської Росії створені Ради (за визначенням деяких істориків, це була «міська революція»). У ніч із 7 на 8 листопада представник Незалежної соціал-демократичної партії Німеччини (НСДАП) Курт Ейснер проголосив соціалістичну республіку в Мюнхені.

Революція розвивалася під гаслами миру, зречення кайзера, встановлення республіки, демократичних перетворень. Таким чином, вона набула *антиімперіалістичного, антимілітарного, антимонархічного, демократичного характеру*. Її рушійними силами виступали промислові робітники та революційно налаштовані солдати й матроси, які представляли дрібну міську та сільську буржуазію.

9 листопада революційна хвиля докотилася до столиці – Берліна, який був охоплений стихійними маніфестаціями й мітингами, що переросли в повстання. Війська цілими частинами переходили на бік повсталих. Майже не зустрівши опору, останні захопили поштамт, комендатуру, телеграф, ратушу, звільнили політ'язнів, підняли червоні прапори над ратушею та рейхстагом. Голова уряду принц Макс Баденський (небіж кайзера) оголосив про зречення імператора, який втік із країни, склав свої повноваження й запропонував лідеру Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) **Фрідріху Еберту** зайняти посаду канцлера до скликання Установчих зборів. Намагаючись перехопити ініціативу в революційних мас, один із правих лідерів СДПН **Філіп Шейдеман** проголосив перед натовпом народу з вікна рейхстагу «вільну демократичну республіку». Того ж дня **Карл Лібкнехт**, один із керівників революційної організації «Союз Спар-

**Проголошення республіки в Німеччині
9 листопада 1918 р.**

нейтралізувати найбільш радикальну частину робітничого руху, яка вимагала поглиблення революції та її переростання в соціалістичну, а також заповнити небезпечний політичний вакуум, що утворився після повалення старого режиму, лідерам СДПН довелося піти на проголошення республіки та утворення коаліційного уряду з представниками НСДПН. Він отримав назву Рада народних уповноважених (РНУ). Лідери СДПН розглядали РНУ як суто тимчасовий орган, створений на період політичного вакууму, й поставили собі за мету негайне завершення війни та підготовку виборів до Установчих зборів. Еберт запросив до уряду і Лібкнехта, але той відмовився, як і лідер радикального крила «незалежних соціал-демократів» Георг Ледебур. Фактично праві соціал-демократи (або, як їх називали, «соціал-демократи більшості») взяли на себе реалізацію настанови Макса Баденського: «Подавити революцію ми вже не можемо, залишається лише задушити її», тобто очолити революцію, створивши ілюзію її «остаточної» перемоги,

така», що сформувалася в роки війни й тяжіла до досвіду російських більшовиків, проголосив Німеччину «вільною соціалістичною республікою». Отже, одразу після перемоги революції постала дилема: якою ж буде країна – буржуазно-демократичною чи соціалістичною республікою?

Спершу СДПН діяла під тиском подій, не маючи власного політичного курсу. Її керівництво стояло на поміркованих, реформістських позиціях, не хотіло революції й спочатку не знало, що робити з владою, яка потрапила їм до рук. Еберт, який ще 7 листопада говорив, що він ненавидить соціальну революцію «як смертний гріх», продовжував вважати її «зайвою» й незаконною. Однак для того, щоби

Карл Лібкнехт

щоби насправді зупинити її та звести до мінімуму її реальні результати.

11 листопада було укладено Комп'єнське перемир'я з Антантою. Новий уряд відмінив облоговий стан, проголосив свободу слова, друку, зборів, асоціацій, амністію політв'язням (які, завдяки революції, вже були на волі), почав демобілізацію війська, вперше запровадив загальне, рівне виборче право (в тому числі для жінок) при прямому й таємному голосуванні, обіцяв прийняти закон про 8-годинний робочий день. РНУ прийняла також «Угоду про трудове співробітництво», яка легалізувала створення профспілок, їх право на укладання колективних трудових договорів і створення комітетів робіт-

ничого контролю на підприємствах. Окрім цього, була створена спеціальна комісія з соціалізації (на чолі з відомими діячами соціал-демократії К. Каутським і Р. Гільфердінгом) для одержавлення особливо великих підприємств і компаній.

Водночас уряд намагався обмежити прямі революційні дії народу, вплив ліворадикальних політичних сил. Щоби не допустити подальшого розвитку революції, він уклав таємний союз із Верховним командуванням армії про спільне підтримання громадського порядку, заборонив Радам, що стихійно створювалися, втручатися в командування військовими підрозділами, а також у діяльність судових органів. На своїх місцях і посадах продовжували залишатися 2 млн офіцерів, суддів, вищих чиновників, дипломатів. Таким чином, командні висоти в економіці, важливі політичні позиції залишалися в руках представників пануючих класів, які намагалися покласти край революції.

Переломним у розвитку революції став I Всенімецький з'їзд Рад, який відбувся в Берліні 16–21 грудня 1918 р. Ігноруючи гасло 250-тисячної демонстрації «Уся влада робітничим і солдатським Радам!», з'їзд (на якому праві соціал-демократи мали більшість, а лідери «Союзу Спартака» К. Лібкнехт і Р. Люксембург не були допущені) після гострої дискусії ухвалив рішення про вибори до Установчих зборів і

передачу їм усіх повноважень щодо конституювання нового державного ладу. Внаслідок цього діяльність Рад була паралізована й почалася їх поступова ліквідація.

Незабаром уряд Еберта – Шейдемана перейшов у відкритий наступ проти революційних сил (невдала спроба роззброїти революційну морську дивізію, розташовану в столиці, тощо). Ще більше він налякався, коли 30 грудня на конференції групи «Спартак» і лівих радикалів була створена Комуністична партія Німеччини (КПН), яка визначила своїм головним завданням боротьбу за диктатуру пролетаріату. А втім, комуністи не прийняли рішення про

негайну підготовку збройного повстання.

На початку січня 1919 р. в Берліні почалися виступи революційно налаштованих робітників з вимогою повалення уряду, очолюваного Ебертом, якого, проте, як і інших керівників СДПН, вважали зрадником робітничої справи, запродавцем буржуазії і т. ін. Приводом стало звільнення ряду державних службовців – членів НСДПН після виходу цієї партії з урядової коаліції (і, зокрема, начальника берлінської поліції Ейхгорна, який користувався довірою й повагою робітників). Були також розпущені підпорядковані йому соціал-демократичні «загони безпеки», що повинно було стати початком роззброєння робітників і усіх «ненадійних» частин берлінського гарнізону. Революційний комітет, створений «незалежними соціалістами», закликав до загального страйку, який підтримали сотні тисяч робітників. Однак, зробивши перший крок, вожді НСДПН не наважилися зробити другий: вага-

Роза Люксембург

Філіп Шейдеман

лися, постійно радилися, почали переговори з «соціал-демократами більшості», втрачаючи час. Разом з тим революційно налаштовані робітники перейшли до збройних сутичок із поліцією. Повстання виникло стихійно, не мало єдиного керівництва, розробленого плану дій і не дістало широкої підтримки в країні. Фактично берлінські робітники були спровоковані владою на непідготовлений виступ. Військовий міністр, соціал-демократ Г. Носке стягнув до столиці вірні уряду війська, які жорстоко придушили робітничий виступ. Його поразка започаткувала білий терор у країні. Комуністів, які підтримали виступ берлінських робітників, хоча й не були його ініціаторами, соціал-демократи тепер розглядали як відкритих ворогів, натхненників так званого «спартаківського повстання», а за голови Лібкнехта і Люксембург встановили винагороду в розмірі 100 тис. марок. 15 січня ці керівники КПН були таємно, по-звірячому вбиті, а в березні така ж доля спіткала Лео Йогіхеса, який фактично очолив КПН після їхньої загибелі.

Революція на цьому не закінчилася, почалася її так звана «низхідна» лінія розвитку, коли відбувалися деякі значні за своїми масштабами, але розрізнені виступи лівих сил. Так, у січні проголошено радянську республіку в Бремені. У лютому в Рурській області та Середній Німеччині, а в березні в Берліні почалися загальні страйки, учасники яких висували радикальні політичні вимоги. Усі ці виступи придушувалися військами, місцевими загонами поліції, а також *фрайкорами* – добровольчими військовими формуваннями, створеними на заклик РНУ. Жертвами карателів стало понад 20 тис. робітників.

Кульмінацією революційних виступів стало проголошення 13 квітня 1919 р. *Баварської Радянської республіки*, яку очолили комуністи і «незалежні» соціал-демократи. Копіюючи російський досвід, уряд Радянської Баварії створив Червону армію, а замість поліції – Червону гвардію, на багатьох заводах запровадив робітничий контроль, фактично націоналізував банки, конфіскував продовольство і вугілля для розподілу серед незаможних, почав чистку управлінського апарату від реакціонерів, приступив до розв'язання житлової проблеми. Про-

Густав Носке

те нічого не було зроблено для полегшення становища трудового селянства, а квапливі заходи щодо націоналізації великої промисловості налякали й відштовхнули від радянської влади дрібну буржуазію, яка спочатку досить прихильно поставилася до її встановлення. Більшого радянський уряд не встиг зробити, бо 1 травня урядові війська вступили до Мюнхена, учинивши криваву розправу над захисниками Радянської республіки.

Хоча всі виступи лівих придушили, вони не були даремними, бо допомогли зберегти головні завоювання революції (ліквідація напівабсолютистської монархії Гогенцолернів, демократичні свободи, 8-годинний робочий день), знищення яких домагалися контрреволюційні сили. Без цих «ар'єргардних боїв» відступ революції був би більшим, а її досягнення могли б бути втрачені. Однак через угодовську політику СДПН революція не відкрила шлях для послідовно демократичного розвитку країни. Як зазначав сучасний російський дослідник О. Патрушев: «У Німеччині революція відбулася тільки в тому сенсі, що стала зовсім іншою її політична система. Але радикального розриву з минулим і глибокого соціального перевороту не сталося».

Утворення Веймарської республіки

Після придушення січневого повстання в Берліні відбулися вибори до Установчих зборів, які розпочали свою роботу 6 лютого в маленькому спокійному містечку Веймар, подалі від великих промислових центрів і міст, в яких вщухала гостра політична боротьба і революційні виступи. Слід зазначити, що серед 423 обраних депутатів була 41 жінка, що становило 9,6% від загального числа (такого високого показника жіночого представництва не було потім у жодному ані веймарському рейхстазі, ані в бундестазі ФРН).

Соціальна напруга, що зберігалася в суспільстві, наклала відбиток на зміст розробленої Установчими зборами конституції, яка закріплювала вимоги революційних мас. Вона проголосила утворення в Німеччині президентсько-парламентської республіки з федеральним устроєм, демократичні права та свободи, загальне виборче право, гарантувала недоторканність приватної власності (ст. 153). У ній фіксувалися важливі соціальні завоювання періоду революції: офіційно визнавалося право кожного німця на працю і державну допомогу безробітним (ст. 163), на забезпечення житлом (ст. 155) та ін. Водночас, проголошуючи демократичні свободи, конституція допускала не тільки їх обме-

ження, але й повне скасування, що передбачалося ст. 48, застосування якої було прерогативою президента, який обирався на 7 років і наділявся дуже великими повноваженнями – аж до права застосовувати збройну силу, видавати надзвичайні закони в обхід парламенту, вводити надзвичайний стан (що Еберт, обраний першим президентом, зробив майже по всій території Німеччини вже в січні 1920 р.). Саме президент вирішував, чи виникла «загроза суспільній безпеці», що було законною підставою згідно зі ст. 48 позбавити народ демократичних прав і запровадити фактично президентську диктатуру.

Отже, Веймарська конституція – одна з найбільш демократичних і досконалих для свого часу – юридично закріпила головні соціально-політичні підсумки війни та Листопадової революції, а саме: ліквідацію Німецької імперії і перехід від монархічної форми правління до республікансько-парламентської, демократизацію політичного життя, початок соціальних перетворень, певний перерозподіл політичної влади (за рахунок деякого послаблення позицій юнкерства і магнатів рейнсько-вестфальської важкої індустрії) на користь промислово-фінансової буржуазії, яка представляла нові галузі промисловості (хімічну, електротехнічну, автомобільну). Однак самі по собі прогресивні положення не гарантували політичної стабільності й збереження демократичних засад нового режиму. З підписанням Версальського договору республіка отримала міжнародне визнання.

Хоча Веймарська республіка – продукт революції, вона, на думку її творців – керівників СДПН і католицької партії Центру (християнсько-демократична партія) та представників ліберальної буржуазії, повинна була стати оплотом проти соціальної революції знизу. Тому своєю політикою вони зберегли значно більше, ніж змінили, і не зазіхали на позиції рішучих противників демократії. З самого початку революції обережні й антикомуністично налаштовані лідери СДПН, явно перебільшуючи небезпеку ліва і недооцінюючи небезпеку справа, доклали чимало зусиль для усунення з політичної арени радикальної лівої опозиції й пішли заради цього на союз з реакційною воячиною, виправдовуючи цей сумнівний крок необхідністю боротьби із «загрозою більшовизму». Тому ліві вважали, що саме СДПН відновила капіталістичну державу (яку легко, на їх думку, можна було повалити в листопаді 1918 р.) за допомогою контрреволюційних воєнізованих загонів, придушивши революцію робітничих мас. Відомий західнонімецький історик і публіцист С. Хаффнер взагалі вважав: «Німецька революція 1918 р. була розгромлена соціал-демократичними вождями – факт май-

же безпрецедентний у світовій історії». Союз між соціал-демократами і генералітетом, а також збереження старого адміністративного апарату, що складався з консервативних чиновників, стали свого роду «вбудованими вадами» у фундаменті Веймарської республіки і в перспективі звели нанівець розвиток демократії в Німеччині.

Перші роки існування Веймарської республіки (1919–1923 рр.) стали, по суті, постійною боротьбою за її виживання проти атак як справа, так і зліва, які загрожували збереженню республіканського ладу і демократії в країні. Цей період визначався відсутністю політичної стабільності, гострим ідеологічним протистоянням, економічним хаосом, небаченим безробіттям, погіршенням продовольчого становища й голодними бунтами (в 1920 р. коли в німецьких містах лютував голод, там вишикувалися довжелезні черги... за кониною), численними страйками (через які в 1919–1922 рр. було втрачено 23 млн робочих днів), збройними виступами робітників і розлючених мілітаристів, діями сепаратистів у Рейнській зоні, яких підбурювала Франція, політичним тероризмом, зростаючою інфляцією, яка набула в 1923 р. фантастичних масштабів, підірвавши основи національної фінансової системи і зробивши жебраками мільйони людей. Британський урядовий агент повідомляв своєму уряду: «Недоїдання призвело не тільки до зменшення продуктивності праці, але й помітно відобразилося на психіці народу, який став неухважним, апатичним і позбавленим надії, втратив повагу до законів». Потужним дестабілізуючим чинником в історії Веймарської Німеччини став Версальський мирний договір. Причому, ображаючи національну гідність і самосвідомість німецького народу, договір не містив по суті надійних гарантій проти відродження німецького мілітаризму.

Отже, після декількох десятиліть національного піднесення, зумовленого об'єднанням Німеччини в єдину державу, зовнішньополітичних перемог, економічних досягнень, суспільних сподівань німці пізнали гіркоту воєнної поразки, національного приниження внаслідок «версальського диктату», безпорадність перед новими складними проблемами, що постали в перші післявоєнні роки. Це зумовило гостру *соціально-психологічну кризу*, що мала не менш руйнівні наслідки, ніж економічна.

Політична нестійкість цього періоду пояснювалася насамперед діями таких двох чинників:

- 1) численні й потужні консервативні, промонархічні, націоналістичні сили, заперечуючи закономірність Листопадової револю-

ції, яку називали «національною катастрофою», розглядаючи її результати як тимчасову поступку революційним масам, спрямовували свої зусилля на повернення до старого, довоєнного порядку, на ревізію Версальського договору, виступали проти Веймарської конституції і соціальних завоювань трудящих;

- 2) революційно налаштовані сили робітничого класу на чолі з КПН намагалися почати боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату, вважаючи Веймарську республіку лише прикриттям панування монополістичного капіталу та вояччини.

Партії так званої «веймарської коаліції» – СДПН, Центр і Народна демократична партія, спираючись на більшість робітничого і значну частину середнього класів, намагалися захистити республіку та здійснити соціально-політичні декларації Веймарської конституції. До речі, перші 7 урядів Веймарської республіки (з лютого 1919 до листопада 1922 р.) очолювалися канцлерами від СДПН або партії Центру.

Активніше діяли правоекстремістські сили (перший чинник), яких підтримували великі промисловці західнонімецької важкої індустрії (Стіннес, Тіссен, Кірдорф), чий інтерес постраждав від статей Версальського договору, що передбачали певну демілітаризацію Німеччини. Ці сили у спекулятивних цілях використовували широке незадоволення в країні Версальським договором, реваншистські та націоналістичні настрої монархічно налаштованих груп населення і частини демобілізованих ветеранів війни, кинутих напризволяще в умовах післявоєнної економічної кризи. Така позиція правих отримала назву «політики катастроф», бо вела до загострення політичної ситуації в країні і провокувала, закликаючи до невиконання Версальського договору, інтервенцію держав Антанти.

У той час у Німеччині виникали численні реакційні організації, часто воєнізовані, які маскувалися під мисливські, спортивні та інші товариства. Вони формувалися з колишніх офіцерів і унтер-офіцерів, частини чиновництва і дрібної буржуазії, молоді, декласованих елементів, пройнятих монархічними та націоналістичними настроями. Саме ці прошарки населення, при матеріальній і моральній підтримці юнкерів і представників великого монополістичного капіталу, вимагали ліквідації Веймарської республіки, розгрому всіх демократичних сил і насамперед КПН, ревізії Версальського договору, влаштували шовіністичні демонстрації й мітинги під гаслами «За бога, кайзера й імперію!», вдавалися до залякування і вбивств своїх політичних супротивників.

Учасники путчу Каппа-Лютвіца в Берліні

У березні 1920 р. реакційні мілітаристські кола вдалися до спроби державного перевороту, прагнучи встановити військову диктатуру з наміром потім реставрувати монархію. Частини фрайкорів (щоб відрізнити своїх, на касках солдатів була намальована свастика) під командуванням генерала **фон Лютвіца** ввійшли в Берлін, де заколотники створили уряд на чолі з **Вольфгангом Каппом**, оголосивши про відміну Веймарської конституції. Республіканський уряд Еберта боягузливо втік зі столиці до Штутгарта під захист робітників. Верхівка армії (рейхсверу) зайняла вичікувальну позицію, дистанціювавшись від дій путчистів і не поспішаючи виступити на захист законного уряду. В цих умовах на захист республіки піднялися робітники, а також значна частина дрібної та середньої буржуазії, службовці, сільськогосподарські робітники, інтелігенція. Фактично стихійно утворився єдиний фронт усіх демократичних сил, які розпочали загальний страйк, в якому взяли участь 12 млн осіб, у тому числі соціал-демократи, комуністи, «незалежні соціалісти», католики, позапартійні. У Рурській області робітники створили багатотисячну Червону гвардію для збройної відсічі капівцям.

Путчисти опинилися в повній ізоляції. Капп склав свої повноваження і втік до Швеції. Спроба контрреволюційного перевороту провалилася, і питання про відновлення монархії було практично знято з порядку денного.

Соціал-демократичний уряд повернувся до Берліна і направив проти Червоної гвардії Руру частини рейхсверу, зокрема й ті, що брали участь у капівському путчі (характерно, що з 705 осіб, звинувачених у зраді за участь у цьому путчі, суд виправдав 704!). Багато робітників було страчено, кинуте до в'язниць. У результаті всіх цих подій авторитет лідерів СДПН і НСДПН явно послабшав, переважна більшість членів останньої приєдналася до КПН (у 1922 р. НСДПН припинила своє існування). Така позиція соціал-демократичних лідерів позначилася на результатах виборів до першого республіканського рейхстагу, де за партії «веймарської коаліції» проголосувало 47% виборців замість 76% у 1919 р.

У 1921 р. знов посилилася активність лівих сил (другий чинник), на чолі яких виступали комуністи. На початку року в Середній Німеччині почався загальний страйк, який на копальнях Мансфельду переріс у збройне повстання, фактично спровоковане урядом, який його і придушив. Виникали революційні фабрично-заводські комітети і так звані «пролетарські сотні» – озброєні загони робітничої самооборони.

Погіршення економічного становища країни, яке стало вкрай важким (життєвий рівень знизився в 4-5 разів порівняно з довоєнним, швидко зростала інфляція), супроводжувалося подальшою ескалацією політичного насилля. Політичний тероризм був притаманний і правим, і лівим, але все ж лєвова частка актів політичного терору – справа рук правих екстремістів (з 376 вбивств 94% – на совісті правих). У серпні 1921 р. їх жертвою став лідер партії Центру **Ерцбергер**, який підписав від імені Німеччини Комп'єнське перемир'я, а в червні 1922 р. – міністр закордонних справ **Вальтер Ратенау**, який підписав у квітні Рапальський договір з Радянською Росією. У Гамбурзі вчинено замах на Е. Тельмана – майбутнього керівника німецьких комуністів.

А. Гітлер (1889–1945) народився в невеликому австрійському містечку Браунау в родині митного службовця. На формуванні його особистості позначився конфлікт між величезною зарозумілістю, честолюбними надіями і численними розчаруваннями в оточуючій дійсності. Ще в юності він перейнявся націоналістичними ідеями, ворожістю до марксизму, антисемітизмом. Гітлер, поза сумнівом,

Після капівського путчу республіканський уряд заборонив усі добровольчі формування. Однак баварський, сепаратистськи налаштований земельний уряд всупереч вказівкам федеральної влади не тільки не ліквідував цих протизаконних організацій, але й розмістив їхній особовий склад у лісах під виглядом лісорубів і спортсменів, що перетворило Бава-

рію в епіцентр формування раннього фашистського руху.

Однією з таких організацій була Німецька робітнича партія, створена в Мюнхені в січні 1919 р. слюсарем залізничних майстерень А. Дрекслером. Але незабаром її справжнім лідером став **Адольф Гітлер**.

мав якості видатного лідера, гарного організатора, неабиякого оратора, який умів знаходити контакт з аудиторією, запалювати її своїми промовами, грати на інстинктах мас. Його фанатична віра у свою місію зробити Німеччину наймогутнішою державою світу в поєднанні з вправною демагогією гіпноотично впливали на людей.

Криза 1923 р.

Створений у листопаді 1922 р. уряд В. Куно відкрито проголосив «політику катастроф», тобто відмову від виплати репарацій і виконання міжнародних угод, незважаючи на можливі наслідки. Скориставшись цим як приводом, Франція і Бельгія в січні 1923 р. окупували Рурську область. Уряд не знайшов нічого кращого, як закликати населення Руру до кампанії «пасивного опору», тобто до невиконання розпоряджень окупаційних властей, невиходу на роботу тощо. Це, однак, не розв'язало проблеми, за винятком того, що національна економіка почала розвалюватися буквально на очах. Обстановка в країні швидко загострювалася.

«Рурська криза» фактично паралізувала економічне життя Німеччини й призвела до гіперінфляції. Восени 1923 р. гроші стали дешевшими, ніж папір, на якому їх друкували. До речі, в перші роки Веймарської республіки випускалися «монети» з картону і навіть з порцеляни; вони називалися «нотгельд», тобто «гроші злиднів», що було вельми символіч-

**Жінка розпалює пічку
знеціненими грошима**

Г. Штресеман до 1914 р. був палким прихильником кайзера Вільгельма II, переконаним націоналістом, підтримував у рейхстазі всі вимоги Верховного командування, але він був шокований, дізнавшись, як військові ввели в оману себе і німецький народ щодо шансів на перемогу у війні. Після світової війни він зрозумів необхідність демократизації суспільно-політичного життя в країні, прийняв парламентську систему управління.

трі соціальні конфлікти, віра в ефективність демократичних інститутів стрімко падала. Знов і фактично водночас активізували свої напади на Веймарську республіку ультраправі й ліві сили.

Влітку й на початку осені почала зростати небезпека з боку комуністів, яких деякий час підштовхувало до активно-

но. Наслідком цієї небаченої інфляції стала колосальна дорожнеча, масове зубожіння робітників і службовців, розорення широких верств дрібної міської буржуазії. Все це ще більше дестабілізувало внутрішньополітичну ситуацію в країні. В серпні загальний страйк змусив кабінет Куно піти у відставку. Був сформований новий уряд «великої коаліції», де канцлером став лідер Німецької народної партії **Густав Штресеман**, який поновив «політику виконання» умов Версальського договору, припинивши кампанію «пасивного опору» в Рурі.

Проте ситуація виглядала відчайдушною: економіка перебувала на грані краху, країну роздирали гос-

1923 рік – гіперінфляція в Німеччині.
Діти граються пачками знецінених грошей

го виступу керівництво Комуністичного Інтернаціоналу. Чисельність компартії за 9 місяців 1923 р. зроста вдвічі, в «пролетарських сотнях» нараховувалось понад 100 тис. осіб (правда, озброєними були приблизно 15–20%), у Тюрінгії та Саксонії утворилися уряди з лівих соціал-демократів і комуністів. Лівацькі елементи в комуністичному русі висунули гасло «стрибка до влади», розуміючи під цим негайну боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату. Помірковане керівництво КПН дотримувалося тактики «нагромадження сил», хоча й підтримувало будь-які антиурядові виступи робітничого класу. Кульмінацією активізації лівих стало повстання в Гамбурзі 23–25 жовтня 1923 р. під проводом молодого комуністичного лідера **Ернста Тельмана**. Не отримавши підтримки в загальнонаціональному масштабі через позицію керівництва компартії, повстання організовано припинили, а сама партія на деякий час була заборонена.

29 вересня – 1 жовтня стався заколот колишнього майора Бухрукера (прибічника Каппа), який на чолі 200 вояків захопив декілька фортів на схід від Берліна (зокрема, Люстрін, Шпандау), але заколотники змушені були швидко капітулювати.

У листопаді маятник антиурядових виступів знов хитнувся вправо. 8 листопада Гітлер і його прибічники з *Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини* (НСДАП), яких підтримали деякі військові (зокрема, популярний генерал Людендорф), вдалися до спроби

Керівники «пивного путчу» в Мюнхені. Гітлер, праворуч від нього – Людендорф і представники місцевої влади Баварії

Судовий процес ватажок нацистів перетворив у пропагандистський спектакль, а його перебування в Ландсберзькій фортеці, розташованій у мальовничому місці на річці Лех, мало нагадувало тюремне ув'язнення. Двері камер не зачинялися, нацисти мали можливість влаштовувати вільно партійні збори та зустрічі з журналістами, замовляти вишукані страви з міських ресторанів. Відсидівши в комфортабельних умовах 9 місяців замість 5 років, Гітлер був у грудні 1924 р. звільнений, встигнувши написати за цей час книгу «Майн кампф» («Моя боротьба»), де виклав основи нацистської ідеології: несамолюбивий націоналізм, демагогічний антикапіталізм, антидемократизм, антикомунізм, антисемітизм, расизм, культ насильства, необхідність зовнішньополітичної експансії, ненависть до «внутрішніх ворогів» — комуністів, демократів, євреїв, циган.

державного перевороту. Взявши в заручники відвідувачів одного з пивних залів Мюнхена, серед яких у той час перебували керівники місцевої цивільної та військової влади (звідси іронічна назва цього виступу — «пивний путч»), Гітлер проголосив початок «національної революції», а уряд «листопадових злочинців» скинутий. Із столиці Баварії він планував здійснити, копіюючи досвід приходу до влади фашистів в Італії, свій «похід на Берлін». Наступного дня — 9 листопада (тобто у день проголошення республіки) — тритисячна колона штурмовиків на чолі з Гітлером і Людендорфом попрямувала в центр Мюнхена. Тут їх зустріли близько ста поліцейських. Почалася стрілянина, що тривала не більше хвилини, в якій загинули 16 нацистів і три поліцейських. Нацисти розбіглися і, як свідчили очевидці, першим з місця події втік сам Гітлер. Таким чином, путч німецьких фашистів зазнав фіаско, їх

партію заборонили, а деяких керівників на чолі з Гітлером засудили на незначні терміни ув'язнення.

Німеччина в роки стабілізації

І все ж Веймарська республіка спромоглася пережити надзвичайно гостру кризу 1923 р. Придушення ліво- та праворадикальних виступів сприяло політичній стабілізації в країні. Економічними підвалинами переходу до стабілізації стали: 1) новий репараційний план комісії експертів під керівництвом американського банкіра Чарльза Дауеса, який передбачав надання Німеччині великих кредитів (переважно за рахунок США) для відновлення її промисловості та полегшив порядок сплати репарацій; 2) введення твердої валюти; 3) запровадження урядом суворого режиму економії. Німецькі промисловці вдало використали ці

обставини, зокрема іноземні позики, для структурної перебудови національної економіки, створення й розвитку новітніх галузей, заохочення наукових досліджень. Завдяки цьому вдалося збити інфляцію, дещо знизити безробіття, підприємства почали отримувати прибутки, а отже, платити податки, що створювало умови для зростання добробуту населення, розвитку соціальної сфери. Якщо в 1924 р. обсяг промислового виробництва складав лише 72% від рівня 1913 р., то в 1929 р. вже на 13–17% перевищив його. «План Дауеса» не тільки допоміг німецьким монополіям швидко подолати економічні та фінансові труднощі, але й закласти міцну базу для відновлення втрачених позицій як в Європі, так і в світі. Наприкінці 1920-х рр. за основними промисловими показниками Німеччина вийшла на друге-третє місце в капіталістичному світі.

Усталилося й міжнародне становище країни. Завдяки *тактиці зовнішньополітичного маневрування*, яку успішно проводив Густав Штрєземан, безперечно, один з найбільш здібних дипломатів того часу, Німеччина, взявши курс на «мирну ревізію» постанов Версальського договору, змогла вийти з міжнародної ізоляції. Символом цього виходу стали рішення Локарнської конференції 1925 р., де вперше після світової війни німецька делегація виступала як рівноправна учасниця переговорів. У результаті її західні кордони отримали міжнародні гарантії, в 1926 р. країну прийняли до Ліги Націй, а її представник зайняв місце в Раді Ліги, в 1927 р. з неї був знятий військовий контроль. У ці ж роки значно покращилися її відносини з Польщею і СРСР.

Стабілізації обставини в Німеччині сприяла діяльність СДПН, яка, будучи однією з найважливіших опор Веймарської республіки, *в цей період міцно інтегрувалася в її політичну систему, стала «державною партією»*. Намагаючись підняти свій авторитет, що похитнувся після бурхливих подій 1918–1923 рр., і відновити контроль над робітничим рухом, реформістське керівництво СДПН докладало зусиль, щоби побудувати в країні Sozialstaat, тобто «державу загального благоденства», яка забезпечила б соціальний захист широким прошаркам населення. Це розглядалося ним як вирішальний чинник зміцнення довіри до республіки в очах робітничого і середнього класів, які були її головними прибічниками; більше того, успішні соціальні реформи вважалися просто необхідними, щоби розвіяти упередженість і навіть ворожість до неї, що зберігалися в середовищі революційно налаштованих робітників. У цьому напрямку соціал-демократи досягли певних успіхів. Так, муніципалітети багатьох великих німецьких міст, що очолювалися їх представниками, стали ініціаторами будівництва шкіл,

«Баухауз» – зразок нового архітектурного стилю – функціоналізму.
Побудований за проектом Вальтера Гропіуса у 1925–1926 рр.

лікарень, будинків суспільного призначення, а також житла для мало-заможних робітників. У 1919–1931 рр. побудовано 2,4 млн будинків, знижена квартирна платня, витрати на соціальні потреби зросли за 1925–1928 рр. на 25%, як і асигнування на розвиток освіти, культури тощо. Поліпшення соціальних умов привело до різкого скорочення еміграції з країни. Однак у цілому соціал-демократи і буржуазні ліберали, що їх підтримували, створити «державу соціального добробуту» не змогли. Безробіття, навіть серед членів профспілок, залишалося високим. Заяви про проведення аграрної реформи, зроблені у розпал революційного ентузіазму, так і залишилися лише заявами. Обіцяної соціалізації не відбулося.

Не досягнувши успіху у своїх далекосяжних соціальних планах, соціал-демократи і буржуазні ліберали намагалися продемонструвати, що хоча б у культурній царині почалася нова доба. Справді, в 1920-х рр. Німеччина переживала культурне піднесення, перетворившись в один із світових центрів культурного життя, ставши символом розкріпачення мистецтва. Світової слави набула Вища школа будівництва й художнього конструювання в Дессау – «Баухауз», заснована видатним архітектором **Вальтером Гропіусом** у 1919 р. у Веймарі, яка була і навчальним закладом, і архітектурно-художнім об'єднанням. Гропіус і його послідовники (Мейер, Міс ван дер Рое) створили новий архітектурний стиль – функціоналізм, підпорядковуючи архітектурний дизайн функціональному призначенню будівлі, запровадивши за-

стосування нових матеріалів і конструкцій, розробивши нові принципи формоутворення.

Злет німецького кіно був пов'язаний з появою експресіоністського напрямку, абстрактні, на перший погляд, відірвані від дійсності ідеї якого в умовах важкої економічної кризи і суспільних потрясінь набували конкретного характеру, точно відображаючи душевний стан багатьох німців. Найбільш відомим фільмом цього напрямку став «Кабінет лікаря Калігарі».

Художні виставки, театри, концерти, опера привертала увагу широкого загалу. З триумфом пройшла опера **Арнольда Берга** «Воццек», величезний успіх мала п'єса молодого драматурга **Бертольда Брехта** «Тригрошова опера», яка не сходила зі сцени з 1928 р. і аж до приходу нацистів до влади. Берлін приваблював своєю інтелектуальною атмосферою письменників, художників, журналістів з усього світу. Для культурного життя столиці та інших великих німецьких міст були притаманні розкутість і новаторство, художні шукання, пошук нових засобів самовираження і відображення оточуючої дійсності, перегляд традиційних форм мистецтва, розвиток контактів з найбільш передовими інтелектуальними рухами інших країн.

Однак саме така спрямованість культурного життя викликала опозицію багатьох консервативно налаштованих німців (особливо в сільських районах, населення яких залишалося дуже далеким від стрімких сучасних змін), які розглядали це як ще один доказ того, що веймарський режим являв собою розрив з вітчизняними традиціями, етикою, культурою і тому був чужорідним елементом на даному етапі німецької історії. В провінції веймарську адміністрацію зневажливо називали «збірною командою балакунів», «учасниками інтернаціональної єврейської змови», «збіговиськом парламентських базік».

Соціальні й культурні досягнення другої половини 20-х років були пов'язані з великими й постійно зростаючими державними витратами, що переобтяжували бюджет і викликали сильне незадоволення тих верств населення (зокрема, селянства і середнього класу), за рахунок яких підвищувалися податки. Вони вважали, що представники СДПН, перебуваючи в урядах «веймарської коаліції», займаються небезпечними «марксистськими експериментами», «егоїстично» піклуючись тільки про поліпшення становища робітників. Частка національного доходу, що йшла у вигляді різних субсидій на підтримання сільського господарства, впала з 13% у 1913 р. до 7,2 % у 1929 р.

Занепад Веймарської республіки та прихід нацистів до влади

Стабілізація в Німеччині мала тимчасовий і нестійкий характер. Високий рівень виробництва був досягнутий переважно завдяки іноземним позичкам та інтенсивній експлуатації трудящих мас, збереженню значного безробіття та порівняно скромного життєвого рівня, що звужувало місткість внутрішнього ринку. Тривожними явищами було позначене й політичне життя другої половини 1920-х рр. У результаті гучної націоналістичної пропагандистської кампанії президентом республіки в 1925 р. стала людина вельми консервативних, навіть реакційних поглядів, фельдмаршал **Гінденбург**. Підсумки виборів у рейхстаг у 1928 р. продемонстрували посилення найбільш радикальних партій – нацистів, комуністів, націоналістів. Це дозволило їм, отримавши депутатську недоторканність, розгорнути агресивну й нахабну кампанію щодо дискредитації республіки, конституції та й самого парламенту. Початок же світової економічної кризи в 1929 р., яка особливо тяжко позначилася на Німеччині, зумовив подальше загострення політичної ситуації.

За три роки кризи промислове виробництво скоротилося майже наполовину. За деякими показниками (наприклад, виплавка чавуну й сталі) німецька економіка була відкинута до рівня кінця XIX ст. Збанкрутували понад 30 тис. дрібних і середніх підприємств, банків, розорились десятки тисяч селян і ремісників. Кількість безробітних у 1932 р. перевищила 6 млн чол. і продовжувала збільшуватися. Лише 15–20% безробітних отримували невелику допомогу. Без роботи також опинилася маса службовців, учителів, лікарів, діячів науки й мистецтва. Різко знизилася реальна заробітна плата тих, хто ще не втратив роботу. Серйозно постраждали навіть великі корпорації.

Уряд **Брюнінга**, йдучи назустріч побажанням великих промисловців, почав згортати соціальні програми, збільшувати прямі й непрямі податки, ціни на продовольство, скоротив на 1 млрд марок асигнування на житлове будівництво. Зрозуміло, це не сприяло популярності уряду, який до того ж вдався, посиляючись на статтю 48 конституції, до оперативного керування державою за допомогою надзвичайних декретів. Законодавчі функції парламенту зійшли фактично нанівець. Все це вело до дискредитації демократичних інститутів в очах виборців, пробуджувало застаріле незадоволення веймарським режимом і розчарування діяльністю поміркованих центристських партій, а також бажання повірити й піти за тією політичною силою, яка обіцяла швидкі засоби подолання наслідків кризи, відновлення порядку, за-

безпечення добробуту. Ці настрої та сподівання наочно виявилися на дострокових парламентських виборах 1930 р., коли за нацистів проголосувало у 8 разів більше людей (6,5 млн), ніж у 1928 р., і вони тепер мали другу за чисельністю фракцію в рейхстазі.

Такий «стрибок популярності» їм вдалося зробити завдяки декільком обставинам. По-перше, цьому сприяла організаційна структура їхньої партії, яка виступала як жорстко централізована, з суворою внутрішньою дисципліною, побудована за принципом «вождизму» (фюрерства), потужна, мобільна, здатна до рішучих дій політична сила. По-друге, їхній лідер – Гітлер – запропонував привабливу для багатьох німців програму, якій не було аналогів для порівняння. Демагогія відігравала в ній величезну роль, бо ватажки нацизму говорили саме те, що люди різних соціальних груп і політичних переконань хотіли почути, скажімо, націоналістам обіцяла національне відродження, робітникам-соціалістам – німецький соціалізм і навіть кожній жінці... по чоловіку (!). Застосування терору (так звані «акції залякування») проти своїх політичних супротивників також постійно використовувалося нацистами у своїй практиці.

Причини масової й зростаючої підтримки нацизму можна пояснити не тільки тим, що його представники апелювали до приниженої Версалем національної самосвідомості німців та обіцяли забезпечити економічно стабільне та заможне життя для кожного (подібне обіцяли й деякі інші політичні партії), але й запропонованою Гітлером перспективою, а саме: декларування як головного принципу створення нового типу людини, яка стане джерелом нової моралі, нової соціальної системи, а згодом і нового світового порядку. Гітлер запевняв, що саме німецький народ обраний стати головною рушійною силою створення такого порядку, в цьому полягає його особлива історична місія. Тому спершу фашизм сприймався багатьма німцями як рух, спрямований у майбутнє, до «нового чудового світу». Привертали увагу широкого загалу й методи, що використовували нацисти: перетворення кожної політичної акції в грандіозну виставу з масовими діями й скандуванням, яскраві ритуали й нічні процесії зі смолоскипами, широке застосування сучасних технічних досягнень (радіо, авіація, авто), акцент на суб'єктивному началі, звернення до емоцій, а не до розуму. Це залучало до них чимало молоді, представників інтелігенції. Так, у 1931 р. майже 40% членів НСДАП були у віці до 30 років (для порівняння: в СДПН таких нараховувалося лише 20%), а взагалі дві третини її членів – до 40 років.

З огляду на вказані обставини й чинники, не дивно, що влітку 1932 р. на президентських виборах за Гітлера і на парламентських за НСДАП вже проголосувало понад третини всіх виборців (приблизно 13,7 млн чол.). Вибори продемонстрували, що нацисти поглинули майже весь електорат традиційних буржуазних партій, які перебували в цей час у глибокій кризі. Зупинити ходу нацистів до влади могли б СДПН і КПН, якби об'єднали свої зусилля в боротьбі з небезпекою справа. Однак через догматизм, ідеологічну зашореність і взаємну ворожнечу зробити цього не вдалося.

У листопаді відбулися нові позачергові парламентські вибори, які виявили ознаки розчарування багатьох німців у фашистському русі. НСДАП втратила 2 млн голосів і понад 30 мандатів у рейхстазі. Нацисти зазнали поразки і на виборах до місцевих органів самоуправління. Деяке падіння популярності НСДАП, бродіння в самій партії (справа доходила до сутичок між загонами СС і СА), з одного боку, і посилення активності лівих сил (зростання впливу КПН, розгортання під її керівництвом «Антифашистської акції»), з другого, змусили промислово-фінансові кола зробити остаточний вибір на користь встановлення в країні фашистської диктатури. Під їх тиском президент Гінденбург призначив 30 січня 1933 р. Гітлера рейхсканцлером, який одразу почав тотальну перебудову політичної системи, а згодом і інших сфер життя німецького суспільства.

Три обставини сприяли встановленню нацистської диктатури в Німеччині:

- 1) велика фінансово-промислова буржуазія та правляча еліта вважали, що її встановлення сприятиме виходу з тієї гострої політичної ситуації, яка виникла внаслідок економічної кризи й загрожувала небезпечними для них соціальними потрясіннями, а в нацистській партії побачили єдину силу, здатну запобігти можливій революції та забезпечити відродження «великої Німеччини»;
- 2) широкі верстви середнього класу (дрібна буржуазія, частина селянства) повірили демагогічним обіцянкам керівництва НСДАП покінчити із всевладдям монополій і «свавіллям» робітничих профспілок в обстоюванні своїх «привілеїв», подолати економічні труднощі, навести лад «твердою рукою»;
- 3) одна з головних опор Веймарської республіки та демократії – робітничий клас – виявився розколотим і тому послабленим (через ворожнечу СДПН і КПН), щоби перешкодити приходу фашистів до влади.

Ретроспективно оглядаючи історію Веймарської республіки, можна зазначити, що запекла боротьба партій і, як наслідок, політична нестабільність (за 14 років існування Веймарської республіки в ній змінилося 16 урядів), соціальна ворожнеча, безпорадність урядів перед назрілими соціально-економічними проблемами і нерішучість у структурних перетвореннях не тільки підживляли віру в ефективність республікансько-демократичної системи, але настільки втомили суспільство, що значна його частина піддалася ідеям і закликам нацистів.

Веймарська республіка виявилася приреченою на недовге історичне існування та швидкий занепад через такі причини.

- 1) Веймарська демократія виникла в умовах глибокої суспільної кризи, що охопила країну в результаті поразки у війні. Тому перша німецька республіка у свідомості переважаючої більшості населення так чи інакше асоціювалася з поразкою у війні та національним приниженням, принесеним Версальським договором. Як відомо, союзники по Антанті вельми недалекоглядно примусили підписати цей договір не справжніх винуватців війни з боку Німеччини, а представників нової влади, тим самим значною мірою дискредитувавши щойно народжену німецьку демократію. Тому чимало людей вважало демократичну форму державно-політичного устрою результатом насамперед вкрай несприятливих обставин, чимось вимушеним, нав'язаним ззовні за підтримки «внутрішніх ворогів».
- 2) Перші 5 років існування Веймарської республіки були позначені таким гострим протистоянням, яке час від часу переростало в справжню громадянську війну, яка, як відомо, завжди означає розкол суспільства і залишає рани в душі нації, що довго не загоюються. Так було і в Німеччині, причому тут до перманентного протистояння між республікансько-демократичними, з одного боку, і консервативними, промонархічними, націоналістичними силами, з другого, додалася глибока ворожнеча між двома політичними напрямками в робітничому русі: соціал-демократичним (реформістським) і комуністичним (революційним), що, у свою чергу, фатально послаблювало робітничий клас – головну рушійну силу Листопадової революції і одну з опор Веймарської республіки.
- 3) Негативну роль у долі Німеччини відіграли серйозні економічні труднощі, що припали на роки Веймарської республіки. Ледь оговтавшись від труднощів післявоєнного часу, німці були приголомшені фантастичною гіперінфляцією 1923 р. Особливо по-

страждав від неї середній клас, який зазвичай є стабілізуючою соціальною силою демократичного порядку; він уже ніколи не вибачив республіканському режиму катастрофічні для себе наслідки цієї інфляції, що згодом штовхнуло його на бік правих партій. Провали економічної політики урядів Веймарської республіки, невдача зі створенням «держави загального добробуту» сприймалися значною частиною населення як результат неприйнятних «німецькому духу», непродуманих «соціалістичних експериментів». Економічна криза 1929–1933 рр. породила ще більш глибоке соціальне незадоволення й нездоланне бажання повірити в рецепти швидкого «одужання» німецької економіки, що пропонувалися праворадикальними партіями.

- 4) У політичному плані фатальною слабкістю Веймарської республіки й демократії стала та обставина, що протягом усього періоду свого існування вона піддавалася атакам справа і зліва. справа це були консервативні, націоналістичні, промонархічні сили німецького суспільства, чия ворожість до демократії мала, так би мовити, генетичний характер. Спільним ґрунтом, на якому об'єдналися праві, були націоналізм і прагнення змити «ганьбу 18-го року», покінчити з «листопадowymi злочинцями», насамперед із соціал-демократами. Отже, агресивність післявоєнного німецького націоналізму, позбавленого на деякий час можливостей для зовнішнього реваншу, була спрямована всередину, проти республіки і демократії як таких. Разом з тим до найбільш послідовних противників республіканського режиму з моменту його появи належали і комуністи, які вважали, що кожний республіканський уряд обслуговує інтереси тільки заможних класів. Голоси депутатів-комуністів, що майже завжди виступали в рейхстазі проти уряду та його пропозицій, разом з голосами депутатів від правих партій завжди чисельно переважали голоси представників «веймарської коаліції», що блокувало нормальне функціонування демократичного режиму. І хоча радикальна опозиція в особі КПП постійно розглядалася владою як головна загроза німецькій демократії, все ж, як справедливо зазначав відомий американський історик Алан Буллок, реальна небезпека виходила від правих. Гостре політичне протистояння прихильників демократії з її противниками справа і зліва дозволяє порівняти Веймарську республіку зі «свічкою, підпаленою з двох боків».
- 5) Наступним чинником, що згубно позначився на долі демо-

кратії, було небажання чи нездатність засновників республіки (насамперед правих лідерів СДПН, які, за словами західнонімецького дослідника Вінклера, не стільки відчували себе «батьками-засновниками демократії», скільки, як заявив Еберт, «духівниками старого режиму») змінити соціальну структуру повоєнної Німеччини і підірвати чи, принаймні, послабити позиції панівних класів і соціальних груп – земельної аристократії (остельбського юнкерства), вищого чиновництва, воячини, магнатів могутніх промислових компаній, у першу чергу важкої індустрії. Ці соціальні групи продовжували зберігати сильні позиції і відігравати значну роль у політичному та економічному житті, а їх представники займали ключові посади в державі. Однак вони лише зовні визнали зміни, що відбулися (падіння кайзерівської монархії, встановлення республіки і демократичних інститутів), залишаючись у душі їх непримиреними противниками відповідно до свого виховання, світогляду, традицій. Під їх впливом перебували судді, вчителі, цивільні службовці, вороже налаштовані до республіки і демократії, які також використовували свої посади та повноваження для підриву демократичних порядків зсередини. Склалася парадоксальна ситуація, коли завдання зміцнення республікансько-демократичного ладу, дотримання демократичної конституції, пропаганди демократичних цінностей були покладені переважно на людей, які майже не приховували своїх антидемократичних і антиреспубліканських переконань. Старий правлячий клас був після Листопадової революції лише дещо усунений від верховної влади, але зберіг у своїх руках потужні важелі впливу на формування і здійснення внутрішньополітичного курсу молодій республіки, водночас використовуючи всі можливості для її дискредитації. Засновники ж республіки, як підкреслив англійський історик Р. Пальмер, «пішли на компроміс з цим класом замість того, щоби знищити його».

- 6) Веймарські уряди ніколи реально не контролювали військо, яке продовжувало залишатися «державою у державі», зберігаючи лише зовнішню лояльність режиму, що було, за висловом А. Булока, «однією з вражаючих і небезпечних аномалій» у суспільно-політичному житті Веймарської республіки (адже саме в середовищі рейхсверу народився капітальський путч, командування якого фактично відмовилося виступити на захист законної влади проти заколотників).

- 7) Суто психологічно більшість німецького населення, яке звикло до дисципліни, до безумовного виконання наказів згори, до чіткої організації соціально-політичного життя в кайзерівській імперії, виявилася не готовою до сприйняття демократичних цінностей і порядків, до самостійного вибору й особистої відповідальності за цей вибір.
- 8) У Веймарській республіці не виявилось справді видатних політичних лідерів, здібних, переконаних у перевагах нового демократичного ладу (характерно, що з 1925 р. президентом республіки після смерті Еберта, який був вельми посереднім політиком, став фельдмаршал Гінденбург, прусський мілітарист, переконаний монархіст, глибоко ворожий ідеям демократії, який безсумнівно сприяв кризі парламентсько-демократичного ладу і встановленню нацистської диктатури).

Німеччина під час нацистської диктатури

У лютому 1933 р. з метою дискредитації лівих сил гітлерівці здійснили провокаційний підпал рейхстагу, звинувативши в цьому акті комуністів і заборонивши комуністичні мітинги, демонстрації та періодичні видання. Щоби ліквідувати Веймарський режим, треба було замінити конституцію, а для цього нацистам потрібна була парламентська більшість у дві третини голосів. Гітлер переконав Гінденбурга розпустити рейхстаг, і в березні, в умовах відвертого терору й переслідувань опозиції, провів вибори. І хоча за нацистів проголосувало майже 44% виборців (або 17 млн; за комуністів і соціал-демократів – відповідно близько 5 млн і понад 7 млн), бажаної більшості місць у парламенті вони не отримали. І тоді нацисти, брутально порушуючи конституцію, анулювали мандати депутатів-комуністів, а Гітлер заявив, що нових виборів у країні, можливо, не буде протягом наступних ста років. 23 березня 1933 р. рейхстаг прийняв Акт про повноваження, тобто закон, який, по суті, відмінив конституцію і надав Гітлеру необмежені повноваження.

Тоді ж, у березні в перший концентраційний табір у Німеччині – Дахау – прибула перша група ув'язнених, серед яких були комуністи, соціал-демократи, деякі члени буржуазних партій і монархісти. На брамі табору їх зустрічало глузливе гасло: «Праця зробить вас вільними».

До літа цього ж року всі нефашистські організації та політичні партії були заборонені, розпущені чи самоліквідувалися. У грудні

формальним законом проголошувалася єдність нацистської партії і держави. Під контролем держави опинилася вся преса. Так зникали найважливіші атрибути демократії. Прийняття закону «Про забезпечення єдності партії та держави» означало, що органи нацистської партії почали виконувати державні функції, а сама партія оголошувалася «носієм німецької державної думки». Принцип «фюрерства» поширювався на весь державний апарат. У 1934 р. скасовано місцеве самоуправління, країна перетворювалася в унітарну державу; в серпні того ж року, після смерті Гінденбурга, Гітлер став пожиттєвим «фюрером і рейхсканцлером», виконуючи водночас і обов'язки президента. Таким чином, політичні, правові, адміністративні структури Веймарської республіки були остаточно зруйновані, а замість них постав новий державний апарат тоталітарної диктатури й склалася нова держава – нацистський Третій рейх.

30 червня 1934 р. (так звана «ніч довгих ножів») придушено останні прояви опозиції в самій НСДАП, коли за наказом Гітлера було знищено близько 2 тис. штурмовиків на чолі з начальником штабу СА Ремом, які вимагали здійснення обіцяної колись фюрером «другої, соціалістичної (точніше, антикапіталістичної) революції».

Паралельно з перебудовою політичної системи відбувалися значні зміни у сфері соціально-економічних відносин. Гітлерівський уряд пішов на небачене для мирного часу втручання держави в цю царину життя суспільства, створивши в 1933–1935 рр. всеохоплюючу систему державного регулювання цієї сфери. Спершу це робилося, щоб вивести країну з економічної кризи, але стратегічною метою нацистського керівництва було перетворення Німеччини в єдиний військовий табір, підготовка до нової масштабної війни. Тому мілітаризація економіки стала головною особливістю німецького варіанту виходу з економічної кризи.

Влітку 1933 р. утворилася Генеральна рада німецького господарства, до складу якої ввійшли керівники 18 найбільших корпорацій і банків, і яка визначала основні параметри та напрямки економічної політики. Її рекомендації набули сили закону. Почало широко застосовуватися примусове картелювання, в результаті чого в найкоротший термін був досягнутий надзвичайно високий ступінь централізації й концентрації виробництва. Створювалися 7 загальнонаціональних груп, керівництво яких контролювало й регулювало всі сторони розвитку своєї галузі. На підприємства, а отже, на господарське життя також поширювалася система «фюрерства», яка надавала підприємцям-власникам – «вождям трудового колективу» – майже необмежену

владу в усіх адміністративних і виробничих питаннях. Ліквідовувалася система колективних договорів і фабрично-заводських комітетів, позбавляючи робітників більшості їхніх прав. Робочий день збільшувався до 10–14 годин; висококваліфіковані робітники позбавлялися свободи пересування й через спеціальні бюро праці направлялися на роботу «в інтересах держави». З метою точного врахування наявної робочої сили вводилися спеціальні «трудоі книжки». Замість розпущених профспілок утворився «Німецький трудовий фронт», який у примусовому порядку об'єднував власників і всіх працюючих на підприємстві під прямим контролем НСДАП, здійснюючи в такий спосіб ідею соціального партнерства робітників і роботодавців, праці і капіталу. Для молоді у віці до 25 років з 1935 р. вводилася трудова повинність, яка в 1938 р. поширилася на все населення. Нацистський режим заборонив страйки.

З метою регулювання сільськогосподарського виробництва, самозабезпечення продовольством і сировиною на випадок війни та для зміцнення соціальної бази фашизму створено державну структуру «Імперський продовольчий стан», яка поглинула всі організації, що існували в сільському господарстві, і регламентувала не тільки виробництво, але й первинну обробку сільськогосподарської продукції, що тепер продавалася лише за фіксованими цінами. Створювався стан *бауерів* – землевласників арійського походження, яким заборонялося дробити земельну власність при успадкуванні, продавати чи закладати її. Разом з тим держава провела заходи з погашення селянської заборгованості та встановила протекціоністські мита на імпорт продовольства. Безземельним селянам обіцяли надати землю на Сході, де Німеччина в найближчому майбутньому повинна була завоювати «життєвий простір».

Характерною рисою німецького варіанту державного регулювання стали безпрецедентні для капіталістичного світу спроби запровадити в господарське життя принципи плановості. Так, у 1936 р. прийнято «чотирирічний план», метою якого офіційно проголошувалося завершення підготовки країни до війни через створення потужного воєнно-технічного потенціалу та власної сировинної бази для всебічного забезпечення потреб воєнного виробництва. Уповноваженим за здійснення цього плану призначався Герман Геринг, а створене ним відомство взяло під свій контроль усю економіку країни.

Економічна політика нацистського керівництва в цілому задовольняла велику буржуазію, яка була захищена режимом від страйкового

руху робітників і вміло використала всі переваги державної протекціоністської системи. Наприклад, прибутки концернів Круппа зросли за 1933–1940 рр. в 3,5 рази, а хімічний концерн «І. Г. Фарбеніндустрі» отримав від держави величезні кошти на розробку й промислове виробництво синтетичного пального, каучуку та інших стратегічних матеріалів. Паралельно зі зміцненням могутності провідних німецьких корпорацій нацисти сприяли розвитку державного сектора економіки, зокрема за рахунок так званої «аріїзації», тобто конфіскації власності осіб єврейського походження. Так виник великий державний сталеливарний концерн «Герман Геринг», на заводах якого працювало 600 тис. робітників.

Під жорсткий державний контроль потрапила й зовнішня торгівля, щоби зменшити залежність Німеччини від імпорту, і фінансова система країни, яка завдяки майстерним маніпуляціям рейхсміністра економіки **Ялмара Шахта** з державними цінними паперами, бюджетом, системою кредиту спромоглася швидко пожвавити виробництво при фактичній відсутності фінансових резервів. Так, для стимулювання економіки він запропонував податкові пільги й широке державне фінансування. Зниження податків при великому зростанні державних витрат, природно, збільшувало дефіцит бюджету, який покривався випуском паперових грошей. Щоб уникнути інфляції через знецінення паперових грошей і росту цін, уряд ввів контроль за цінами та зарплатою, а також почав перехід до часткової карткової системи розподілу.

Весь цей комплекс заходів надав динамізму економічному розвитку, що сприяло повній завантаженості виробничих потужностей, а отже, і розв'язанню проблеми зайнятості, на що була спрямована й фінансована державою програма створення робочих місць. Так, розгорнуте на кошти держави будівництво загальнонаціональної мережі швидкісних автошляхів (автострад) у 1933–1934 рр. дозволило одразу не тільки різко скоротити безробіття, але й дало сильний поштовх будівельній промисловості. До 1937 р. безробіття скоротилося до 1 млн чол. через створення масового війська, піднесення військової промисловості, реалізацію зазначеної широкомасштабної програми будівництва доріг і продовжувало скорочуватися далі.

На кінець 30-х років німецька економіка зазнала кардинальних змін. Її капіталістичний характер залишився, зберігався базовий для капіталістичного суспільства інститут приватної власності, але масштаби вільного підприємництва суттєво обмежувалися, як і можливість отримання надприбутків. Ринкова економіка практично перестала

функціонувати на тлі постійного збільшення держсектора в господарстві, одержавлення сировинних галузей, паливно-енергетичної бази, транспорту, запровадження елементів директивного планування. Разом з тим, хоча економіка розвивалася завдяки державному патерналізму швидкими темпами, наприкінці 30-х років Німеччина фактично опинилася на грані ймовірного економічного колапсу. Адже не слід забувати, що підвалиною вражаючих показників її економічного росту була штучно створена кон'юнктура воєнного виробництва та примусова *надцентралізація* народного господарства. Тотальна мілітаризація останнього не могла забезпечити нормального, більш-менш тривалого оздоровлення фінансової системи, розширення внутрішнього й зовнішнього ринків, відновлення оптимальних господарських пропорцій, а навпаки, заводила ці проблеми у глухий кут. Запобігти невідворотній економічній катастрофі можна було тільки шляхом зовнішньої експансії через загарбання потрібних джерел сировини, насамперед нафти, і дешевої робочої сили, нових ринків збуту тощо.

Проте спершу позитивні зсуви у сфері економіки видавалися очевидними, і це не могло не позначитися на соціальній обстановці в країні. Відсутність відкритих конфліктів пояснювалася не лише наявністю потужного репресивного апарату і тотальним контролем за всіма сторонами життя населення, але й помітним розширенням соціальних функцій держави. Населення схвально реагувало на різке зниження рівня безробіття, боротьбу уряду зі злочинністю, фінансову підтримку непрацюючих матерів, створення системи громадського виховання дітей (з 6 років), заходи на користь середнього класу. Робітникам імпонувало, що уряд у законодавчому порядку регламентував тривалість робочого дня, розмір зарплати, запровадив систему захисту від необґрунтованих звільнень. Щоби забезпечити політичну лояльність населення, нацистський уряд пішов на такі кроки, як будівництво будинків відпочинку, заохочення народного туризму, допомога молодим родинам. Розвиток системи масового дозвілля, хоча й відповідно ідеологічно орієнтованої, вперше відкрив доступ сотням тисяч німців до занять спортом, подорожей. Внаслідок цього рівень добробуту зріс і якість життя значної частини населення помітно покращилася, у свідомості багатьох це асоціювалося з політикою націонал-соціалістів і насамперед їх вождя, «геніального фюрера», культ особи якого набував усе більших розмірів. Престиж Гітлера зміцнів і завдяки успішній зовнішній політиці.

Зовнішня політика Німеччини в 30-ті роки була *послідовним рухом до розв'язання світової війни*. Вимушено стримана на першому етапі (1933–1935 рр.), коли відбувалася внутрішня консолідація режиму, вона спрямовувалася на зміцнення зовнішньополітичних позицій через руйнування існуючого на той час співвідношення сил у Європі; її другий етап (1935–1937 рр.) позначений переходом до відкритої гонки озброєнь, відмовою від територіальних та інших обмежень Версальського договору, організацією акцій по нагнітання міжнародної напруженості (втручання в громадянську війну в Іспанії, утворення агресивного політичного блоку «Берлін – Рим – Токіо», Антикомінтернівського пакту); на третьому етапі (1938–1939 рр.) Німеччина вдалася до агресивних дій у Європі, загарбання територій суверенних держав (Австрії, Чехословаччини), форсованої воєнно-економічної, політико-дипломатичної та ідеологічної підготовки до великої війни. Використовуючи протиріччя між великими державами, вправно спекулюючи на антирадянських настроях, поширених на Заході, Гітлер впевнено йшов до поставленої мети, заявивши: *«Або Німеччина стане світовою державою, або не буде Німеччини»*.

Однак динаміка економічного розвитку, стабілізація внутрішнього становища, успіхи в зовнішній політиці були досягнуті дорогою ціною: в країні встановилася тоталітарна диктатура, жорстоко каралося будь-яке інакомислення, ліквідовано демократичні права й свободи населення, країна протиставила себе європейській цивілізації, перетворилася в загрозу миру. Згідно з проведеними підрахунками, через нацистські концтабори пройшли щонайменше понад 400 тис. німців, з них не менше 210 тис. закатовано й убито, десятки тисяч стали інвалідами через тортури й знущання. Сотні тисяч німців емігрували, серед них – багато представників творчої інтелігенції, найбільш талановиті письменники й поети (Томас і Генріх Манни, Бертольд Брехт, Еріх Марія Ремарк, Ліон Фейхтвангер, Вілі Бредель, Фрідріх Бехер, Арнольд Цвейг та ін.), композитори (Пауль Хіндеміт, Отто Клемперер), відомі вчені, в тому числі 8 Нобелівських лауреатів у галузі медицини і фізики. На першій сторінці спеціально виданого альбому «противників режиму» було вміщено фото одного з найвидатніших учених XX ст. Альберта Ейнштейна з написом: *«Ще не повішений»*. З метою «захисту культурного життя німецького народу від впливу розкладаючої та шкідливої музики» заборонено твори таких композиторів, як Мендельсон, Оффенбах, Мейєрбер, Бізе, Сен-Санс, а в Мюнхені навіть підірвано пам'ятник знаменитому німецькому компо-

зиту Ріхарду Вагнеру на тій підставі, що його друга дружина була ... єврейкою. Нацисти провели чистку всіх картинних галерей і музеїв, викинувши твори «неарійців», наприклад Рембрандта. Прилюдне спалення книжок прогресивних авторів різних епох і народів, зорганізоване міністром народної освіти (!) і пропаганди Йозефом Геббельсом, стало своєрідною й сумнозвісною «візитною карткою» нацистського режиму. Характерно, що перше прилюдне вогнище з книжок, оголошених «підіривними», «шкідливими», «неарійськими» «антинімецькими», запалало в ніч на 10 травня 1933 р. (менш ніж через 5 місяців, як Гітлер став главою уряду) на майдані перед ... Берлінським університетом. Серед них були й твори німецького поета Г. Гейне, які також потрапили до списків заборонених. Характерно, що за століття до цього відомий поет зазначив: «Там, де спляють книги, врешті-решт спалюватимуть людей». На жаль, його передбачення справдилося у буквальному сенсі.

Згідно з Нюрнберзькими законами 1935 р., *расизм* закріплювався як базовий юридичний принцип. Німці (арійці) проголошувалися вищою расою, а їх національна зверхність ставала підставою для пригнічення і навіть знищення «неарійських» народів. Не дивно, що антисемітизм став офіційною політикою нацистської Німеччини. Євреїв перестали приймати на роботу в державний апарат, позбавили німецького громадянства, піддали бойкоту всі установи, що їм належали, заборонили шлюби й статеві відносини між євреями і неєвреями і навіть появу євреїв у громадських місцях. У так звану «кришталеву ніч» (з 8 на 9 листопада 1938 р.) було розбито й спалено єврейські синагоги та крамниці, тисячі євреїв заарештовано, сотні вбито, на німецьких євреїв накладено штраф в 1 млн марок, їхнє майно (загальна вартість якого сягала 5 млрд марок) конфісковано. На цій конфіскації нажилася не тільки нацистська еліта, але й німецькі крамарі, торговці, ремісники, що в такий спосіб позбулися конкурентів.

Вплив на масову свідомість німецького суспільства здійснювала створена Геббельсом всеохоплююча ідеологічна машина – важлива складова партійно-державної структури Третього рейху. Офіційна пропаганда вміло використовувала новітні досягнення в царині засобів масової інформації, кінематограф, мистецтво, науку, спорт, дозволяючи вихвалити Гітлера, поширювати міфи про зверхність німців над іншими народами, оспівувати культ насильства та війну як вищу форму прояву кращих якостей «арійського духу», запроваджуючи в уми й душі людей хибні морально-етичні ідеї, відкидаючи цінності

гуманізму та демократії. Контроль над масовою свідомістю здійснювався також через тотальне охоплення населення нацистськими організаціями та політичними кампаніями, членство або участь в яких були практично обов'язковими. Якось Гітлер сказав: *«Націонал-соціалізм – це те, чим став би марксизм, якби розірвав свій безглуздий зв'язок з демократичним устроєм... Навіщо завдавати собі клопоту й соціалізувати банки та заводи? Ми соціалізуємо людей».*

Доводиться констатувати, що нацизм – цей, за висловом сучасного англійського історика Нормана Дейвіса, «найогидніший рух новітніх часів» – за короткий термін спромігся забезпечити безумовну лояльність більшості німецької нації своєму режиму, через що соціальної бази для руху Опору в країні не склалося, хоча окремі антинацистські групи й організації («Червона капела» та деякі ін.) самовіддано боролися проти нього. Усвідомлення ганьби та згубності шляху, яким повила німецький народ гітлерівська НСДАП, прийшло пізніше, в роки Другої світової війни. З-під Сталінграда один німецький солдат писав у листі своєму товаришеві: *«Тільки не тривож мене благими порадами. Легко давати прегарні поради, але зараз вони марні. Треба було діяти в 1932 р., ти чудово знаєш це. А ми прогавили момент. 19 років тому справу можна було зробити виборчим бюлетенем. Тепер це коштуватиме життя».* Нацистський режим забрав життя не тільки мільйонів німців, але й загубив десятки мільйонів людей інших країн.

Розділ VII

Велика Британія

Велика Британія після Першої світової війни

Підсумки й наслідки Першої світової війни для Великої Британії виявилися суперечливими й неоднозначними.

З одного боку, як одна з провідних держав-переможниць, вона змогла скористатися її результатами, усунувши – принаймні на деякий час – Німеччину, свого найнебезпечнішого з часів Наполеона ворога, яка виступала претендентом на колонії, грізним економічним конкурентом і потенційним військово-морським суперником. Британія отримала право на репарації, суттєво збільшила свої колоніальні володіння та закріпила свій статус світової держави в системі міжнародних відносин, створеної в цілому відповідно до її інтересів. Разом зі своїми домініонами Велика Британія здобула лівову частку німецьких колоній і турецьких володінь. Саме після війни 1914–1918 рр. Британська колоніальна імперія досягла своїх максимальних розмірів, площа якої становила 16 млн кв. км з населенням 432 млн чол. У сферу її впливу потрапили території, багаті на сировину й корисні копалини. Так, під британським контролем опинилося близько 75% відомих на той час світових ресурсів нафти.

З другого боку, перемога дісталася Британії занадто дорогою ціною, що позначилося на її внутрішньому становищі та міжнародних позиціях. За роки війни загинуло близько 750 тис. і 1,7 млн британців поранено, багато з яких залишилися каліками. Таких людських втрат країна не знала ніколи. За роки війни внутрішній борг зріс у 10 разів, зовнішній перевищив 1 млрд фунтів стерлінгів. На погашення військових боргів пішла значна частина державного бюджету (понад

40%), що тягнуло за собою скорочення фінансування соціальних програм, збільшення податків і – як наслідок – посилення інфляції та ріст дорожнечі. Вперше у своїй історії Велика Британія стала країною-боржником, заборгувавши великі суми насамперед США і навіть своїм домініонам. Позиції світового фінансового гегемона вона втратила безповоротно.

Промислове виробництво скоротилося на 20%, обсяг зовнішньої торгівлі – на 40%, відчувалася гостра нестача сировини. Припинилося житлове будівництво, і країні не вистачало щонайменше 300 тис. будинків. Дуже важкі наслідки мала втрата за час війни майже 70% торговельного флоту. Перемога Жовтневої революції в Росії позбавила Велику Британію її інвестицій у російську економіку, величезного ринку збуту для своїх товарів і невичерпного джерела дешевої сировини. А загалом її закордонні капіталовкладення зменшилися на чверть. Усього Перша світова війна обійшлася країні в близько 10 млрд ф. ст., що дорівнювало всім витратам англійської держави за період з 1688 р. і до початку світової війни.

Перемога у війні зміцнила позиції правлячих кіл, про що, здавалося, свідчив їх успіх на перших післявоєнних парламентських виборах (у грудні 1918 р.), які отримали назву «вибори хакі» чи «вибори за командою», бо в них взяли участь тисячі вояків, хоча й далеко не всі. Внаслідок виборчої реформи 1918 р. склад електорату значно розширився – з 8 до більше 21 млн чол. Помітно зросло число виборців з робітничого середовища, що посилювало поляризацію політичних процесів на класовому ґрунті.

Реформа надала право голосу чоловікам з 21 року і жінкам – з 30 років. Надаючи виборче право жінкам, правлячі кола змушені були взяти до уваги такі чинники, як помітне зростання питомої ваги й ролі жінок у британській економіці за роки війни, розмах суфражистського руху і, нарешті, приклад Росії, де завдяки Жовтневій революції жінки здобули рівні права з чоловіками; водночас вони розраховували, що жінки віком після 30 років, переважно з буржуазних прошарків населення, як правило, з поміркованими політичними поглядами, стануть своєрідною протигагою, яка нейтралізує голоси тих 4–5 млн чоловіків, які повернуться після демобілізації з війни радикально, а, вірогідно, навіть революційно налаштованими.

Право сформувати уряд здобула коаліція консерваторів і лібералів на чолі з **Девідом Ллойд-Джорджем**, який майже одностайно був проголошений «людиною, яка виграла війну», і став, за висловом су-

Д. Ллойд-Джордж народився в сім'ї вчителя в Уелсі. Здобувши вельми скромну освіту, він завдяки своєму природному красномовству, вмінню виступати перед різною аудиторією та вправно володіти пером досить швидко набув репутації здібного молодого адвоката і політичного публіциста. 1890 р. став депутатом парламенту від ліберальної партії і з часом набув слави одного з найвпливовіших британських політиків. Займав посади міністра торгівлі, канцлера державної скарбниці, з грудня 1916 р. — прем'єр-міністра. Як політичному діячу Ллойд-Джорджу були притаманні надзвичайна енергійність, винахідливість і гнучкість (остання, проте, часто-густо перетворювалася на безпринципність), наполегливість у досягненні мети, проникливість, здатність тверезо оцінити ситуацію, побачивши головне й відкинувши другорядне; неабияке честолюбство поєднувалося в ньому з політичним цинізмом і хистом блискучого оратора й майстра в царині соціальної демагогії. Не випадково він отримав прізвиська «лев», «хитрий валлійський лис», «оратор № 1», «маленький чаклун». Саме він, по суті, став ідеологом і практиком соціальної політики ліберальної партії, спрямованої на проведення серйозних соціальних реформ і компромісів з метою запобігти небезпечному загостренню конфлікту між працею і капіталом, політики, що отримала назву «ллойд-джорджизм».

часного британського історика К. О. Моргана, «найбільш впливовою політичною фігурою з часів Олівера Кромвеля».

Значна частина населення вважала й сподівалася, що після війни в їх країні повинні статися зміни на краще, що треба запровадити більш справедливі принципи суспільного устрою. Революційні події в Європі та світі також сприяли радикалізації настроїв. З огляду на ці обставини і незважаючи, що за результатами виборів консерватори мали в палаті громад втричі більше місць, ніж група лібералів Ллойд-Джорджа, саме останньому доручили знов очолити коаліційний уряд. Англійська буржуазія розглядала його як найбільш підходящу для неї фігуру на посаді прем'єр-міністра в такій складній обстановці, коли щодо незадоволених, особливо робітничого класу, треба було діяти не стільки «батоном», тобто силою, репресіями тощо, скільки «пряником», а саме удаваними та реальними поступками. А в цій справі Ллойд-Джордж, який позиціонував себе як соціальний реформатор, не знав собі рівних серед політиків і значною мірою виправдав сподівання й розрахунки правлячих класів. Він висунув популярне гасло: «Зробимо країну гідною її героїв». Обіцянки проведення поміркованих реформ поєднувалися з гаслами войовничого шовінізму: «За все заплатять боші (тобто німці. — О.С.)» та «Вижмемо Німеччину, як цитрину».

Уряд Ллойд-Джорджа почав реконверсію й швидко ліквідував майже всі державні органи контролю за економікою, а також провів швидку демобілізацію війська. Однак це мало неоднозначні наслідки, бо, з одного боку, сприяло зменшенню військових витрат, проте, з другого – ускладнювало проблему з працевлаштуванням понад 4 млн британських вояків, які повернулися до мирного життя. Дещо було зроблено урядом щодо вдосконалення системи освіти та охорони здоров'я, збільшення пенсій та створення системи страхування на випадок безробіття. За ініціативи міністра-ліберала Кр. Аддісона була розгорнута програма будівництва житла, нестача якого гостро відчувалася в країні. Так, у 1919–1922 рр. на державні гроші було побудовано понад 200 тис. будинків, що започаткувало подолання найбільш складної соціальної проблеми в країні.

Перші післявоєнні роки характеризувалися загостренням економічних проблем, зростанням соціальної напруги в англійському суспільстві й взагалі подіями, що знаменували початок якісно нових тенденцій у політичному житті країни.

Як і в інших країнах, у Великій Британії почалося піднесення робітничого руху, що супроводжувався зростанням чисельності й зміцненням профспілкових організацій – тред-юніонів (на початок 1919 р. у них перебувало 8 млн робітників) і сплеском страйкової боротьби, причому в масштабах, раніше небачених на Британських островах. Під час роботи Паризької мирної конференції глава британської делегації Ллойд-Джордж казав: *«Кожний ранок, перед тим як йти на засідання мирної конференції, я отримую з Лондона повідомлення про новий страйк і, коли повертаюся увечері з засідання, ще про один»*. У 1919 р. у понад 1350 страйках брало участь більше 2,5 млн чоловік, у 1920 р. страйкувало 1,9 млн робітників, а кількість страйків перевищило 1600. Найпопулярнішим гаслом страйкуючих робітників стала вимога націоналізації вугільних копалень, залізниць та інших засобів виробництва, чимало робітників виступали за проведення загального страйку як засобу примусити правлячі кола погодитися на націоналізацію найважливіших галузей промисловості.

У перші післявоєнні роки уряд Ллойд-Джорджа (який остаточно втратив свою репутацію захисника трудового народу) вдався до найсуворіших заходів для придушення загальнонаціональних страйків шахтарів, залізничників тощо. Розмах цієї боротьби та впертість і рішучість страйкарів змусили правлячі кола піти на поступки. У 1919 р. понад 5,6 млн робітників добилися підвищення заробітної плати,

близько 6,5 млн – скорочення робочого дня, у 1920 р. – відповідно, 7,9 млн і 0,57 млн. У тому ж 1920 р. введено страхування від безробіття для деяких категорій робітників.

Участь Великої Британії в антирадянській інтервенції викликала в країні широкі протести та організований рух «Руки геть від Росії!» (Hands off Russia!), в якому велику роль відіграли лейбористи. 7 листопада 1919 р. був створений Національний комітет цього руху. Зростаючий опір Червоної Армії та масові виступи англійських трудящих змусили британський уряд у 1919 р. вивести свої війська з Росії. У заяві для кабінету міністрів у грудні 1919 р. Ллойд-Джордж визнав: *«Не може бути й мови, щоби вести активну війну з більшовиками, бо ми не маємо військ, грошей і кредиту, а громадська думка повністю проти такого курсу»*. Проте в 1920 р. правлячі кола Британії надали велику військову й матеріальну допомогу Польщі, яка розв'язала війну проти Радянської Росії. Однак контрнаступ Червоної Армії, в результаті якого радянські війська підійшли до Варшави, поставив Польщу у відчайдушне становище. Ллойд-Джордж заявив, що «Англії для збереження незалежної Польщі треба буде розпочати воєнні дії проти Росії». Подібні заяви та ультиматум міністра зовнішніх справ лорда Керзона Радянському уряду з вимогою «призупинити наступ Червоної Армії» спричинилися до нового піднесення руху, до масових антивоєнних виступів, мітингів і демонстрацій протесту. У серпні надзвичайна конференція Британського конгресу тред-юніонів (БКТ) і Лейбористської партії попередила уряд про намір вдатися до загального страйку, щоби запобігти втручання Англії у війну проти Радянської Росії. Було створено понад 350 комітетів руху «Руки геть від Росії!», виконавчі органи яких називалися «радами дії». Конференція також розіслала по країні телеграми, щоби робітничі організації були готові до загальнонаціонального страйку. Уряд перелякався й змушений був відмовитися від наміру вступити у війну проти Радянської держави.

31 липня – 1 серпня 1920 р. відбувся установчий з'їзд Комуністичної партії Великої Британії, що була створена лівими соціалістичними організаціями. З'їзд ухвалив рішення про приєднання до Комінтерну. Потім КПВ звернулася з заявою про вступ на правах колективного члена до Лейбористської партії, керівництво якої, однак, відмовило в цьому. Хоча новостворена партія залишалася нечисельною (близько 2,5 тис. членів), слабо пов'язаною з масовими організаціями робітничого класу й не відігравала помітної ролі в політичному житті країни,

сам факт її створення в країні, що вважалася цитаделлю класичного капіталізму, свідчив про неабияке посилення потягу британських робітників до ідей соціалізму.

Ці настрої, що відчувалися вже наприкінці світової війни, намагалася врахувати Лейбористська партія. Ще в лютому 1918 р. був прийнятий новий статут, де вперше лейбористи в непрямій формі визнавали своєю кінцевою метою побудову соціалізму (у четвертому пункті йшлося про усупільнення засобів виробництва). Статут надавав партії більш чіткої організаційної структури, передбачалося створення місцевих організацій партії, вводилося, поряд з колективним, індивідуальне членство, що відкривало двері до вступу в партію представників середнього класу, інтелігенції, службовців, тобто тих верств населення, в яких, як правило, не було профспілок та інших громадських організацій. У червні того ж року Лейбористська партія прийняла свою першу програму під назвою «Лейборизм і новий соціальний порядок», підготовлену Сіднеєм Веббом у дусі фабіанського соціалізму. Програма визнавала необхідність зміни існуючої суспільної системи, але не шляхом революції, а за допомогою реформ. Висувалися вимоги часткової націоналізації промисловості, покращення фабричного законодавства й системи соціального страхування, запровадження на виробництві демократичного контролю (тобто участі профспілок у розв'язанні виробничих питань), а також вимоги загального виборчого права, ліквідації палати лордів. Реорганізація Лейбористської партії відображала прагнення її керівництва в нових умовах, позначених радикалізацією настроїв трудящих, віднайти нові засоби впливу на них і водночас залучити до своїх лав нових прихильників з неробітничого середовища. Цим, власне, й зумовлювався перехід до ідеології *реформізму соціал-демократичного типу*.

У перші повоєнні роки традиційна для Британії двопартійна система зазнала серйозної кризи. Її спричинили:

- 1) «полівіння» настроїв широких трудящих мас, що врахувала для посилення свого впливу лейбористська партія, яка спиралася на масові профспілкові організації робітників – тред-юніонів (після війни до неї пристали десятки тисяч молодих людей як з робітничого класу, так і з інтелігенції та службовців, сповнених, як казав один із старих лідерів цієї партії Філіп Сноуден, соціального ентузіазму);
- 2) *занепад ліберальної партії (і відповідно її доктрини – лібералізму)*, яка не змогла впоратися з новими складними проблема-

ми, зумовленими як глобальними змінами у світі, так і змінами в політичній та економічній ситуації всередині країни, а тому втратила велику кількість своїх виборців і до того ж розкололася на два угруповання (ліберали Ллойд-Джорджа і ліберали Асквіта).

Результати парламентських виборів 1918 і 1923 рр. віддзеркалили нову розстановку політичних сил у країні, а саме те, що на початку 20-х років лейбористи стали другою партією в політичній системі Великої Британії. Це свідчило про початок якісно нових тенденцій у політичному житті країни.

У післявоєнний час неспокійним було й становище у великій Британській колоніальній імперії. Перша світова війна та Жовтнева революція в Росії сприяли піднесенню національно-визвольному руху в колоніальних володіннях Британії, правлячі кола якої прагнули придушити його збройною силою.

У зверненні до Радянського уряду індійської делегації, яка в листопаді 1918 р. відвідала Радянську Росію, говорилося, що російська революція «надихнула в нас нову надію й вказала нам новий шлях боротьби». Різко активізувалася діяльність Індійського національного конгресу. Британська адміністрація вдалася до масових арештів, прилюдного шмагання, військово-польових судів, страт. У квітні 1919 р. англійські війська розстріляли в Амрітсарі мирний мітинг (загинуло 379 і поранено понад 1200 чол.). У тому ж році придушено повстання в Єгипті, але через два роки єгиптяни повстали знов, і у 1922 р. Великій Британії довелося відмовитися від протекторату над цією країною, проте вдалося зберегти контроль над Суецьким каналом. Відчутних поразок зазнала британська дипломатія на Середньому Сході – у 1919 р. вона втратила контроль над внутрішньою й зовнішньою політикою Афганістану, а 1921 р. після повстання Іран розірвав нерівноправний договір з Британією, який фактично перетворював країну в британський протекторат. Англію спіткала невдача і в її планах за допомогою грецьких військ поневолити Туреччину. Нарешті, після трирічної боротьби ірландського народу Лондон у грудні 1921 р. змушений був визнати «Ірландську вільну державу» з правами домініону (до складу якої ввійшли 26 католицьких графств), однак 6 протестантських графств Ольстера на північному сході навмисно були залишені в складі Об'єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, що стало в майбутньому вогнищем гострого громадянського та конфесійного конфліктів.

Велика Британія в роки стабілізації

Початок соціальної та економічної стабілізації в країнах Заходу збігся з приходом до влади в Англії першого в її історії лейбористського уряду на чолі з лідером Лейбористської партії **Рамсеєм Макдональдом**.

Взагалі-то за результатами парламентських виборів 1923 р. найбільше місць у парламенті здобули консерватори (42,5%), але їх було недостатньо для формування власного уряду. У той же час перед країною постали серйозні проблеми: відновлення британської економіки відбувалося сповільненими темпами, ринки збуту для британських промислових товарів за кордоном надзвичайно звузилися, несприятливою була й кон'юнктура на світових ринках через посилення конкуренції з боку США, Японії та Німеччини, загострення соціальних проблем усередині країни, зокрема велика кількість безробітних, яка протягом усіх 20-х років не знижувалася нижче 1 мільйона («наш неубуваючий мільйон» – гірко жартували англійці). За таких умов торі вважали за краще перекласти відповідальність за стан країни на плечі лейбористів, розраховуючи, з одного боку, що прихід до влади цієї реформістської партії заспокоїть робітничий клас і знизить соціальну напругу в суспільстві, а з другого – що лейбористи не впораються з проблемами й у такий спосіб дискредитують себе в очах робітників, та й взагалі населення країни. Відтак правлячий істеблішмент прийняв неординарне рішення, доручивши сформувати уряд Лейбористській партії, яка за результатами виборів посіла друге місце.

Перебування при владі першого лейбористського уряду виявилось дуже нетривалим (з кінця січня й до початку жовтня 1924 р.). На міжнародній арені уряд Макдональда під тиском робітничих виступів визнав де-юре Радянський Союз і встановив з ним дипломатичні відносини. Він також активно підтримував «план Дауеса» і діяльність французького прем'єр-міністра Ерріо в Лізі Націй щодо запровадження принципів пацифізму в міжнародні відносини. Колоніальна політика лейбористів фактично продовжувала лінію попередніх урядів на придушення національно-визвольного руху, що їхній уряд, зокрема, і робив у Судані, Індії, Єгипті, Іраку.

Уряд Макдональда не виконав багатьох своїх передвиборних обіцянок, діючи вельми обережно й нерішуче. Не маючи навіть відносної більшості в парламенті, постійно озираючись на фракцію від Ліберальної партії, від підтримки якої вони залежали, лейбористи не спромоглися на які-небудь серйозні реформи в царині внутрішньої полі-

тики й обмежилися збільшенням розмірів допомоги по безробіттю й державних субсидій на житлове будівництво, розширенням системи соціального страхування (дещо підвищені пенсії старим та інвалідам), зниженням ціни на чай, каву, цукор та деякі інші продукти. Однак вони навіть не наважилися приступити до виконання найбільш радикальних пунктів своєї передвиборної програми (запровадження податку на великий капітал і націоналізація шахт, електростанцій і залізниць), розуміючи, що ліберали, не говорячи вже про консерваторів, рішуче заблокують будь-яку спробу реалізації таких планів.

Таке зволікання з проведенням обіцяних перетворень викликало все більше роздратування робітників, особливо тоді, коли стало зрозуміло, що уряд негативно ставиться до проведення страйків. Колега Макдональда по кабінету, міністр фінансів Сноуден писав, що «страйки починалися з розрахунку на те, що лейбористський уряд надасть підтримку страйкарям. Не було, звісно, жодних підстав для такої думки». Незадоволення значної частини робітників політикою першого лейбористського уряду привело до виникнення в британських тред-юніонах лівого крила, яке в серпні 1924 р. оформилося в «рух меншості», установча конференція якого проголосила кінцевою метою боротьби повалення капіталізму. Генеральним секретарем «руху меншості» (нараховував до 200 тис. чол.) було обрано комуніста Гаррі Полліта. Посилилися позиції комуністів і в русі безробітних.

Подібні тенденції, а також нездатність лейбористського уряду впоратися з робітничим рухом, поклавши край страйкам, демонстраціям безробітних тощо, зумовили все зростаюче незадоволення буржуазії та середніх верств, яким здавалося, що політика лейбористів заводять країну занадто вліво, підводить її до небезпечної межі, за якою бачилася примара революції. Таким чином, уряд Макдональда опинився в скрутному становищі, у своєрідних лещатах, коли він почав втрачати як підтримку зліва, тобто з боку робітничих мас, так і певну лояльність з боку ділової та політичної еліти. За таких обставин консервативна партія перейшла в наступ і вирішила перехопити ініціативу у лейбористів. Використовуючи антирадянський галас, який штучно створився навколо справи редактора прокомуністичної газети Кемпбелла, вони тиснули на уряд, змусивши його піти у відставку. Проте Макдональда не дуже й тримався за владу. На нових виборах консерватори здобули переконливу перемогу, забезпечивши собі абсолютну більшість у парламенті. На результатах виборів значною мірою позначилося використання консерваторами антикомуністичної фальшивки

(за яку вони заплатили 5 тис. ф. ст.) – так званий «Лист Комінтерну», в якому нібито містилися інструкції лівим силам Англії щодо організації повстання з метою повалення влади буржуазії в країні. Залякування середніх прошарків небезпекою можливої громадянської війни виявилося ефективним прийомом.

Новий консервативний уряд очолив **Стенлі Болдуїн**, який залишався на цій посаді до 1929 р. перебування консерваторів при владі, яке збіглося з періодом стабілізації капіталізму в Англії, часто називають «добом Болдуїна».

Нова партійна програма консервативної партії – «Цілі та принципи» – будувалася на синтезі найбільш ефективних, випробуваних часом ідей як консервативних, так і ліберальних, і на відмові від застарілих постулатів, що вочевидь не відповідали викликам часу.

Лідер консерваторів був чесною та врівноваженою людиною, але як прем'єр-міністру Болдуїну бракувало далекоглядності й хисту політичного діяча. Не випадково він часто ставав об'єктом карикатур, які зображали його таким собі лінивим сільським джентльменом, що посмоктує люльку, споглядаючи за свинями. Та й він сам створював собі імідж простої, щирої, прямодушної людини, любителя природи. У політиці він, як правило, діяв, покладаючись на інтуїцію, вдаючись до якихось дій і кроків лише тоді, коли виникали проблеми, не намагаючись їх передбачити. Будучи прихильником принципу «безпека насамперед», він загалом байдуже ставився до питань зовнішньої політики.

Дж. Томас, Стенлі Болдуїн та Невіл Чемберлен

У сфері економіки уряд Болдуїна спрямував свої зусилля на стимулювання промислового виробництва, розраховуючи, що ресурси колоніальної імперії стануть основним джерелом економічного зростання, й на зміцнення фінансової системи. Однак надати необхідного динамізму британській промисловості не вдалося. Реконструкція економіки відбувалася дуже повільно й нерівномірно. Ріст виробництва мав місце лише в декількох, насамперед нових галузях – автомобільній, електротехнічній і хімічній. Однак традиційні галузі (суднобудування, вугільна, металургійна та текстильна промисловості), завдяки яким Англія в середині XIX ст. перетворилася на найбільш розвинуту промислову державу світу, тепер перебували в глибокому занепаді. Вони виявилися найменш модернізованими галузями британського господарства: у вугільній промисловості механізація була в зародковому стані, у текстильній устаткування більшості фабрик нагадувало, скоріше, музейні експонати. Саме через цю крайню технічну та організаційну відсталість разом із небажанням британської буржуазії вкладати необхідні кошти у вітчизняну промисловість, країна за обсягом промислового виробництва в 1929 р. ледь вийшла на рівень показників 1913 р. Британській промисловості явно бракувало сучасного управління й компетентних управлінців, здатних здійснити її модернізацію. Пояснювалося це тим, що в країні протягом багатьох десятиліть у справі підготовки політичної та економічної еліти головна увага приділялася гуманітарним дисциплінам і прищепленню джентльменських чеснот, а не основам бізнесу, навичкам організації виробництва та управління.

Період стабілізації був позначений подальшим занепадом сільського господарства: ціни на сільгосппродукцію падали, рівень доходів фермерів знижувався, а їхня заборгованість постійно зростала, ставши масовим явищем. Чисельність сільських мешканців неухильно скорочувалася, особливо внаслідок механізації землеробства.

Щодо зміцнення фінансової системи, то тут справи, здавалося б, виглядали краще. У 1925 р. був відновлений золотий стандарт фунта стерлінгів на рівні його довоєнного паритету з долларом. Зміцнення національної валюти посилило позиції британських банків і відповідно фінансової буржуазії та прошарків рантьє, забезпечило приплив іноземних інвестицій і позичок, а також прибутків від міжнародних фінансових операцій і випуску цінних паперів. Однак прибутки фінансових кіл, що сягнули понад 1 млрд ф. ст., обернулися відчутними втратами для британських промисловців, адже фінансова реформа 1925 р. привела до підвищення цін на британські промислові товари

на світових ринках і, отже, зробило їх менш конкурентоспроможними порівняно з товарами інших країн. Більше того, британські компанії через високу собівартість своєї продукції не витримували вільної конкуренції з американськими й німецькими монополіями не тільки на зовнішніх, але навіть і на внутрішньому ринках.

Однак британський капітал не хотів відмовлятися від зовнішньої експансії, що забезпечувала високі прибутки. Тому промисловці, яким не вдавалося залучити вітчизняні інвестиції для модернізації британської економіки, обрали найпростіший, найбільш «дешевий», хоча й небезпечний у соціальному плані спосіб: перекласти всі збитки цього процесу на трудящих. Це призвело до найбільшого в історії країни соціального конфлікту – загального страйку 1926 р.

Намагаючись підвищити конкурентоспроможність британського вугілля, власники шахт улітку 1925 р. в ультимативній формі зажадали від профспілки гірняків погодитися на зниження заробітної плати та збільшення тривалості робочого дня, загрожуючи при відмові оголосити локаут. Становище робітників вугільної галузі було й без того вкрай важким: за свою виснажливу працю вони отримували вельми скромну платню, зазнавали масового виробничого травматизму через практичну відсутність техніки безпеки й примітивну механізацію, жили в жахливих побутових умовах. Відомий англійський драматург Бернард Шоу мав підстави якось сказати: «Видобуток вугілля в Англії – це не промисловість, а злочин». Федерація шахтарів відхилила вимоги (іншого рішення її рядові члени просто не зрозуміли б і не сприйняли б), пригрозивши у відповідь загальним страйком. Це рішення підтримала і Генеральна рада БКТ, і «рух меншості». Назрівав грандіозний конфлікт, який міг паралізувати всю країну. Переляканий уряд вирішив втрутитися, надавши власникам шахт державну субсидію, що дозволило їм виплачувати гірнякам зарплату протягом 9 місяців у попередньому розмірі.

На деякий час конфлікт вдалося таким чином приглушити, але причини його залишалися. Розуміючи, що позиції протиборствуючих сторін лишилися незмінними, а це робило в найближчому майбутньому зіткнення між ними неминучим, уряд почав заздалегідь готуватися до можливого загального страйку. З цією метою в загальнонаціональному масштабі було сформовано штрейкбрехерську організацію, зроблені великі запаси продовольства, вугілля та іншої сировини, посилено поліцію, до міст підтягнуто військові частини.

30 квітня 1926 р. шахтовласники оголосили локаут у вугільній промисловості, позбавивши роботи 2/3 від усіх гірняків. 1 травня шахтарі

застрайкували. Робітники інших галузей наочно продемонстрували свою солідарність і рішуче висловилися за підтримку гірняків. Зважаючи на їх настрій, Генеральна рада БКТ оголосила 4 травня загальний страйк по всій країні. Тому ранок 4 травня, вівторок, був, мабуть, найтихішим у Британії з часів промислової революції. Була паралізована промисловість, зупинився громадський транспорт, припинився вихід преси. Протягом декількох днів страйк охопив понад 4 млн робітників (за іншими даними – 5 млн, а разом із членами сімей – приблизно 18 млн, або понад 2/5 населення Англії). Здавалося, що життя в Британії зупинилося.

Незважаючи на те, що уряд і промисловці нібито добре підготувалися до страйку, їхнє становище ставало все більш скрутним, вони почали нервувати. У країні був запроваджений надзвичайний стан, на допомогу поліції направлені регулярні війська. Представники середнього класу та студенти добровільно виконували роль штрейкбрехерів, прийшовши на робочі місця, залишені страйкарями. Загалом страйк проходив дуже організовано. На місцях з ініціативи робітників створювалися страйкоми, ради дій та інші подібні органи, які в багатьох містах перебрали на себе владу чи виконували окремі функції влади. Під час зіткнень сил правопорядку з пікетами страйкарів до насильства справа не доходила (крім окремих виступів у найбідніших районах, наприклад, лондонському Іст-Енді), хоча 3 тис. робітників, у тому числі 1200 комуністів, було заарештовано.

Рух солідарності з англійськими шахтарями охопив багато європейських і не тільки європейських країн, для них збиралися кошти, проводилися інші акції. В єдиній газеті, яку вдалося видавати уряду – «Британська газета», з'являються публікації з панічними нотками, де писалося, що це «політичний страйк, який веде до громадянської війни, це – боротьба за владу, це – акт повстання проти законного уряду». Генеральна ж рада запевняла у своїй газеті «Британський робітник», що цей страйк не політичний, а суто економічний.

Треба зазначити, що такий небачений розмах страйку, який, здавалося, в будь-який момент може вийти з-під контролю й перерости в стихійне повстання, перелякав самих профспілкових босів і керівництво лейбористської партії. Макдональд ще 4 травня заявив, що він «не прихильник загальних страйків. Мені не подобаються страйки: я прямо говорю, вони мені не подобаються». А Томас, один із керівників Генради БКТ, навіть сказав, що він ненавидить страйки (вельми дивна заява для одного з робітничих ватажків, бо, як відомо, страйки завжди

розглядалися як «природна зброя» робітничого класу в обстоюванні своїх інтересів). За влучним висловом одного англійського історика, Генрада «*опинилася воюючою стороною у війні, яка їй була нав'язана й яку вона боялася виграти*». Лідери БКТ, побоюючись, що розвиток страйку може набути політичного характеру й вони не здатні будуть його контролювати, вступили в переговори з урядом, а коли 11 травня верховний суд прийняв вердикт про незаконність страйку, то на наступний день прийняли рішення про його припинення. Припинення страйку в момент його найвищого піднесення деморалізувало й дезорганізувало робітничий рух. Правда, шахтарі відмовилися підкоритися цьому рішенням й продовжували боротьбу до грудня 1926 р., але через голод і без підтримки інших тред-юніонів також зазнали поразки.

Підсумки та наслідки загального страйку виявилися неоднозначними. Його поразка стала великим успіхом консервативних сил, які завдали відчутного удару не тільки найбільш численному та бойовому заgonу робітничого класу в особі шахтарів, але й усьому робітничому рухові Британії. Більшості профспілок довелося погодитися на зниження заробітної плати. Найбільш активних робітників було звільнено, іншим довелося найматися на роботу, але вже в індивідуальному порядку, на умовах, продиктованих підприємцями, що виявилися значно гіршими, ніж до страйку. Але й цього консерваторам видавалося замало, і вони закріпили свій успіх законодавчим чином. Уряд Болдуїна видав 1927 р. антипрофспілковий закон «Про промислові конфлікти та тред-юніони», який категорично забороняв загальні страйки (розглядаючи їх як карний злочин), страйки солідарності, масове пікетування під час страйків, вступ державних службовців до профспілок, що входили до лейбористської партії чи БКТ, обмежував права профспілок під час страйків, за участь у страйках передбачався штраф і тюремне ув'язнення. Протягом декількох наступних років чисельність тред-юніонів скоротилася з 8 до 5 млн чоловік.

Поразка страйку посилала в керівництві робітничого руху позиції реформістського крила, представники якого відгукнулися на звернення 20 промисловців на чолі з мільйонером **Альфредом Мондом**, засновником Імперського хімічного гресту, укласти в промисловості свого роду «класовий мир», щоби здійснити її модернізацію. У 1928 р. з ініціативи Монда створено Національну промислову раду з представників підприємців і профспілок, щоби шляхом переговорів запобігти виникненню конфліктів на виробництві й разом сприяти підвищенню конкурентоспроможності британської промислової продукції

на світових ринках. Для здійснення цієї співпраці були зорганізовані спеціальні комітети, де лідери лейбористів і керівники профспілок засідали з представниками підприємницьких кіл. Політика тісної співпраці профспілкової бюрократії та правих лідерів лейбористської партії з підприємцями, яка отримала назву «мондизм», була підтримана і Болдуїном, який, на відміну від «твердолобих» керівників консервативної партії, став прихильником більш гнучкої лінії в трудових конфліктах. Зближення позицій керівництва лейбористської та консервативної партій відомий англійський історик Тейлор охарактеризував такими словами: *«Болдуїн підходив би як лідер лейбористської партії, а Макдональд з його романтичним складом мислення уповні підійшов би для керівництва консерваторами»*.

Однак на відміну від своїх партійних і профспілкових керівників основна маса робітників була розчарована й озлоблена і без ентузіазму поставилася до закликів співробітничати з промисловцями у справі реорганізації та піднесення британської економіки (принаймні про модернізацію вугільної галузі можна було забути, адже без співпраці з шахтарями вона видавалася неможливою, навіть наївною). Посилення класової ворожнечі та соціальної нерівності аж ніяк не сприяли налагодженню «класового співробітництва» в дусі політики мондизму. І справді, 2/3 сукупного національного багатства належало 400 тис. тол., які складали менше 1% населення.

Страйк 1926 р. підривав устої стабілізації в країні, поставивши під сумнів заяви буржуазної пропаганди про «затухання класової боротьби» та «наступ доби соціального миру», і його відлуння ще впродовж двох десятиліть заважало консолідації нації. Цей найбільший і найгостріший в історії Британії соціальний конфлікт позначився на результатах чергових парламентських виборів, на яких робітничий клас, який не забув про 1926 р. і про закон 1927 р., що віднімав у нього права, здобути впертою боротьбою протягом багатьох десятиліть, відповідним чином «помстився» консерваторам.

З огляду на ці настрої робітничої маси, передвиборна програма лейбористів (яка являла собою новий варіант партійної програми «Лейборизм і нація») обіцяла покласти край безробіттю, запровадити податок на капітал і націоналізувати вугільну промисловість, транспорт, енергетику, відмінити антипрофспілковий закон 1927 р., відновити дипломатичні стосунки з Радянським Союзом, розірвані консерваторами 1927 р. Передвиборну боротьбу лейбористи вели під гаслами «Ми були в уряді, але не при владі», «За другий, справді ро-

бітничий уряд!». Водночас нова партійна програма була свідомо позбавлена якихось радикальних положень, що привернуло на бік лейбористів певні прошарки середнього класу. У результаті лейбористська партія вперше в історії британського парламентаризму отримала більше місць у парламенті, ніж консерватори, і сформувала свій другий уряд. Правда, і на цей раз не вдалося добитися абсолютної більшості в палаті громад.

Дипломатичні відносини з СРСР були відновлені, проте більша частина передвиборних обіцянок (у тому числі про відміну закону 1927 р.) знову залишилася нереалізованою. До того ж, хоча і з деяким запізненням, у перші місяці 1930 р. до Британських островів докотилася хвиля світової економічної кризи.

Велика Британія в роки світової економічної кризи

Криза особливо сильно позначилася на старих галузях, які традиційно складали основу британської економіки. Текстильне виробництво, яке забезпечувало 40% британського експорту, скоротилося на 2/3, виробництво сталі впало на 45%, чавуну – на 53%, ще гірше виглядали справи в суднобудуванні та вугільній промисловості. Для цих традиційних галузей британської промисловості, які вже давно перебували в занепаді, були характерні погане управління, роздуті штати чиновників, брак капіталовкладень, вкрай застаріле устаткування

Велика економічна криза 1929–1933 рр. у Великій Британії.
Лондон. Район Іст-Енд. Безробітні докери в надії отримати хоч якусь роботу

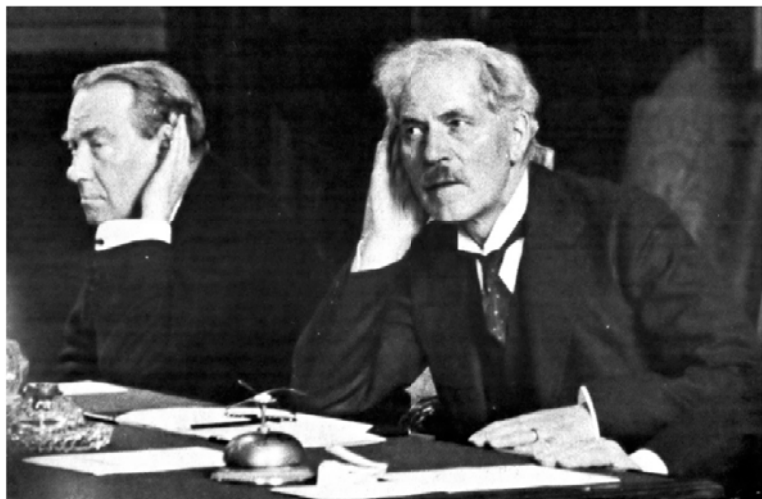
Загальний обсяг промислової продукції скоротився приблизно на 18% порівняно з 1929 р. Відносно невеликий рівень падіння виробництва на тлі подібних показників інших країн пояснюється низькими темпами розвитку британської економіки в попередній період, тобто в роки стабілізації (іншими словами, не було чому падати). За 1929–1933 рр. удвічі зменшився експорт, майже на 60% – імпорт. У результаті економічне становище країни значно погіршилося. Головною проблемою стало безробіття, яке досягло в 1932 р. 25% (безробітним став кожний четвертий працюючий). У вугільній промисловості 41% шахтарів залишився без роботи. Стало зрозуміло, що лейбористський уряд не спроможний запропонувати ані соціалістичних, ані яких-небудь інших заходів, щоби зупинити швидко зростаюче безробіття.

Окремі графства країни перетворилися в зони, де економічне життя повністю зупинилося (за офіційною назвою – «райони депресії»). Уряд намагався пом'якшити наслідки кризи через розширення системи страхування по безробіттю. Створено нове міністерство з боротьби із безробіттям, яке займалося переселенням частини працездатного населення в сільську місцевість і в домініони, а також організовувало для безробітних громадські роботи. Однак результати цих заходів виявилися дуже скромними, а поглиблення кризи настільки погіршило фінансову ситуацію, що не дозволило лейбористам реалізувати запропоновану ними фінансову стабілізацію, а також програму суспільних перетворень. Під тиском ділових кіл вони вирішили заморозити свою соціальну політику й перейти на режим жорсткої економії, насамперед у соціальній сфері. Ще в 1930 р. уряд Макдональда пішов назустріч вимогам буржуазії й здійснив низку заходів щодо зменшення витрат на соціальне страхування та зниження зарплати. Так, згідно з одним законом, якщо хоча б один член сім'ї працював, то вона втрачала всі страхові допомоги; за другим законом, якщо в сім'ї, крім чоловіка, працювала ще дружина, то її звільняли з роботи; крім того, позбавлялися також допомоги сезонні робітники, ті, хто працював неповний день, та деякі інші категорії безробітних. Ці закони викликали загальне обурення, їх справедливо називали «плануванням злиднів».

Влітку 1931 р. королівська комісія під головуванням фінансиста Мея, створена для обстеження економічного становища країни, дійшла висновку: Англія напередодні економічної й фінансової катастрофи, тому потрібні надзвичайні жертви від усіх класів британського суспільства. З цією метою в 1932 р. пропонувалося заощадити в

бюджеті 170 млн ф. ст. Однак здійснити таку економію планувалося насамперед і переважно за рахунок трудящих класів: 53% вказаної суми отримати шляхом скорочення допомоги безробітним, 23,5% – за рахунок скорочення інших соціальних витрат, ще 25,5% – через введення нових, переважно непрямих податків. Верховішка уряду на чолі з прем'єр-міністром і міністром фінансів наполягала на прийнятті «плану Мея», причому Макдональд вимагав для себе надзвичайних повноважень, щоби лікувати «смертельно хвору Англію».

Коли в серпні 1931 р. за наполяганням Макдональда вирішено було скоротити допомогу безробітним (і без того мізерну) на 10%, в уряді стався розкол: 10 членів кабінету відмовилися підтримати цю пропозицію, розуміючи, яке обурення таке рішення викличе у трудящих, які жили в глибоких злиднях. Тоді Макдональд запропонував усьому уряду піти у відставку, а на наступний день сформував коаліційний кабінет за участю консерваторів і лібералів, причому з другого лейбористського уряду залишилося всього три особи – Томас, Сноуден і сам Макдональд, який зберіг за собою посаду прем'єра. Новий уряд назвав себе «національним», мотивуючи це тим, що він, мовляв, представляє всі основні політичні партії країни. Реальна влада в уряді, ключові посади опинилися в руках консерваторів, а Болдуїн відігравав у ньому більш вагомий роль, ніж прем'єр-міністр. На наступний день після створення «національного уряду» Філіп Сноуден сказав Макдо-

Стенлі Болдуїн і Рамсей Макдональд

нальду, що він незабаром стане дуже популярним в аристократичних колах, на що той відповів: «Так, завтра всі герцогині в Лондоні схочуть розцілувати мене». Можливо, він і не помилявся щодо герцогинь, але обуренню робітників не було меж: адже їхній лідер, щоби залишитися при владі, яку він отримав у 1929 р. завдяки їхнім голосам на виборах, запросив до уряду консерваторів – злісних ворогів робітничого класу, віддавши їм реальну владу. Навіть **Уїнстон Черчілль**, який сам неодноразово змінював політичну орієнтацію, назвав лідера лейбористської партії за цей політичний кульбіт «чудовиськом, позбавленим кісток». За такий вчинок Макдональда було виключено з лейбористської партії, але він утворив із числа своїх прихильників нечисленну й маловпливову націонал-лейбористську партію. У робітничій пресі його і націонал-лейбористів називали зрадниками і ренегатами. Лідером же лейбористської партії став Артур Гендерсон, який, з огляду на настрої робітників, заявив про перехід партії в опозицію.

Розкол і криза в лейбористській партії зумовили її поразку на дострокових виборах у жовтні 1931 р., на яких перемогу здобула коаліція на чолі з Макдональдом, а фактично консерватори, які отримали 87% депутатських мандатів. Після 1931 р. лейбористи відмовляються від політики мондизму, всередині партії позиції реформістів дещо послабшали. Нове керівництво на чолі з Гендерсоном, щоби зберегти свій вплив на маси рядових членів, серед яких в умовах кризи посилилися ліворадикальні настрої, вдалося до маневрування, висунувши гасла «Соціалізм у наші дні» та «Максимум соціалізму в найближчий час!». Однак проводити лінію, яку внутрішньо він не поділяв, Гендерсон не схотів і в жовтні 1932 р. пішов з посади лідера лейбористської партії. Того ж року з партії вийшла Незалежна робітнича партія, яка була її колективним членом. Тільки наприкінці 30-х років лейбористи спромоглися подолати внутрішньополітичну кризу, спричинену подіями 1931 р.

Ситуація в країні, хоча й не виходила за усталені рамки партійно-політичної системи, залишалася складною. Життєвий рівень населення значно знизився. Загальний фонд заробітної плати в 1933–1934 рр. зменшився вдвічі порівняно з 1913 р. «Національний уряд» твердо взяв курс на урізання витрат на соціальні потреби та освіту, знову, скоротивши допомогу безробітним, зарплату державним службовцям, насамперед учителям, збільшив податки, підвищив роздрібні ціни.

Це посилювало соціальну напругу в суспільстві. У вересні 1931 р. повстали моряки Атлантичного флоту на військово-морській базі в Інвергордоні (Шотландія), платню яких передбачалося зменшити

на 25% (в той час як старшим офіцерам, які отримували, звісно, набагато більше, лише на 3,7%). Це було найбільшим повстанням на британському військово-морському флоті після 1797 р. Макдональд особисто прибув до Інвергордона, щоб умовити матросів припинити свій виступ. Однак його демагогічні умовляння не допомогли, і уряд змушений був піти на поступки морякам.

У 1932 і 1934 рр. відбулися «голодні походи» на Лондон, коли безробітні лягали на деяких центральних вулицях міста, заважаючи руху транспорту, вривалися в готелі й ресторани, вимагаючи хоча б чашку чаю, несли вулицями труни, показуючи, що урізана допомога по безробіттю рівнозначна голодній смерті. Говорять, що коли король Георг V дізнався, в яких злиднях живуть мільйони англійців, він здивовано вигукнув: *«Чи можливо, щоб мій народ жив у таких жахливих умовах?! Якби мені довелося жити за таких умов, я би сам став революціонером».*

У 1932 р. колишній член виконкому лейбористської партії, мільйонер **Освальд Мослі** створив Британський союз фашистів, який мав свої воєнізовані загони і який у 1934 р. нараховував декілька десятків тисяч своїх членів. Його соціальний склад був досить строкатий: значна кількість колишніх офіцерів – ветеранів світової війни, студенти, представники інтелігенції, безробітні, позапрофспілкові робітники. Однак цей рух, діяльності якого спершу уряд не заважав, не набув масової підтримки в британському суспільстві. Це сталося, з одного боку, тому, що переважна більшість громадян, вихованих на вікових традиціях демократії,

Лідер британських фашистів Освальд Мослі

не сприймала фашистську ідеологію, а тому антифашистський рух виявився на Британських островах набагато численнішим і потужнішим, ніж фашистський; з другого, правлячі кола й англійська буржуазія почувалися достатньо впевнено, щоби для збереження свого панування та запобігання соціальній революції вдаватися до такого крайнього засобу, як встановлення фашистської диктатури. Після 1937 р., коли БСФ був поставлений поза законом, фашистський рух у країні занепадає.

У ті ж роки розчаровані непослідовною, нерішучою політикою лейбористів і збентежені поширенням фашизму в Європі, та й на Британських островах, лівоналаштовані молоді люди звернули свої погляди до Радянського Союзу, який приваблював їх своїми перетвореннями (ліквідація безробіття, вражаючі досягнення в галузі індустріалізації та культурного будівництва, суспільне піднесення та віра в краще майбутнє). Характерно, що прихильниками комунізму та Радянської держави стали навіть вихідці з найбільш заможних і привілейованих прошарків англійського суспільства, зокрема Кім Філбі, Гай Бьорджес, Дональд Маклін та деякі інші, які стали працювати на радянську розвідку. Згадуючи той час, К. Філбі так пояснював свою позицію: *«Моє рішення активно боротися проти реакції не було результатом раптового обернення в нову віру. У 1929 р., коли я був зарахований до Кембриджського університету, мій світогляд ще не сформувався, але вже тоді мої симпатії й уподобання були на боці бідних, слабких і принижених, а не на боці багатих, можновладних і зарозумілих. Однак справжнім поворотним пунктом у моєму світогляді став 1931 рік – рік повної деморалізації й поразки лейбористської партії. Якою безпомічною виявилася ця партія перед силами реакції в період кризи! А коли виборці, що вважалися досвідченими в політиці, відступили під впливом крикливої цинічної пропаганди, в мене виникли серйозні сумніви в дієвості буржуазної парламентської демократії взагалі. Це був повільний і болісний процес: перехід від соціал-демократичних поглядів до комуністичних тривав у мене два роки. І лише на останньому курсі в Кембриджі, влітку 1933, я відкинув усі сумніви. Отримавши диплом, я твердо вирішив присвятити своє життя справі комунізму».*

Однак у цілому соціально-політична обстановка в країні залишалася відносно спокійною, не вийшла з-під контролю правлячої еліти, яка спромоглася не допустити серйозного впливу на суспільство ані правих, ані лівих радикалів. Певною мірою цьому сприяли антикризові дії «національного уряду» (рушійною силою якого все більше ставали нові консерватори-технократи), який пішов на надзвичайні заходи,

щоби зміцнити економіку й фінанси та пом'якшити соціальні наслідки економічної кризи 1929–1933 рр. Надзвичайність заходів полягала найперше в поверненні до державного втручання в соціально-економічні процеси та у відмові від деяких, здавалося б, непорушних принципів.

21 вересня 1931 р. було відмінено золотий стандарт і таким чином девальвовано фунт стерлінгів, що покращило перспективи експорту британських товарів, підвищило їхню конкурентоспроможність. З 1931 р. майже припинився вивіз капіталу, що сприяло інвестиціям у вітчизняну промисловість. У результаті змінилася, так би мовити, географія розподілу британських капіталовкладень: якщо до Першої світової війни всередині країни залишалося приблизно 20%, в домініони та колонії спрямовувалося до 30% і за межі Британської імперії – аж 50%, то в 1933–1935 рр., відповідно, 70% – 26% – 2%. У 1931 р. під егідою Великої Британії створився валютний союз країн, що перебували в економічній і політичній залежності від неї, які погодилися використовувати англійську валюту в міждержавних розрахунках. Стабілізація фінансового ринку та суворе економія в соціальній сфері дозволили ліквідувати бюджетний дефіцит.

Одним із найважливіших заходів щодо подолання економічної кризи й водночас подією справді історичного для країни значення стала остаточна відмова Великої Британії від політики вільної торгівлі (фрітреду) та перехід до протекціонізму. Цей крок захистив внутрішній ринок від іноземної конкуренції та, запровадивши принцип переважно безмитної торгівлі між країнами імперії (так звані імперські преференції, які проіснували до 1970-х рр.), дещо згладив суперечності між домініонами та метрополією. Британські газети констатували, що впали три «Ф», або «три кити», на яких трималася могутність Британської імперії – фунт, фрітред, флот.

Зазначені заходи допомогли країні поступово вийти з трясовини кризи, проте розглядалися правлячою елітою як тимчасові, тому й дали тимчасовий ефект. Глибинні причини економічного відставання Великої Британії від інших великих держав не були викорінені. На відміну від інших провідних західних держав, де в середині 30-х років здійснювалися серйозні соціальні реформи, британські правлячі кола прагнули по можливості нічого кардинально не змінювати. Ця тенденція ще більше посилилася, коли в 1935 р. уряд знов очолив Болдуїн, а з 1937 р. – новий лідер консервативної партії **Невіл Чемберлен**.

Коли найбільш важка фаза економічної кризи була позаду й соціально-політична обстановка в країні стабілізувалася, сталася криза британської монархії. Після смерті короля Георга V у 1936 р. королем

мав стати Едуард VII. Новий монарх відрізнявся від своїх попередників незалежним характером, почуттям власної гідності, нехтуванням вимог придворного етикету, прагненням брати особисту участь у політичному житті країни. Спроби короля активно впливати на політичний курс йшли всупереч традиціям британської державно-політичної системи й викликали занепокоєність істеблішменту. Незабаром між королем і лідерами правлячої консервативної партії виник конфлікт, приводом до якого стало бажання Едуарда VII одружитися з американкою незнатного походження Уолліс Симпсон, яка вже двічі була одружена й збиралася розлучитися вдруге. Уряд рішуче запротестував, розцінюючи цей намір Едуарда як такий, що дискредитує престиж інституту британської монархії та завдає удару державним і суспільним устоям, адже за англійською традицією король очолював англіканську церкву. Несподівано на його боці виступив У. Черчілль, який почав змагатися за лідерство в консервативній партії.

Едуард пішов на безпрецедентний крок і 10 грудня 1936 р. підписав документ, за яким офіційно зрікся престолу заради коханої жінки. Він став приватною особою і для оформлення шлюбу змушений був залишити країну. Ще до свого зречення він загравав з фашистами, а тепер, щоби дошкулити своїй королівській родині, відкрито гостював у Німеччині зі згоди Гітлера. Королем же став його молодший брат Альберт під іменем Георга VI (який брав участь у бойових діях під час Першої світової війни, зокрема в знаменитому Ютландському бою). Криза була подолана, але продемонструвала посилення протистояння фракцій Черчілля і Болдуїна – Чемберлена в консервативній партії.

Зовнішня політика Великої Британії в 1929–1939 рр.

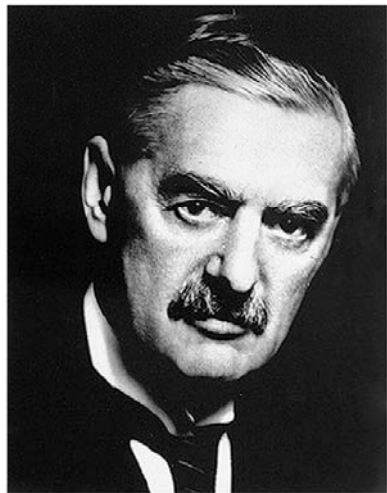
На відміну від першого, другий лейбористський уряд виявив більшу активність у сфері зовнішньої політики. У 1930 р. він домігся дострокового виведення союзницьких військ з окупаційної зони на лівому березі Рейну, а «національний уряд» Макдональда сприяв припиненню стягнення з Німеччини репараційних платежів. Будучи прихильником пацифізму, Макдональд призупинив будівництво нових крейсерів і підводних човнів, а також військово-морської бази в Сінгапурі, заморозив програму збільшення військово-повітряних сил.

Щоби послабити відцентрові тенденції в Британській імперії, у 1931 р. було прийнято так званий *Вестмінстерський статут*, який остаточно визнав і закріпив державний суверенітет британських до-

мініонів: вони ставали юридично рівноправними з метрополією, тобто британські закони не могли поширюватися на домініони без їхньої згоди, натомість власні вже не потребували обов'язкового затвердження британським парламентом. *Вестмінстерський статут сформував правові засади Британської Співдружності націй*. У середині 30-х років загострилися відносини Британії з Ірландією, між ними розпочалася справжня митна війна. 1937 р. ірландський парламент, незважаючи на позицію Лондона, прийняв нову конституцію, яка проголосила Ірландію «суверенною та незалежною» державою Ейре.

Проте в колоніях другий лейбористський і «національний» уряди проводили традиційну політику жорсткого придушення національно-визвольного руху. Невиконаними залишилися обіцянки надати Індії прав домініону, а підготовлена для неї в 1930 р. конституція не влаштувала навіть помірковану індійську буржуазію. Тільки за 10 місяців 1931–1932 рр. за антибританські виступи в Індії було засуджено 90 тис. чол. Придушено повстання в Єгипті; у Бірмі протягом декількох тижнів розстріляно понад тисячу чоловік, бомбардувню піддавалися цілі села; на період перебування лейбористів при владі припадає один з найжорстокіших злочинів, здійснених англійцями під час панування в Нігерії, – вбивство 44 жінок-учасниць мирної демонстрації.

Дотримуючись своєї традиційної політики підтримання «балансу сил» на Європейському континенті, тобто недопущення надмірного

Артур Невіл Чемберлен

посилення якої-небудь держави, Британія, щоби запобігти встановленню після світової війни французької гегемонії в Європі, почала ще з 1920-х рр. недовозначно підтримувати свого вчорашнього ворога – Німеччину, сприяючи її правовій реабілітації на міжнародній арені. Однак продовження цієї політики «умиротворення» Німеччини після 1933 р., коли до влади прийшли нацисти, які не приховували своїх реваншистських планів, суперечило як суті зазначеної політики, так і державним інтересам Великої Британії. Уособленням цієї політики став прем'єр-міністр **Чемберлен**, який був переконаний

у необхідності активного пошуку компромісу з фашистськими диктаторами. Маючи імідж справжнього торі – аристократичного, холодного, зарозумілого – він став синонімом угодовства й відсутності елементарної політичної далекоглядності. Правда, треба визнати, що його зусилля за будь-яку ціну порозумітися з Гітлером, щоби уникнути небезпеки втягування Британії в нову війну, знаходили розуміння й підтримку в англійському суспільстві, яке ще пам'ятало жахи Першої світової війни. Ніколи в історії країни тривога і страх перед війною не були так сильно поширеними, як у 1930-ті рр.

У січні 1934 р. британський уряд погодився, не консультуючись зі своїм союзником – Францією, на подвійне збільшення сухопутних озброєнь Німеччини, отримавши від неї лише обіцянку відкласти реалізацію своєї програми повітряних озброєнь, яких він страшенно боявся. Не відреагував Лондон і на введення в Німеччині військової повинності, хоча цим порушувалися дві статті Версальського договору. Підписавши в червні 1935 р. військово-морську угоду з Німеччиною, Велика Британія погодилася, щоби німецький флот складав 35% від військово-морського флоту Британської імперії, а за кількістю підводних човнів, від дій яких вона так постраждала в Першу світову війну, – аж 45% (а за певних умов навіть 100%!)). Ця угода фактично була двостороннім порушенням Версальського договору (вже не тільки з боку нацистської Німеччини, але й самої Британії, чий підпис стояв під Версальським договором) і дозволила гітлерівському режиму збільшити свої військово-морські озброєння в 4 рази. Це було вкрай небезпечно й недалекоглядно, адже німецький флот, який би дорівнював третині британського, міг би запанувати в Балтійському морі й створив би безпосередню загрозу власне Британським островам.

Чемберлен
після повернення з Мюнхена (1938 р.)

19 листопада 1937 р. представник Чемберлена лорд Галіфакс заявив Гітлеру про готовність Англії «виправити помилки Версалью» за рахунок Австрії, Чехословаччини та Данцига, давши в такий спосіб зрозуміти, що Лондон готовий іти на поступки німецькому фашизму за рахунок інших країн. Британський уряд фактично змирився з аншлюсом Австрії, який Гітлер здійснив у березні 1938 р., хоча це було брутальним порушенням Версальського та Сен-Жерменського договорів, а у квітні визнав загарбання Італією Абіссинії (Ефіопії). Курс на «умиротворення» Німеччини досяг своєї кульмінації наприкінці вересня того ж року, коли в Мюнхені Чемберлен разом із французьким прем'єр-міністром Даладье санкціонували розчленування суверенної держави – Чехословаччини. Повернувшись у Лондон, прямо на летовищі Чемберлен патетично заявив, тримаючи в руках німецько-британську декларацію про ненапад: «Я привіз вам мир». Черчілль набагато реалістичніше оцінив ситуацію, прокоментувавши Мюнхенську угоду словами: *«Франція й Англія мали вибір між війною і ганьбою. Вони обрали ганьбу і отримують війну»*. Так і сталося менше ніж за рік. Останню можливість зберегти мир, поклавши край нацистській агресії в Європі, британський уряд втратив улітку 1939 р., фактично просаботувавши переговори з СРСР і підштовхнувши Сталіна до підписання радянсько-німецького договору про ненапад.

Розділ VIII

Франція

Франція після світової війни

За перемогу в Першій світовій війні Франції довелося заплатити дорогу ціну. Близько 1,4 млн французів загинуло, 2,8 млн поранено, з яких 750 тис. стали повними інвалідами. До цього додалася висока смертність серед цивільного населення (щонайменше 250 тис. чол.), в тому числі й дитяча, як у результаті війни, так і через епідемію невідомого раніше вірусу грипу «іспанка». З огляду на помітне падіння рівня народжуваності в країні, що мало місце з кінця XIX ст., такі людські втрати стали справжнім потрясінням для французького суспільства (не випадково, що протягом усього міжвоєнного періоду державна влада так і не наважилася оприлюднити дані про людські втрати в роки «Великої війни», не без підстав побоюючись соціального вибуху).

Майже третина країни, тобто територія, де відбувалися воєнні дії, була спустошена: тут зруйновано понад 10 тис. підприємств, стільки ж крамниць і ремісничих майстерень, понад 300 тис. житлових будинків (через що 900 тис. осіб залишилися бездомними), 3,25 млн гектарів орної землі стали повністю непридатними, різко скоротилося поголів'я худоби. А саме в цих північно-східних районах зосереджувався основний промисловий потенціал країни. Втрачена була половина торговельного флоту. Загалом війна коштувала Франції 134 млрд франків, тобто чверть національного багатства країни, яка до того ж заборгувала союзникам, насамперед США, ще 60 млрд франків. Болісними наслідками війни стали безробіття, інфляція (франк знецінився в 5 разів), падіння життєвого рівня.

Разом з тим зовнішньополітичні позиції Франції, принаймні тимчасово, зміцнилися. Після розгрому свого найнебезпечнішого ворога – Німеччини – в неї не залишилося серйозних суперників на Європейському континенті. Франція мала найчисленнішу й найсильнішу армію в Європі і як одна з провідних держав-переможниць здобула право безпосередньо впливати на процес післявоєнного врегулювання. І хоча на Паризькій мирній конференції далеко не всі претензії французької делегації, яка вимагала розчленування й максимального послаблення Німеччини, були задоволені, Франції повернули важливі в економічному плані Ельзас і Лотарингію, втрачені нею після поразки у франко-пруській війні 1870–1871 рр., пообіцяли більшу частину репарацій, що мала виплачувати Німеччина жертвам своєї агресії, надали право експлуатації німецького Саарського вугільного басейну протягом 15 років, вона добилася також відторгнення від Німеччини деяких територій на користь своїх нових східноєвропейських союзників – Польщі, Чехословаччини, Сербохорватословенського королівства, а ставши постійним членом утвореної на конференції Ліги Націй, отримала через систему мандатів право на контроль над Сирією, Ліваном, половиною території Того і Камеруну, ще більше розширивши свої колоніальні володіння (їх загальна площа в 1919 р. становила 11,5 млн кв. км з населенням понад 60 млн осіб).

Водночас війна позитивно вплинула на структурну перебудову французької промисловості, сприяла подальшій концентрації виробництва і капіталу. Військові замовлення стимулювали реконструкцію багатьох старих і значної кількості нових великих підприємств замість втрачених у північних і північно-східних департаментах, окупованих німцями. Це, у свою чергу, зумовило появу нових промислових центрів, що урізноманітнювало географію французького господарства. Прискореними темпами розвивалися нові галузі (хімічна, електротехнічна, авіаційна, автомобільна), причому на новій технічній основі. Щодо концентрації, то, наприклад, в автомобільній промисловості панували три фірми («Рено», «Пежо», «Сітроєн»), що давали 75% від усього виробництва, в хімічній – дві («Сен-Гобен» і «Кюльман»), в електротехнічній – один трест, що зосередив у своїх руках 60% виробництва. Незважаючи на втрату майже половини закордонних інвестицій через війну, французька буржуазія продовжувала практикувати вивезення капіталу, однак спрямовувала його тепер переважно у свої колонії та вітчизняну промисловість. Після закінчення війни французька економіка отримала новий поштовх для свого розвитку також завдяки

приєднанню Лотарингії та Ельзасу, що значно розширило промислову базу країни, адже внаслідок цього запаси залізної руди, вугілля, калію значно збільшилися, а потужність металургійної промисловості зросла на 75%. Індустріальний розвиток стимулювався отриманням репарацій з Німеччини (на загальну суму майже 9 млрд марок) і вугілля з Саару та можливістю використання сировини й ринків збуту нових колоній – колишніх володінь Німеччини та Туреччини. Всі ці чинники зумовили *перетворення Франції з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну країну*, яка за обсягом промислової продукції посідала в міжвоєнний період четверте місце в західному світі. При цьому деякі галузі промисловості (наприклад, легка) відставали й тривалий час не могли досягти довоєнного рівня виробництва; скорочувалася питома вага сільського господарства в економіці, що супроводжувалося розоренням чималої частини селянства.

Перемога у війні та зміцнення статусу великої держави в результаті рішень Паризької мирної конференції, а також обнадійливі економічні тенденції, про що йшлося вище, виявилися недостатніми, щоби запобігти виникненню внутрішньополітичної кризи. На ті післявоєнних труднощі розгорнулася гостра полеміка між різними політичними силами з питання, в якому напрямку повинно рухатися суспільство в нових умовах, що так відрізнялися від довоєнного світу. Ліві сили, насамперед соціалістична партія (СФІО – Французька секція другого Інтернаціоналу), вимагали проведення реформ заради розбудови більш справедливого суспільства, вважаючи, що тільки це виправдає ті величезні жертви, яких зазнала країна в роки війни. Їх надихали і події в Росії. Праві й правочентристські сили ставили за мету будь-якою ціною закріпити за Францією провідні позиції в післявоєнному світі, а економічне становище країни поліпшити за рахунок переможеної Німеччини, висунувши гасло «Боші заплатять за все!» (*бошами* в роки війни у Франції називали німців), а тому стверджували, що досягнення цієї настанови вимагає не реформ, які неминуче розколюватимуть суспільство за класовою ознакою, а навпаки, його консолідації навколо ідеї сильної Франції. Для реалізації своїх планів ці сили сформували досить широку коаліцію – Національний блок, що об'єднала шість республіканських партій і, використовуючи національно-патріотичні почуття й соціально-психологічне піднесення, що зберігалися в суспільстві після переможного закінчення війни, а також розпалюючи націоналістичну пропаганду й усіляко роздуваючи «загрозу більшовизму», яка, мовляв, походить від лівих сил, здобула перемогу на пар-

ламентських виборах 1919 р. Перемога виглядала вельми переконливою: депутатам від Національного блоку належало дві третини місць у новому складі парламенту, причому в нижній палаті серед депутатів було 140 мільйонерів, за що її називали «палатою акул».

Відчуваючи наростання революційної кризи, уряд Клемансо вдався до низки запобіжних заходів, зокрема, провів через парламент законопроекти про колективні договори, що значно розширювало права профспілок (березень 1919 р.) та про введення 8-годинного робочого дня (квітень 1919 р.), деяким категоріям робітників підвищено заробітну плату. Орган великої буржуазії газета «Тан», яка до цього називала вимоги про 8-годинний робочий день утопічними», визнала: *«8-годинний робочий день був страховою премією, яку ми змушені були сплатити, щоб не допустити пролетарської революції»*.

Однак, незважаючи на всі зусилля правлячих кіл, перші повоєнні роки були позначені посиленням соціальної напруги і піднесенням робітничого та демократичного рухів, рушійними силами якого виступали робітники, селяни, службовці, частина інтелігенції, а також солдати і матроси, які особливо відзначилися в русі солідарності з Радянською Росією, що розгорнувся через участь Франції в антирадянській інтервенції. Так, у квітні 1919 р. повстали моряки французьких військових кораблів у Чорному морі, що змусило уряд вивести свій флот і демобілізувати більшість моряків. На суходолі французькі частини також все частіше відмовлялися воювати проти Радянської Республіки, траплялися випадки переходу французьких солдатів і матросів на бік Червоної Армії. Незабаром у Тулоні сталося нове повстання військових моряків, яких підтримали і робітники; справа дійшла до вуличних боїв з урядовими військами. Подібні події відбулися і в інших містах країни, і на кораблях у Балтійському й Середземному морях, команди яких піднімали червоний прапор. Зростаючі масштаби руху «Руки геть від Росії!», революційне заворушення в народі та у війську змусили уряд Клемансо відмовитися від прямої участі в інтервенції, а сам він визнає: *«Як тільки буде відданий наказ французьким військам йти проти Росії, вони негайно повстануть!»*. Водночас влада помстилася революційно налаштованим солдатам і матросам, засудивши багатьох з них до тюремного ув'язнення, заслання на каторгу.

Намагаючись подолати соціально-економічні проблеми, уряд Національного блоку запровадив режим жорсткої економії, скорочуючи соціальні витрати, фактично не виконував зобов'язання про

8-годинний робочий день і право на колективні угоди. Однак падіння життєвого рівня продовжувалося, що підживлювало соціальні конфлікти, викликаючи сплески страйкового руху. Щорічно в 1919–1920 рр. відбувалися тисячі страйків, в яких брало участь понад 1 млн робітників. Одним із найбільших виступів трудящих став загальний страйк залізничників, жорстоко придушений урядом (понад 20 тис. його учасників було звільнено, а їхні сім'ї позбавлені житла). Результативність робітничого руху могла б бути вищою, якби не посилення незгод у керівництві профспілок і СФІО з приводу стратегії й тактики боротьби. Так, багато робітників вийшли з Загальної конфедерації праці через невдоволення угодовською позицією її керівництва, звинувачуючи його в поразці страйку залізничників. У 1922 р. революційні елементи профспілок утворили своє об'єднання – Унітарну загальну конфедерацію праці.

Не зміг уникнути розколу й соціалістичний рух, який, здавалося, переживав злет, адже за 1905–1920 рр. чисельність СФІО зросла більше ніж у 6 разів. Це сталося на з'їзді соціалістичної партії в місті Тур наприкінці грудня 1920 р. Більшість делегатів – 68% – висловилися за приєднання до Комінтерну і перетворення партії в комуністичну. Приблизно третина членів партії на чолі з Блюмом, Реноделем, Фором не підкорилися рішенням з'їзду і, залишившись на платформі реформізму, відновили колишню СФІО. Отже, протистояння між реформістами та революційно налаштованими соціалістами, яке мало місце і раніше, під впливом післявоєнних подій вирвалося назовні, що призвело до розколу і соціалістичного, і відповідно, робітничого рухів, серйозно ускладнивши боротьбу лівих сил за соціальний прогрес.

Зазначеною обставиною скористався уряд, посиливши політику репресій проти щойно створеної Французької комуністичної партії. Влада, порушуючи існуюче законодавство та результати виборів, часто-густо позбавляла комуністів їхніх мандатів і посад в органах місцевого самоврядування, порушуючи судові справи проти депутатів парламенту – членів ФКП. Оголошені урядом часткові амністії не поширювалися на звільнених залізничників – учасників загального страйку 1920 р. і матросів, засуджених за участь у чорноморському повстанні на французьких кораблях (хоча сенат – вища палата парламенту – рекомендував амністувати всіх військовослужбовців, крім дезертирів).

У царині зовнішньої політики Національний блок зробив спробу здійснити давню мрію французької буржуазії про встановлення своєї

гегемонії в Європі. Незважаючи на мирний час, Франція продовжувала зберігати велику армію з майже 700 тис. осіб, збільшувати свій військово-повітряний флот, який за чисельністю значно перевищував авіацію всіх європейських країн. Її політичний престиж був як ніколи високим, а економічні позиції на європейських ринках – завдяки поверненню Ельзасу й Лотарингії та можливості експлуатації саарських копалин – помітно зміцнилися. Здавалося, до реалізації гегемоністських планів залишалось зовсім небагато. Однак насправді ситуація не виглядала такою сприятливою. Вчорашні союзники у війні – Великобританія та США – були не в захваті від перспективи встановлення французького панування в Європі і чинили цьому ледь прихований опір. Водночас найбільш тверезо мислячі французькі політики відчували, що хоча Німеччина переможена, послаблена, принижена, але не до такої міри, як хотілося, а отже, залишається джерелом потенційної небезпеки. Втративши англо-американські гарантії після відмови сенату США ратифікувати Версальський договір, а до цього Росію – свого найціннішого союзника на Сході, Франція намагалася створити низку так званих «замінників» – нових можливих союзників проти Німеччини. З цією метою вона заохотила створення в 1921 р. «антиревізіоністського» блоку держав у Східній Європі в складі Чехословаччини, Румунії, Сербохорватословенської держави (так звана **Мала Антанта**), уклала з цими державами двосторонні союзи (а також з Бельгією в 1920 р.), допомагаючи їх озброєнню (наприклад, французький генерал Пелле став головнокомандувачем і начальником штабу чехословацької армії), сприяла формуванню Прибалтійського блоку (договір Польщі з Латвією, Естонією, Фінляндією).

Зберігалася антирадянська спрямованість зовнішньої політики Франції, яка залишалася головним вогнищем антибільшовизму й центром білогвардійської еміграції й активно створювала залежні від неї військові блоки біля кордонів Радянської Росії (так званий «санітарний кордон»). На Генуезькій і Гаазькій конференціях 1922 р. французька делегація займала особливу ворожу позицію щодо Республіки Рад.

Уряд Пуанкаре навмисно посилював напругу у своїх відносинах з Німеччиною, використовуючи для цього «репараційне питання». В січні 1923 р., щоб примусити німців платити регулярно (бо німецький уряд Куно саботував репараційні виплати), Франція разом із Бельгією ввела свої війська в Рурську область – «індустріальне серце» Німеччини. Але це був лише привід, головною ж метою цієї операції було прагнення французьких правлячих кіл підірвати німецький економіч-

Hände weg vom Ruhrgebiet!

Плакат проти французької окупації
Рурської області (1923 р.)

виступило чимало французьких робітників на чолі з ФКП, та й війська були ненадійні, часто відкрито співчували німецькому населенню. Нарешті, США й Англія підтримали не Францію, а Німеччину, вважаючи саме останню головним оплотом проти поширення більшовизму та не бажаючи надмірного посилення Франції в Європі. Під тиском англо-американської дипломатії війська з Руру згодом були виведені, а Францію позбавили впливу на розв'язання репараційного питання. Принизливий фінал «рурської авантюри» зумовив крах Національного блоку.

ний, а отже, і воєнно-промисловий потенціал, і в такий спосіб створити матеріальну основу для французької економічної та воєнно-політичної гегемонії в Європі. Однак ця акція виявилася повною авантюрою. Надії офіційного Парижа на збільшення німецьких репарацій не виправдалися. Більше того, Франція тепер не отримувала навіть вугілля з Німеччини (у рахунок репарацій) через припинення роботи шахт, залізниць тощо в результаті кампанії «пасивного опору», що розгорнула німецька влада, і це боляче вдарило по французькій промисловості. Для покриття витрат на утримання окупаційних військ довелося значно збільшити податки, що ще більше посилювало інфляцію в країні. Проти окупації Руру

Франція в період стабілізації

На нових парламентських вибо-

рах у травні 1924 р. перемогла широка лівоцентристська коаліція – Картель лівих (або Лівий блок), що обстоювала інтереси широких верств середнього класу (дрібної та середньої буржуазії, селянства, ремісників, інтелігенції, осіб вільних професій). Цей блок утворили партія радикалів, республіканські соціалісти і СФІО, а його душею став новий лідер радикальної партії **Едуард Ерріо**.

Насамперед, Ерріо різко змінив зовнішньополітичний курс країни. Його уряд відмовився від позиції жорсткого диктату щодо Німеччини, приєднався до плану Дауеса, встановив у повному обсязі дипломатичні відносини з СРСР, виступав за співробітництво з США. Ерріо боровся за створення нової міжнародної системи, ключовими принципами якої повинні були б стати арбітраж (під егідою Ліги Націй), безпека, роззброєння з відмовою від війни як засобу політики (так званий «триптих Ерріо»). У дусі його ідей Лігою Націй було прийнято низку документів.

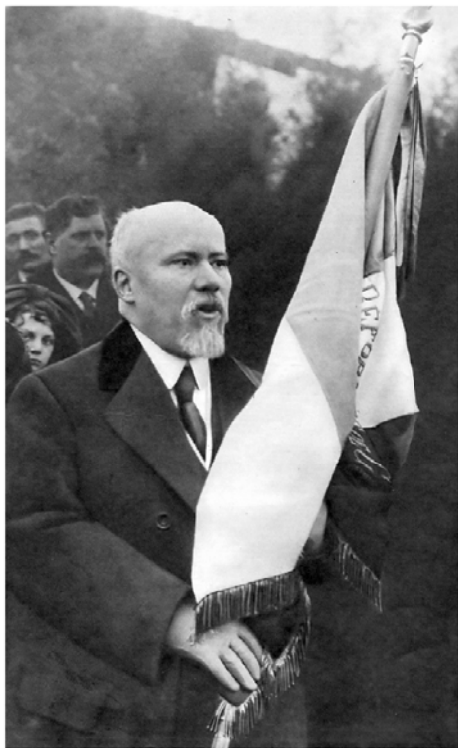
У царині внутрішньої політики уряду дії Картелю лівих виявилися не

Е. Ерріо був вихідцем зі скромної офіцерської родини, закінчив знамениту Еколь Нормаль – центр інтелектуальної еліти Франції; за фахом викладач літератури, блискучий ерудит. Як політику йому були притаманні демократизм, інтелігентність, пацифізм, неприйняття будь-яких форм насильства, в тому числі й класової боротьби. Саме він запропонував для радикалів нову політичну стратегію – роль центристської партії. Будучи одним із найбільш реалістично мислячих європейських політиків того часу, виступав прихильником зближення з СРСР: «Мене переслідував страх побачити Францію, що залишилася на самоті. Я вивчаю карту. Я бачу на ній тільки одну країну, яка була б для нас необхідною противагою і могла б створити на випадок війни другий фронт. Це Радянський Союз. На мене дивляться, як на комуніста чи божевільного. Навіть цар при усьому своєму деспотизмі пішов колись на союз з республікою. Невже наша буржуазія, наша преса виявляться менш розумними? Щодо мене, я не зміню своїх переконань. На мою думку, це диктує сама логіка розвитку й навіть простий здоровий глузд».

зовсім послідовними, а досягнення – скромнішими. Він провів амністію, повернувши на роботу звільнених у 1920 р. залізничників (правда, тільки на державних залізницях), надав державним службовцям право на організацію профспілок (але без права на страйк), розширив виборчі права жінок. Однак програма демократизації суспільно-політичного життя зустріла жорстку опозицію з боку впливових консервативних сил і частини населення. Так, спроби обмежити привілеї католицької

церкви і відокремити її від держави в нещодавно приєднаних Ельзасі та Лотарингії викликали масовий опір не тільки їхнього населення, але й нападки правих партій і клерикалів усієї країни. Головна ж невдача спіткала уряд у його прагненні розв'язати економічні проблеми (подолати бюджетний дефіцит, приборкати інфляцію, зупинити дорожнечу). Потужні фінансово-промислові кола й найбільші банки робили все, щоби провалити спробу уряду ввести прогресивний податок на капітал, що підривало фінансові плани уряду. В квітні 1925 р., коли сенат не підтримав фінансову політику уряду, що рівнозначно було вотуму недовіри йому, Ерріо пішов у відставку, заявивши, що «не здатний пробити головою золоту стіну».

Після цього почалася урядова чехарда, коли за рік змінилося 5 урядів, кожний з яких все більше відходив від програми Лівого блоку (не виконувалася обіцянка про створення єдиної системи соціально-

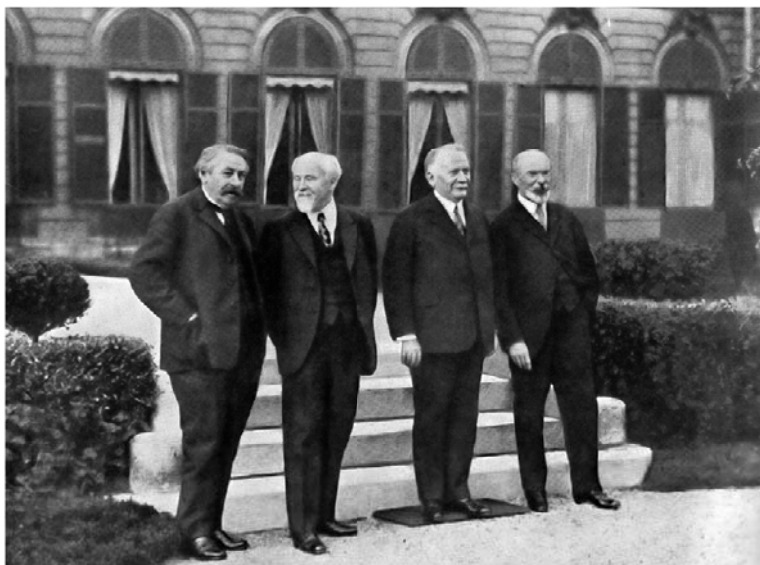
Раймон Пуанкаре

го страхування, не ставилося більше питання про податок на капітал). Натомість у період перебування при владі Лівого блоку його уряди розв'язали дві колоніальні війни – в Марокко та Сирії, які поглинали величезні кошти (1 млрд франків), підриваючи державний бюджет, і викликали осуд демократичної громадськості країни. Усе це, особливо на тлі подальшого знецінення франка й загострення економічної ситуації, зумовило розчарування політикою Картелю лівих серед населення, в тому числі й серед його прихильників. Улітку 1926 р. Лівий блок остаточно розпався. До влади прийшла правочентристська коаліція – Національне єднання, до якої увійшли як представники правих партій, так і радикали з республіканськими соціалістами.

Уряд очолив **Раймон Пуанкаре** – кумир французької буржуазії. Головним завданням нового уряду стала фінансова стабілізація та боротьба з інфляцією. Щоб цього досягти, Пуанкаре пішов на непопулярні заходи: зросли непрямі податки, підвищено тарифи на залізницях і поштові збори, різко скорочені соціальні державні програми (зменшено розміри пенсій, допомоги, платні службовцям і робітникам). Французький уряд отримав від англійських і американських банків великі кредити, провів девальвацію франка на 4/5 порівняно з 1913 р. У результаті всіх цих заходів до 1928 р. вдалося погасити інфляцію і стабілізувати національну фінансову систему, а Пуанкаре отримав прізвисько «рятівник франка».

Фінансова стабілізація сприяла економічному зростанню, що, у свою чергу, дозволило активізувати соціальну діяльність держави: в 1926–1928 рр. були введені допомога безробітним, пенсії по старості, а також допомога по хворобі, інвалідності, вагітності. Не дивно, що в 1928 р. на чергових парламентських виборах знову перемогли праві партії, чий успіх значною мірою базувався на особистому престижі й авторитетові Пуанкаре.

Зовнішня політика Франції другої половини 20-х – початку 30-х років, яку уособлював відомий політичний діяч, представник радикальної партії **Аристид Бріан**, справляла двоїсте враження. За час своєї довгої кар'єри він 11 разів очолював уряд і 25 разів займав ключові міністерські посади, причому в кабінетах протилежної політичної орієнтації. За свою дивовижну гнучкість, неперевершене вміння лавірувати, знаходити компромісні рішення, що часто межувало з відвертою безпринципністю, Клемансо якось так охарактеризував Бріана: *«Його можна з однаковим успіхом вкласти і в прямокутну, і в круглу скриню»*. Бріан посилено добивався відновлення панівних позицій Франції в Європі, висувавши різноманітні зовнішньополітичні ініціативи (скликання міжнародної конференції в Локарно в 1925 р. і укладення там Рейнського гарантійного договору, за що отримав Нобелівську премію миру; підписання з американським держсекретарем Келогом пакту про оголошення війни поза законом; план створення «Пан-Європи» – свого роду федерації європейських держав на зразок США, правда, без СРСР). Він буквально випромінював енергію, демонстрував ентузіазм, обіцяв еру безкінечного миру і, взагалі, його красномовним розмовам про мир не було кінця. Однак ті ж Локарнські угоди значно послабили політичний вплив Франції в Центральній і Східній Європі й водночас посилили реваншистські настрої в

Бріан, Пуанкаре, Думер, Барту

Німеччині. Тому коефіцієнт корисної дії його зовнішньополітичного курсу в підсумку наближався до нуля. На тлі зміцнення міжнародних позицій Німеччини та загострення (через колонії) італо-французьких відносин на Балканах і в Африці Франція невпинно втрачала здобуті після Першої світової війни позиції, а разом з тим і довіру своїх східноєвропейських союзників. На межі 20–30-х років, коли в Німеччині піднімав голову нацизм і бурхливо посилювалися реваншистські настрої, ставало все очевидніше – але тільки не міністру закордонних справ (!) Бріану – як послабшало зовнішньополітичне становище Франції. Прем'єр-міністр Андре Тардьє заявив у парламенті: *«Ваша політика, пане Бріан, – це політика дохлого собаки, якого несе течією»*. Але Бріан з його блаженним оптимізмом заспокоював, стверджуючи, що Франція в безпеці, в Європі пануватиме мир, і єдина війна, яка є можливою, – це війна проти більшовиків. У цей час часто пригадували слова Клемансо про Пуанкаре і Бріана: *«Пуанкаре все знає, але нічого не розуміє, а Бріан нічого не знає, але все розуміє!»*.

Загалом, перше десятиліття після Першої світової війни було одним із найбільш політично стабільних в історії Франції XX ст.: республіканська демократія зміцнилася й не піддавалася серйозним нападам зліва чи справа.

**Франція в роки світової
економічної кризи
та Народного фронту**

На відміну від політичного затишшя, характерного для 20-х років, у 30-ті роки Франція часом, здавалося, опинялася на грані громадянської війни.

Руйнівний вплив світової економічної кризи, що почалася в 1929 р., спершу не відчувався такою мірою, яку Німеччині чи США. Завдяки стабілізації франка, що полегшило експорт французьких товарів, та наявності широкого внутрішнього ринку Франція трималася довше за інших західних країн, однак наприкінці 1930 р. надійшла й її черга, причому тут криза тривала аж до 1935 р. Крім більшої тривалості, криза у Франції мала ще деякі особливості, зокрема вона найбільше зачепила галузі, де вироблялися споживчі товари, а не важку промисловість, і не дуже позначилася на кредитно-фінансовій системі, яка в цілому збереглася, хоча окремі банки й зазнали банкрутства (наприклад, один з найбільших у країні, що належав банкіру Устріку). За 1929–1933 рр. французький експорт скоротився на 42%, Франція все більше втрачала свої позиції на зовнішніх ринках. Ситуацію ускладнили й зовнішні чинники (припинення виплати репарацій Німеччиною, піднесення національно-визвольної боротьби народів Марокко, Алжиру, Індокитаю, що обмежувало можливості метрополії для полегшення свого становища за рахунок колоній).

Криза супроводжувалася помітним зростанням безробіття, посиленням експлуатації працюючих (через страх звільнення), зниженням на третину реальної заробітної плати робітників, масовим розоренням селян внаслідок розпродажу їхнього майна через несплату боргів, податків і орендної плати, а також значної частини дрібних торговців, ремісників і підприємців. Погіршення матеріальних умов життя широких верств населення, їх інтенсивне зубожіння породжували настрої розчарування й обурення, соціальна напруга в суспільстві почала зростати. У промислових центрах почастишали великі страйки, які нерідко набували гострих форм, переростаючи в барикадні бої з поліцією.

Світова економічна криза поставила на порядок денний питання про структурну перебудову капіталістичної економіки, що викликало неоднозначну реакцію як в урядових колах, так і в середовищі самої буржуазії. Одні вбачали єдиний порятунок – у дусі ідей Кейнса – в посиленні втручання держави в розвиток економіки, що отримало у Франції специфічну назву – «дирижизм»; однак інші розглядали таку політику лише як тимчасовий антикризовий захід. Спрямованість і

зміст політики «дирижизму» в 30-ті роки стали основною темою між-партійної боротьби.

Правлячу еліту знову залихоманило: з 1929 по 1932 р. змінилося 8 урядів, в яких домінували представники правих партій. Їхні спроби зупинити кризу шляхом підвищення податків, зменшення пенсій, скорочення платні держслужбовцям виявилися неефективними. По суті, їх антикризова стратегія обмежувалася заходами «м'якого», опосередкованого регулювання економіки з наданням усілякої підтримки великому капіталу. З цією метою урядом був сформований так званий захищений сектор економіки, куди ввійшли найбільші банки, страхові компанії, промислові об'єднання (зокрема, хімічні, електротехнічні, металургійні, залізничні), які отримали державні замовлення, податкові переваги, права на пільгові транспортні тарифи та експортні премії, фінансову підтримку (так, «Банк насіональ де креді» без відома парламенту отримав з державної скарбниці понад 2 млрд франків). Щоби забезпечити належними інвестиціями привілейоване становище захищеного сектора, скорочувалися соціальні програми бюджету. Така одностороння, вузькокласова орієнтація правих урядів викликала роздратування в суспільстві, так само як і постаті їхніх прем'єр-міністрів – уже згадуваного Тардьє та П'єра Лавалля за притаманні їм зарозумілість, цинізм, безпринципність, аморальність, жорстку авторитарність. За участь Лавалля в сумнівних аферах і спекуляціях, які його дуже збагатили, комуністична газета «Юманіте» дала йому прізвисько «Лаваль – брудні руки», а французькі журналісти з приводу загальновідомої прихильності Лавалля до білих краваток дотепно писали, що така краватка – «єдина світла пляма на темній фігурі нашого міністра».

Відчуваючи наростання соціального незадоволення, Тардьє і Лаваль намагалися переконати французів, що в поглибленні кризи винні зовнішні деструктивні сили та їх агенти всередині країни, насамперед комуністи й соціалісти, а тому пропонували створення режиму «сильної влади», заради чого, мовляв, доцільно піти на обмеження конституційних свобод. За таких умов пожвавили свою діяльність консервативні та націоналістичні організації.

Щоби зупинити небезпечний дрейф країни вправо, соціалісти разом із радикалами відтворили Лівий блок, який і переміг на виборах 1932 р. Його перший уряд знов очолив Еррію, який, залишаючись вірним своєму зовнішньополітичному кредо, уклав у тому ж році пакт про ненапад з Радянським Союзом. Однак його внутрішню політику спіткала невдача. Реалізації в повному обсязі передвиборної програми Карте-

лю лівих «другого видання» заважали внутрішньопартійні розбіжності й незгоди як у партії радикалів, так і в СФІО. За час перебування при владі Лівого блоку змінилося 7 урядів, і всі вони виявилися нездатними впоратися з економічними труднощами та стабілізувати політичну ситуацію в країні. Часта зміна урядів продовжувалася і в наступні роки (до квітня 1936 р. ще 5 урядів засвідчили свою безпорадність).

З огляду на це в країні поширюються настрої розчарування в ефективності парламентської демократії, все частіше – з ініціативи правих – піддається сумніву існуючий республіканський порядок. Численні факти корупції в держапараті, політичні скандали та вбивства додавали аргументів украй правим силам. Саме в цей час заявив про себе *французький фашизм*, що мав певні особливості, а саме: 1) фашистський рух не був єдиним, тобто не утворилася одна партія зі спільною програмою й керівництвом, а тому його відрізняли *політична роздробленість*, ідейна аморфність, відсутність яскравих лідерів; 2) хоча деякі профашистські організації були досить численними, але в цілому вони не мали масової соціальної бази, бо їх гасла не знаходили підтримки у широких верств французького народу, в соціальній психології якого укорінилися демократичні й республіканські традиції; не додавав їм популярності й зовнішній чинник – ексцеси гітлерівського режиму в Німеччині; 3) якщо фашисти в Італії та Німеччині намагалися здобути політичний капітал, демонстративно пориваючи з традиційними буржуазними партіями, то більшість французьких профашистських ліг і організацій, навпаки, відкрито спиралися чи блокувалися з правими партіями, клерикально-монархічними, націоналістичними, мілітаристськими колами.

Найбільшими профашистськими організаціями, що мали зброю та воєнізовані загони, були «Аксьон франсез» («Французька дія»), «Вогняні хрести», а також «Патріотична молодь», створена парфумерним фабрикантом Коті «Солідаріте франсез» («Французька солідарність»), «Франсисти», яка повністю запозичила свій статут у нацистів, та деякі інші. Усіх їх об'єднувало прагнення до встановлення «порядку» і «сильної влади», ворожість до демократії, пацифізму та комунізму. Лідер «франсистів» Бюкар прямо заявляв: *«Наша філософія за своєю суттю протилежна філософії наших предків. Наші батьки хотіли свободи, ми виступаємо за порядок... Вони проповідували братерство, ми вимагаємо дисципліни почуттів. Вони сповідували рівність, ми утверджуємо ієрархію»*. Зазначимо, що «Аксьон франсез», «Вогняні хрести» і «Патріотична молодь» заперечували свою приналежність до фашистів. В умовах поглиблення еконо-

мічної та політичної кризи вплив цих організацій швидко зростав, а корупція в держапараті, безпорадність урядів перед назрілими проблемами суспільства дозволяли їм все рішучіше стверджувати про недієздатність Третьої республіки і про свою готовність перебрати владу. У них було чимало прихильників у поліції, війську, правлячій еліті.

Приводом для їх виступу став черговий політичний скандал – так звана «справа Ставіського». Російський емігрант, аферист і спекулянт, якого газети називали «королем шахраїв», «джентльменом серед гангстерів і гангстером серед джентльменів», організував випуск фальшивих облігацій. У листопаді 1933 р. його ошуканство викрили, і облігації на суму у 200 млн франків перетворилися на звичайний папір. Афера Ставіського не тільки розорила тисячі французів, але й викликала загальне обурення, бо всім стало зрозуміло, що він здійснив свою спекуляцію тільки завдяки протегуванню високоповажних державних і судових чиновників, депутатів парламенту, міністрів і навіть начальника паризької поліції. Ставіський втік до Швейцарії, де, згідно з офіційною версією, покінчив життя самогубством, коли до нього прийшла поліція. Однак у Франції в цю версію ніхто не повірив, не без підстав вважаючи, що його просто застрелили при арешті, бо на суді ця позбавлена будь-яких моральних принципів людина могла розповісти про свої зв'язки з продажними політиками, урядовцями, журналістами. Як іронічно повідомили газети, Ставіський «покінчив з собою, вбитий пострілом впритул».

Прикриваючись необхідністю боротьби зі зловживаннями й корупцією республіканського режиму, фашистські ліги розгорнули з січня 1934 р. масові й галасливі демонстрації під гаслами: «Геть соціалістичну анархію!», «Геть злодіїв!», водночас навмисно вчиняючи бешкети, підпали, погроми кав'ярень і кіосків, напади на поліцейських, штучно створюючи атмосферу страху й безладу, а потім демагогічно звинувачуючи владу в неможливості навести лад у державі. Газета «Еко де Парі», підігруючи цим силам, під тиском яких наприкінці січня 1934 р. пішов у відставку уряд К. Шотана, писала: «Країні потрібний жандарм!».

Коли ж новий голова уряду радикал-соціаліст Е. Даладье звільнив з посади префекта поліції Кьяппа, відомого своїми симпатіями до фашистів, останні зважилися на відкритий виступ і ввечері 6 лютого 1934 р. понад 20 тис. (за іншими даними, до 40 тис.) фашистських активістів рушили на Бурбонський палац, де засідав парламент, щоби примусити його змінити конституцію в авторитарному дусі, а якщо

парламент не погодиться, то розігнати його. Почалися зіткнення з поліцією, під час яких 17 осіб загинуло і понад 2 тис. поранено. На допомогу поліції прийшли рядові парижани, зокрема робітники паризьких передмість, що виступили на заклик ФКП. Палац фашисти не захопили, але в результаті цих подій уряд упав, новий же сформувався з таких відомих у правих колах осіб, як Тардье, Лаваль, Петен. Отже, в розстановці політичних сил відбувся зсув управо, що робило загрозу встановлення фашистського чи профашистського режиму більш реальною. Проте набувала сили і протилежна тенденція. 12 лютого по всій країні відбулися масові антифашистські мітинги, демонстрації і страйки, що свідчило про зародження стихійного антифашистського руху. У цих демонстраціях і страйках вперше разом брали участь соціалісти, комуністи, радикали, члени профспілок, масові демократичні організації, багато діячів культури.

Активність фашистів і потурання їм з боку впливових представників монополістичного капіталу та політичної еліти стали важливим чинником для консолідації всіх лівих, демократичних сил. Ініціативу в об'єднанні антифашистських сил виявили комуністи, зокрема такі тверезо мислячі лідери ФКП, як **Моріс Торез** і **Жак Дюкло**. Саме вони переконали і своїх колег по партії, і керівництво Комінтерну в необхідності відмови від низки застарілих постулатів і стереотипів. Насамперед, було знято з порядку денного, принаймні тимчасово, гасло «Вся влада Радам!». Після лютневих подій комуністи переглянули своє негативне ставлення до соціалістів і радикалів, а отже, до дрібної буржуазії та взагалі до середнього класу, перестали зневажливо ставитися до того, що раніше називали буржуазно-демократичними свободами. Керівництво ФКП почало долати багатолітню ізолюваність партії від інших лівих і демократичних сил. Так, французькі комуністи взяли участь у створенні широкого антивоєнного міжнародного руху «Амстердам – Плейель». Зміна тактичних установок відбулася і в соціалістичній партії, яка, за висловом англійського історика Д. Росса, «у 20-х і на початку 30-х рр. була більше антикомуністичною, ніж соціалістичною партією». У ній з'явилися угруповання, які вважали можливим співпрацю з комуністами в боротьбі проти фашизму.

27 липня 1934 р. ФКП і СФІО підписали Пакт про єдність дій, головним завданням якого були проведення виступів на захист демократичних свобод, а також заборона фашистських організацій, обстоювання матеріальних інтересів трудящих. Разом з тим логіка боротьби з фашистською загрозою вимагала об'єднання робітничого класу

з традиційно численними в країні середніми верствами населення, основна маса яких йшла за партією радикалів. Справді, у Франції нараховувалося до 2,5 млн дрібних торговців і ремісників, а селянство взагалі складало 38% самодіяльного населення країни. 24 жовтня 1934 р. М. Торез звернувся до керівництва цієї партії із закликом до єдиних антифашистських дій шляхом утворення «Народного фронту боротьби за свободу, мир і хліб, проти реакції та фашизму». Конструктивна позиція лідерів ФКП надала політичній платформі Народного фронту загальнодемократичного характеру, що сприяло залученню до процесу його формування і радикальної партії.

Зовнішня політика в першій половині 30-х рр.

Поляризація французького суспільства в роки світової економічної кризи, загострення боротьби з питань внутрішньополітичного розвитку, протистояння правих і лівих – все це позначилося й на зовнішній політиці країни. Чимало представників правих партій за

Міністр закордонних справ Франції Луї Барту був вельми колоритною особистістю серед французьких політиків. Розпочавши свою діяльність як адвокат, він незабаром став відомим істориком і літератором, який здобув визнання за свої праці про Дідро, Ламартіна, Мірабо, Бодлера, Гюго і був обраний у 1918 р. членом Французької академії – до т. зв. «безсмертних». Але найбільше він уславився як один з провідних політиків країни (депутат парламенту з 1889 р.), який 14 (!) разів обіймав міністерські посади, про якого прем'єр-міністри Франції говорили: «Мати його в складі свого кабінету небезпечно, не мати – трагічно». Проте у 1913 р. він і сам став прем'єр-міністром. Як політику йому були притаманні неабияке вміння маневрувати, здатність перебудовуватися

підтримки фінансової олігархії фактично виступало за зближення на міжнародній арені з фашистськими державами, тоді як комуністи, багато соціалістів, а також патріотично налаштовані буржуазні діячі, зокрема з партії радикалів, вбачали у створенні системи колективної безпеки в Європі та в співробітництві з СРСР єдиний шанс убезпечити свою країну перед загрозою агресії з боку Німеччини, яка ставала все більш реальною після приходу там до влади нацистів. Прихильником ідеї створення системи колективної безпеки став **Луї Барту** – представник найбільш далекоглядної частини французької буржуазії, який очолив зовнішньополітичне відомство Франції.

З огляду на посилення мілітаризації нацистської Німеччини та занепокоєний послабленням міжнародних

позицій і безпекою Франції, Л. Барту запропонував проект «Східного пакту» (або «Східного Локарно»). Учасниками цього пакту про взаємну допомогу мали б стати СРСР, Німеччина, Польща, Чехословаччина та Прибалтійські країни; водночас передбачалося укласти договір про взаємну допомогу між СРСР і Францією. Незважаючи на свій солідний вік (йому було вже за сімдесят), Барту з вражаючою наполегливістю та енергією взявся за його реалізацію. З цією метою він об'їхав багато столиць європейських держав, у тому числі відвідав у 1934 р. Радянський Союз.

Зусилля Барту зустріли вперту протидію не тільки з боку Німеччини, але й Польщі, які у вересні 1934 р. фактично відмовилися від участі у «Східному пакті», та й правлячі кола Великої Британії, від позиції якої багато чого залежало в Європі, поставилися до його планів прохолодно, мріючи лише про можливість підштовхнути Гітлера до агресії проти СРСР. Але «гарячий гасконець», як називали Барту, наполегливо продовжував свій курс, зокрема висунув проект створення Середземноморської Антанти, що серйозно ускладнило б аншлюс Австрії нацистською Німеччиною та стало б кроком до створення «Східного пакту». Передбачалося залучити до її складу й Югославію, король якої був запрошений з офіційним візитом до Франції.

Але 9 жовтня 1934 р. Барту і югославський король Олександр I були вбиті в Марселі македонським терористом. Цей терористичний акт (так звана операція «Тевтонський меч») був організований гітлерівською агентурою за підтримки впливових представників французь-

на ходу, шукати узгодження інтересів і компромісів. Але на відміну від Бріана, він робив це з огляду на політичні реалії, враховуючи факти, тверезо оцінюючи обстановку та обов'язково крізь призму національних інтересів своєї країни. Так, у перші роки після Жовтневої революції він виявив себе запеклим ворогом Радянської Росії (зокрема, був одним із найбільш непримиренних опонентів радянської делегації на Генуезькій конференції 1922 р.), але згодом, спостерігаючи, як СРСР перетворюється на потужну велику державу, змінив своє ставлення й виступив за зближення з Радянською державою. В одній із своїх промов він так пояснив цю метаморфозу: «Як у буржуазного історика у мене один погляд на СРСР, як у практичного політика — інший». Барту зрозумів, що тільки Радянський Союз може бути сильним і надійним союзником у боротьбі за збереження миру в Європі (а отже, й безпеки самої Франції), а тому став активним прихильником франко-радянського зближення та одним з ініціаторів запрошення СРСР до Ліги Націй. «Моє головне завдання досягнуто — уряд СРСР тепер буде співробітничати з Європою», — сказав Барту.

Луї Барту

лежною від позиції Великої Британії.

Проте зусилля видатного французького дипломата не були марними. Діяльність Барту сприяла підписанню 2 травня 1935 р. франко-радянського договору про взаємну допомогу. За іронією долі цей договір змушений був підписати новий міністр закордонних справ Франції П'єр Лаваль, який вороже ставився до франко-радянського зближення й майже не приховував своїх симпатій до Гітлера. Але цей договір (як і курс Барту на співробітництво з Радянським Союзом) настільки явно відповідав національним інтересам Франції, що від його укладання не зміг відкрито відмовитися й Лаваль. Радянсько-французький пакт про взаємодопомогу разом з укладеним 16 травня того ж року радянсько-чехословацьким договором могли б стати важливими складовими системами колективної безпеки в Європі.

Однак незабаром Лаваль, спираючись на праві сили, почав відверто саботувати його реалізацію. В результаті такої зміни курсу було зірвано підписання воєнної конвенції, без якої цей договір великою мірою втрачав своє значення. Потім Лаваль таємно санкціонував загарбання фа-

кої влади, про що свідчить ціла низка обставин, яка нібито спеціально мала полегшити замах: автомобіль, в якому їхали Барту та югославський король, був відкритий, неброньований, з підніжками й рухався зі швидкістю 4 км замість 20 км на годину, як передбачалося офіційним протоколом; поліцейські не стояли суцільним кордоном, не було й належної кількості мотоциклістів і кавалеристів, а головне, що міністр закордонних справ Франції спливав кров'ю протягом 45 хвилин (!) в очікуванні карети швидкої допомоги.

Ця подія серйозно позначилася на зовнішній політиці Франції, яка втрачає самостійний характер і знову стає за-

шистською Італією Абіссинії; обмежився показовими протестами, коли Гітлер заявив, що не визнає більше воєнних обмежень Версальського договору та відновив у Німеччині загальну військову повинність; змирився із введенням німецьких військ у Рейнську демілітаризовану зону в березні 1936 р., що означало нахабне порушення Локарнського договору. В Європі були приголомшені такою бездіяльністю французького уряду, який спокійно спостерігав, як руйнується головна складова національної безпеки країни. З цього приводу міністр закордонних справ Румунії Тітулеску сказав: *«Але ж яким чином Франція буде захищати своїх відданих союзників? Вона неспроможна захистити сама себе!»*. Справді, зовнішньополітичні позиції Франції значно погіршилися, а її авторитет в очах союзників у Центральній і Східній Європі був підірваний.

Народний фронт

14 липня 1935 р. – у день національного свята Франції – був створений Народний фронт, основу якого склали партії комуністів, соціалістів, радикалів і радикал-соціалістів, два профоб'єднання – ЗКП і УЗКП (які в березні наступного року об'єдналися в єдиний профцентр), Ліга прав людини та інші демократичні й антифашистські організації, в тому числі інтелігенції. До кінця 1935 р. до Народного фронту, який у соціальному відношенні являв собою союз робітничого класу з середніми верствами населення, вступило близько 100 організацій.

Перемога на парламентських виборах навесні 1936 р. Народного фронту спричинила величезне піднесення ентузіазму трудящих. Однак створений уряд на чолі з соціалістом **Леоном Блюмом** діяв нерішуче, затягував реалізацію програми Народного фронту, що загалом і не дивно, адже кредо цього політика віддзеркалилося в його словах: *«Про реформи дуже добре говорити, але їх дуже небезпечно здійснювати»*. І тоді з кінця травня почалася велика хвиля страйків, що охопила всю країну. Робітники вдалися до нової тактики – своєрідних «страйків навпаки», тобто захоплювали заводи і фабрики, зупиняючи

Леон Блюм

виробництво, і не залишали їх до виконання своїх вимог. Під тиском цієї страйкової боротьби підприємці та представники профспілок за посередництва уряду підписали 7 червня 1936 р. так звані *Матінйонські угоди*. В обмін на припинення страйків підприємці змушені були прийняти головні вимоги профспілок, зобов'язавшись при цьому поважати їхні права і не переслідувати страйкарів.

Піднесення робітничого руху, хвиля страйків і розгубленість буржуазії дозволили Народному фронту здійснити вражаючу роботу. За перші два місяці урядом Блюма було проведено більше реформ в інтересах трудящих класів, ніж за все попереднє століття.

Влітку 1936 р. парламент прийняв 133 закони, що втілювали в життя основні положення програми Народного фронту. До найважливіших серед них належали закон про заборону діяльності воєнізованих фашистських ліг, а також ціла низка законів соціально-економічного

Франція в роки Народного фронту. 3 червня 1936 р. трудящі застосовують нову форму боротьби – страйк з окупацією підприємств, які вони утримували до виконання своїх вимог з боку власників

характеру: про 40-годинний робочий тиждень (що дозволило скоротити безробіття принаймні на 240–250 тис. чол.), про колективні договори, про двотижневі оплачувані відпустки (і вже того ж року мільйони французів *уперше в своєму житті* пізнали радість літнього відпочинку, поїхавши до моря, в гори, туди, де раніше відпочивали переважно багатії), про підвищення заробітної плати на 7–15% (для жінок і молоді – до 50%) і пенсійних виплат, про скасування податку

на пенсії фронтовикам і допомогу безробітним, про організацію громадських робіт для тих безробітних, хто не отримував допомоги про відстрочку платежів по боргах для дрібних торговців і підприємців, а також про надання їм пільгових кредитів і зниження податків, про державну допомогу селянам (у вигляді створення Зернового бюро, яке скуповувало сільгосппродукцію за твердими й досить високими цінами, що вже в 1936 р. вдвічі збільшило прибутки селян). У наступному році була проведена податкова реформа, яка серйозно зачіпала інтереси фінансової олігархії, бо підвищувала податок на великі багатства і передбачала санкції за ухиляння від їх сплати, приховування доходів і переведення капіталів за кордон. Додаткові кредити були виділені на розвиток науки, культури, освіти, що дозволило відкрити робітничі театри, будинки культури, зняти низку кінострічок, серед яких були справжні кінематографічні шедеври – «Велика ілюзія», «Марсельєза», «Набережна туманів», «День починається». Був реорганізований Французький банк – все управління перейшло до державних службовців. Частково націоналізована військова промисловість, зокрема дюжина авіаційних заводів, що заклало *основи державного сектора в економіці*. Створено акціонерне Національне товариство залізниць зі змішаним капіталом, де державі належав 51% акцій, що означало перехід *під державний контроль усіх французьких залізниць*. Демократичні свободи (слова, друку, зборів) отримало населення французьких колоній – Алжиру, Тунісу, Марокко, Індокитаю.

Усі ці заходи свідчили про посилення «дирижистських» тенденцій у політичному та економічному житті Франції. Це був по суті соціал-реформістський варіант політики «дирижизму», який дав країні одне з найбільш передових соціальних законодавств у західному світі. Своевідність цього державного регулювання й соціальних реформ полягала в тому, що вони здійснювалися демократичним, антифашистським урядом *за підтримки широких народних мас*. Такий лівореформістський, більш радикальний – порівняно з іншими західними країнами – характер французького державного регулювання був прямим наслідком того, що в роки кризи правлячі кола правої орієнтації зволікали чи відверто гальмували проведення ефективних антикризових заходів, створюючи водночас умови для правоекстремістського перевороту.

Перетворення 1936–1937 рр., що явно виходили за звичні рамки ліберального реформізму, викликали неоднозначну реакцію як у французькому суспільстві, так і в самому Народному фронті. Велика частина населення з захопленням зустріла їх запровадження. Однак фінансово-

Святкування Дня Бастилії. Париж, 1937 р.
Лідери Народного фронту: Леон Блюм і Моріс
Торез, Генеральний секретар комуністичної
партії, на другому плані справа – Едуар Даладьє

зменшувало золотий запас країни, підривало стабільність держбюджету. Підприємці саботували підписання колективних договорів, дезорганізовували виробництво, звільняли профспілкових активістів і комуністів.

У Народному фронті посилилися незгоди між комуністами, які наполягали на продовженні соціальних реформ під гаслом «Примусити платити багатіїв!», та радикалами й частиною соціалістів, які не бажали цього, вважаючи, що це загрожує подальшим небезпечним розколом суспільства. Намагаючись завоювати довіру заможних класів, уряд Блюма здійснив девальвацію франка, що певною мірою знецінило підвищення пенсій і зарплат, а в лютому 1937 р. оголосило «паузу» в проведенні програми Народного фронту. Комуністи засудили ці кроки уряду, а радикали продовжували піддавати критиці його соціальне законодавство, яке надто збільшило бюджетний дефіцит. Наприкінці червня 1937 р. уряд Блюма пішов у відставку, і почалася криза Народного фронту, що тривала більше року.

Серйозні суперечки викликав і зовнішньополітичний курс уряду Народного фронту, що дотримувалися «політики невтручання» в громадянську війну в Іспанії. В Парижі відбувалися велелюдні демонстрації під гаслом «Припиніть блокаду, що вбиває наших іспанських братів!».

монополістичні кола і більшість представників державно-бюрократичного апарату вдалися до відвертої протидії прийнятим законам і розпорядженням уряду, зокрема до такого небезпечного засобу, як «втеча капіталів» за кордон. Загальна сума капіталів, вилучених у такий спосіб із французької економіки, складала, за деякими оцінками, 60 млрд франків (за іншими даними, в 1936–1937 рр. вивезено понад 100 млрд), що знекровлювало економіку,

Прем'єр-міністром нового уряду став правий радикал Шотан, який почав згортати проведення соціальних реформ, здійснив нову девальвацію франка, що болісно вдарило по добробуту більшості французів, підвищив податки. Восени 1937 р. була викрита змова *кагулярів* – таємної фашистської організації, що готувала державний переворот. Це свідчило, що фашистські сили не відмовилися від своїх планів. У квітні 1938 р. уряд очолив енергійний політик з партії радикалів **Едуарда Даладьє**, якому при великих амбіціях не вистачало політичної проникливості й твердості, за що журналісти називали його «биком з рогами слимака». Заради оздоровлення фінансів його уряд відмовився від багатьох соціальних завоювань Народного фронту 1936 р., провів третю девальвацію франка, зайняв жорстку позицію щодо страйків, знову підвищив податки і навіть амністував учасників змови кагулярів, що, звісно, ще більше активізувало праві сили. Їм вдалося утвердити в суспільній свідомості міських середніх прошарків і сільського населення думку про те, що погіршення становища є наслідком «безвідповідальних соціальних експериментів» Народного фронту, який, мовляв, вів підготовку до «більшовизації» країни, а тому тільки поворот управо аж до переорієнтації на нацистську Німеччину може врятувати Францію. Лідери правих висунули гасло: «Краще Гітлер, ніж Народний фронт!».

Едуард Даладьє

У царині зовнішньої політики Даладьє припустився величезної помилки, коли у вересні 1938 р. у Мюнхені разом з британським прем'єр-міністром Чемберленом санкціонував розчленування Чехословаччини, позбавивши Францію найбільш реального союзника в центрі Європи й остаточно зруйнувавши французьку систему «східних союзів». Не випадково цей крок Даладьє називали «*політичним Седаном*» (пізніше він сам визнавав, що «почував себе Юдою»). Після цього з Народного фронту вийшли радикали, і він розпався.

Причинами розпаду Народного фронту були:

- 1) слабкість його організаційної структури, яка полягала в тому, що місцеві комітети не обиралися населенням (а тому й не мали з ним належних, міцних зв'язків), а формувалися з призначених керівництвом партій представників, отже, Народний

фронт значною мірою залишався коаліцією лідерів лівих партій і організацій;

- 2) контрастна ступ консервативно налаштованих сил на чолі з великою буржуазією, що не могла пробачити уряду Блюма, який вона називала «міністерством мас», запроваджених ним «клятих законів» і «червоного страхіття» літа 1936 р.;
- 3) серйозні незгоди в керівництві Народного фронту щодо тактики й методів здійснення його програми, а також ключових питань внутрішньої та зовнішньої політики (наприклад, ставлення до громадянської війни в Іспанії). В середині самого Народного фронту серйозні перешкоди створювали праві радикали, які в багатьох питаннях змикалися з відвертою реакцією, і ліві екстремісти з їх гаслом «Все можливо!», що означав заклик до негайного переходу до соціалістичних заходів. Чимало буржуазних істориків та економістів вбачають головну причину краху Народного фронту в некомпетентності соціалістичних лідерів, які виявилися зовсім не підготовленими до управління складним механізмом французької економіки. Так, А. Сові вважав, що саме їх «глибоке невігластво в економічних питаннях» призвело до того, що запропоноване ними соціальне законодавство «не підкріплювалося радикальними реформами» власне економічної системи, а отже, нібито «зависало у повітрі».

Значення Народного фронту. Хоча програма Народного фронту була виконана лише частково і йому вдалося провести лише поверхову демократизацію суспільно-політичного життя в країні, він залишив в історії Франції вельми помітний слід. Перш за все його створення та діяльність мали неабияку цінність як перший досвід співпраці робітничого і середнього класів на чіткій політичній основі, а саме заради захисту демократії від загрози фашизму, що в тих конкретно-історичних умовах і перешкодило фашизації Третьої республіки, забезпечило збереження у Франції республіканського ладу і демократичних свобод. Хай і тимчасово, але покращилися умови життя робітників, селянства, дрібної міської буржуазії та розширилися можливості для обстоювання ними своїх інтересів. Характерно, що найважливіші соціально-економічні перетворення здійснювалися мирним шляхом. Вплив робітничого класу (який завдяки Народному фронту зробив важливий крок на шляху подолання розколу у своїх лавах через ворожнечу комуністів і соціалістів) у суспільно-політичному житті країни значно посилювався. Також різко зросли вплив і популярність ФКП, чисельність

якої за роки Народного фронту зросла майже в 11 (!) разів. Дуже важливим було й те, що чимало ідей Народного фронту, практичний досвід співпраці в його рамках усіх демократичних, антифашистських сил були використані французьким Рухом Опору в роки Другої світової війни. Нарешті, практика широкого державного регулювання, розпочата в роки Народного фронту, стала традиційною для Франції в повоєнний період. Відомий діяч партії радикалів П'єр Кот свого часу сказав: *«Народний фронт пробудив душу народу, ... відкрив двері в майбутнє, став тим ідеальним прикладом для французького народу, до якого треба прагнути»*.

Після розпаду Народного фронту політика уряду Даладье набувала все більш правого характеру. Робочий тиждень збільшився до 48 годин, підвищилися податки, причому це торкнулося і незаможних, і середніх верств населення, придушувалися страйки. ФКП і СФЮ перейшли до принципової опозиції, засуджуючи і зовнішню, і внутрішню політику кабінету. З кінця серпня 1939 р., після підписання радянсько-німецького пакту про ненапад, уряд розгорнув антикомуністичну кампанію, закривши комуністичні газети, добившись усунення депутатів від ФКП зі складу парламентських комісій тощо. В обстановці поглиблення політичної нестабільності, загострення соціально-економічних проблем, поширення поразницьких настроїв, подальшої поляризації суспільства Франція зустріла початок Другої світової війни, в якій її спіткала страшна поразка, що поставила її на грань національної катастрофи.

Розділ IX

Італія

Післявоєнна криза в Італії

Участь Італії в Першій світовій війні сприяла модернізації й прискореному розвитку економіки, зокрема важкої промисловості (машинобудуванню і металургії), хімічній та енергетичній галузях. До війни в металообробній промисловості було зайнято 50 тис. робітників, наприкінці її – майже півмільйона, таким чином, кількість робітників, зайнятих лише в одній галузі промисловості, збільшилася в 10 разів. Якщо в XX століття Італія увійшла як аграрно-індустріальна країна, то після війни вона перетворилася на індустріально-аграрну державу.

Однак це економічне зростання виявилось штучним і недовговічним, оскільки ґрунтувалося по суті на державних військових замовленнях і кредитах. Перехід на мирні рейки штучно роздутного військового виробництва став вельми важким через зниження попиту, відсутність стабільних зовнішніх ринків збуту й недостатню місткість внутрішнього ринку. Збанкрутували тисячі фірм. Згорання військового виробництва в поєднанні з демобілізацією війська й дуже значним скороченням еміграції з країни (насамперед через запровадження заходів щодо обмеження імміграції в США, куди до війни масово виїжджали італійці) привели до різкого зростання безробіття (яке лише серед промислових робітників досягло 10%). Війна призвела до економічної розрухи, нечуваного розгулу спекуляцій і зловживань. П'ять найбільш розвинутих багатих провінцій були спустошені. Воєнні збитки скаали третину національного багатства країни. Державний борг Італії за роки війни зріс

у 4,5 рази. Франція й Велика Британія почали вимагати повернення своїх позичок, сплатити які не було можливості.

Дуже відчутними були й людські втрати Італії. Війна забрала життя понад 600 тис. італійців, число поранених і покалічених перевищило мільйон.

Знецінення грошей і дорожнеча поставили у відчайдушне становище дрібну й середню буржуазію, яка почала втрачати віру в можливість покращення життя за умов існуючого ладу. На тлі зростаючої інфляції (кількість паперових грошей в обігу за роки війни збільшилася у 8 разів), небаченої дорожнечі, падіння реальної заробітної плати, підвищення податків та економічної кризи, що насувалася й почалася в 1920 р., стає зрозумілим посилення суспільного розчарування й пристрасне бажання якихось змін. Соціальні протиріччя і в містах, і на селі загострилися надзвичайно.

Ці настрої масового незадоволення стали ще сильнішими через нездатність державної системи на чолі з представниками ліберальної буржуазії впоратися з тягарем проблем, що постали перед країною. Її престиж і авторитет усередині країни ще більше впали в результаті провалів у царині зовнішньої політики. Італія вийшла з війни настільки послабленою, що її територіальні зазіхання й претензії вчорашні союзники – Великобританія, Франція та США – мало брали до уваги. Так, вона не отримала адріатичного порту Фіуме, Далмації та Албанії, обіцяних їй за Лондонським договором (який президент Вудро Вільсон відмовився визнати), а також німецьких колоній в Африці. Спроби ж власними силами захопити Фіуме, Албанію та південно-західну територію турецької Анатолії закінчилися невдачею, проте як і безславна участь в інтервенції проти Радянської Росії. Все це дало підстави говорити, що Італія *«виграла війну, але програла мир»*, і що така *«покалічена (або урізана) перемога»* зробила її *«переможеною в таборі переможців»*. За висловом сучасного автора Валеріо Лінтнера, *«це був ще один гвіздок у труну ліберальної держави»*. Отримані Італією після війни території (менше 10 тис. кв. км) видавалися занадто малою компенсацією за сотні тисяч загублених молодих життів. Це породжувало відчуття ураженої національної гідності та живильний ґрунт для націоналістичної пропаганди.

На початок 1919 р. внутрішнє становище Італії, насамперед внаслідок важкого фінансово-економічного становища країни, яке наближалося до катастрофічного, погіршилося настільки, а незадоволення практично всіх верств суспільства набуло таких розмірів, що країна

опинилася в стані глибокої соціально-політичної кризи, яка серйозно вразила і правлячу ліберальну партію, і весь державний апарат. За таких умов загроза соціальної революції видавалася цілком імовірною, особливо на тлі небаченого піднесення страйкового руху робітників, масових селянських виступів і очевидної кризи італійської ліберальної держави як такої. Характерною рисою того часу стало поширення антикапіталістичних настроїв.

Маси знедолених людей, обурені різким погіршенням умов життя й безпорадністю уряду, вдавалися до різних форм соціального протесту, прагнули до об'єднання своїх зусиль у політичній організації. Так, порівняно з довоєнним часом лави профспілок і членство в *Італійській соціалістичній партії* (ІСП) зросли в 5 разів. У результаті на виборах до парламенту в листопаді 1919 р. соціалісти здобули в 3 рази більше голосів, ніж у 1913 р., що дало їм можливість створити найчисельнішу парламентську фракцію. Провідним профцентром, що перебував під впливом ІСП, була *Загальна конфедерація праці* (ЗКП), чисельність якої перевищила 2 млн чол. За підтримки Ватикану католики, які вже мали Конфедерацію католицьких профспілок, утворили в січні 1919 р. свою політичну організацію – *Італійську народну партію* (*Partito popolare italiano*). Лідер пополярів, як називали членів цієї партії (від італійського *popolo* – народ), священник дон **Луїджі Стурцо** (до речі, один із небагатьох, хто першим зрозумів загрозу фашизму ще тоді, коли він перебував у зародковій стадії) висунув програму з 12 пунктів, спрямовану переважно на захист соціальних і економічних інтересів селянства (зокрема, висувалася вимога про наділення селян землею шляхом викупу поміщицьких маєтків). Згідно з католицькою традицією, він рішуче відкидав саму ідею сильної, централізованої держави, пропонуючи надати більше прав місцевим органам влади й комунам, обстоював співробітництво класів, участь трудящих в управлінні й розподілі прибутків, вимагав виборчих прав для жінок, пропагував повагу до прав людини та міцної сім'ї, виступав за виховання дітей у релігійному дусі.

Соціальні заворушення охопили всю країну. Масові виступи проти дорожніх і спекуляцій харчами супроводжувалися захопленням продовольчих крамниць, і в деяких містах профспілки навіть почали розподіляти серед робітників конфісковані продукти за низькими цінами. Навесні 1919 р. спалахнув стихійний селянський рух, часто з ініціативи демобілізованих вояків, за захоплення поміщицьких земель, зниження орендної плати тощо, який підтримали навіть католицькі

профорганізації (іноді траплялося таке, коли в сільських церквах замість меси виконували... «Інтернаціонал!»). У селах організовувалися «червоні ліги» та «камери праці», що обстоювали інтереси батрацтва та бідноти, намагалися регулювати умови найму та інші питання роботи. Нерідко війська, направлені для придушення виступів селян, орендарів, наймитів, відмовлялися стріляти в їх учасників, солідаризуючись із їхніми вимогами. Селянський рух досяг такого розмаху, що уряд змушений був погодитися на поступки, дозволивши за певних обставин передавати в тимчасове користування селянським кооперативам поміщицькі землі, які не оброблялися чи оброблялися погано.

Країна також стала свідком безперервної хвилі страйків: у 1919 р. – понад 1,8 тис., у 1920 р. – більше 2 тис., в яких брали участь понад 2 млн чол. Робітники вимагали 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, розширення прав профспілок, зокрема права на укладання колективних договорів з підприємцями. Не було такої галузі промисловості, яку б не охопив у 1919 р. страйковий рух, причому страйки часто-густо ставали загальними й набували політичного характеру. Лунали політичні гасла, наприклад, припинити інтервенцію проти Радянської Росії. Найбільш активними були виступи в Північній Італії (у так званому «промисловому трикутнику»: Мілан – Турин – Генуя), де на багатьох підприємствах утворилися фабрично-заводські ради. Саме тут у серпні – вересні 1920 р. стався найбільший і найнебезпечніший для буржуазії виступ італійського пролетаріату, коли робітники промислових міст Півночі у відповідь на локаут, оголошений підприємцями, почали займати закриті заводи й фабрики. Цей рух охопив Ломбардію та П'ємонт, перекинувся на інші області Італії. Протягом майже трьох тижнів понад 600 підприємств опинилися під контролем робітників, які організували їх охорону й управління, налагоджували виробництво, видачу зарплати та продовольства, створювали на них фабрично-заводські ради, а в таких містах, як Мілан, Генуя, Болонья, Флоренція навіть оволоділи муніципалітетами. Над багатьма заводами й фабриками майоріли червоні прапори, в цехах були розвішані портрети Маркса й Леніна та гасла «Хай живе соціалізм!» або «Зробимо, як у Росії!». На деяких підприємствах робітники почали налагоджувати виробництво зброї, організовуючи загони Червоної гвардії. Розмах цього руху страшенно налякав буржуазію, яка в тих умовах розглядала захоплення заводів і фабрик не тільки як зазіхання на її приватну власність, але й, як тоді їй здавалося, початок соціалістичної революції. Уряд, який також розгубився, не наважу-

вався застосувати збройну силу для повернення власникам їхніх підприємств. Один із діячів робітничого руху Е. Малатеста попереджав помірковано налаштованих діячів ІСП і ЗКП: *«Якщо ми не підємо до кінця, то заплатимо кривавими слізьми за страх, який ми тепер наганяємо на буржуазію»*. Так фактично й сталося.

Однак робітничий рух, який у цей час опинився без політичного керівництва, не переріс у боротьбу за владу. Провідники ІСП самоусунулися від керівництва виступом робітників, передавши його, мовляв, як суто виробничий конфлікт, лідерам ЗКП. Останні стояли на угодовських позиціях і, задовольнившись обіцянками уряду дозволити робітничий контроль на підприємствах і підвищити заробітну плату, зробили все, щоби переконати робітників залишити захоплені ними заводи й фабрики. Після цього рух пішов на спад, а уряд фактично відмовився від своїх обіцянок. Отже, робітничий рух Італії зазнав серйозної поразки. Її причини пояснювалися декількома обставинами. Насамперед, виступу робітників у серпні – вересні 1920 р. бракувало чіткого політичного керівництва і чітких цілей. Керівники ІСП – єдиної на той час партії робітничого класу, покликаної захищати його інтереси, – дотримувалися реформістських поглядів, відкидали революційний шлях перетворення суспільства, а тому виявилися нездатними й неготовими до керівництва боротьбою робітників, яка почала набувати *революційного характеру*. На подібних позиціях перебували й профлідери ЗКП, зокрема її керівник **Д' Арагона**, який, згадуючи про ці події, визнавав: *«... ми мали честь перешкодити наступу революційної катастрофи»*.

З огляду на це буржуазна газета «Корр'єре делла сера» зазначила: *«Італії загрожувала катастрофа. Революція не відбулася не тому, що їй хтось заступив шлях, а тому, що ЗКП її не хотіла»*. Проте іншого від ЗКП та ІСП годі було й чекати, адже в них суперничали три течії: праві (реформісти), центристи та ліві. Співіснування різних течій у соціалістичній партії паралізувало її діяльність, а незабаром призвело до відкритого розмежування, коли ліве крило вийшло з партії та створило в січні 1921 р. *Італійську комуністичну партію*. До того ж боротьба робітників відбувалася ізольовано від селянського та загальнодемократичного рухів.

Розкол у соціалістичному русі негативно позначився й на робітничому русі. Значна частина робітників втратила довіру як до уряду, так і до лідерів соціалістичної партії та профспілок. Чимало з них, вважаючи, що в ситуації, яка склалася в 1920 р. у країні, можлива була со-

ціалістична революція, якої не схотіло керівництво ІСП, тепер стали підтримувати комуністів; значно менша частина робітників стала тягнута до фашистів, які з'явилися в цей час на політичній арені Італії.

Бурхливі події 1919–1920 рр. вкрай розхитали державно-політичну систему Італії. Широкі верстви населення втрачали віру в парламентаризм і ліберальну державу, яка виявилася практично неспроможною впоратися з серйозними труднощами перших післявоєнних років. Італійська буржуазія не мала в той час добре організованої політичної партії, здатної добитися парламентської більшості, створити стійкий уряд і стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію. З 1918 по 1922 р. при владі змінилося щонайменше 8 урядів, які змушені були до того ж піти на часткові поступки трудящим, що ще більше дратувало буржуазні кола, які хотіли помститися робітникам за страх, пережитий під час захоплення фабрик.

Виникнення фашистського руху та прихід фашистів до влади

Слабкість італійської ліберальної держави; політичне безсилля буржуазії; наблизьке незадоволення середніх верств різким погіршенням свого матеріального становища; розгубленість влади перед активізацією масових рухів трудящих; внутрішня слабкість соціалістичної партії, незважаючи на її парламентські успіхи та чисельне зростання; відсутність єдності серед демократичних сил (соціалісти й популяри рішуче відмовлялися співробітничати між собою) – все це створило ті конкретні історичні умови та обставини, за яких виник фашизм і які полегшили йому прихід до влади. Отже, фашизм як явище став породженням і водночас відображенням складних та болісних процесів, що відбувалися в країні після світової війни.

Перші фашистські організації почали виникати навесні 1919 р., взявши собі назву «фаші ді комбатіменто» (у перекладі з італійської – «бойові союзи»). Лідером цього руху став **Беніто Муссоліні**, колишній соціаліст, виключений із партії в

Б. Муссоліні народився 1883 р. в родині коваля, з часом став учителем і перейнявся соціалістичними ідеями. Напередодні Першої світової війни почав редагувати соціалістичну газету «Аванті». У 1914 р. був виключений з партії через свої заклики за участь Італії у війні, що суперечило антивоєнній платформі ІСП. У березні 1919 р. став видавати власну газету «Народ Італії» («Popolo d'Italia») і сформував перший «загін бійців» («fascio di combattenti») зі 150 чол., які палко бажали знижити в Італії «червону загрозу».

Муссоліні був людиною далеко не дурною, навіть здібною. Його інтелектуальний рівень був безперечно вищим, ніж у Гітлера. Він багато читав, добре писав, знав декілька іноземних мов, був свого часу непоганим журналістом, грав на скрипці, а здобувши владу, на відміну від нацистського диктатора, не влаштовував газових камер і вогнищ з книжок. Будучи справжнім нарцисом, тобто надзвичайно самозакоханою людиною, що постійно милувалася сама собою, і позером із неабиякими акторськими здібностями, він мав навички досвідченого агітатора й демагога, полюбуючи ефектні жести та артистичні пози. Сучасники не випадково називали його «артистом дії». Водночас йому були притаманні безпринципність, нахабство, цинізм, агресивне честолюбство. Впертий, зарозумілий, з непомірною жагою влади, категоричний у своїх судженнях, проте готовий легко від них відмовитися з тактичних міркувань, Муссоліні мав неабияку політичну інтуїцію. Як він сам визнавав, фашизм для нього був «не символом віри, а шляхом до політичної влади».

1914 р. Постать Муссоліні, безперечно, наклала вельми помітний відбиток на характер і подальшу долю фашистського руху в Італії.

Аж до 1921 р. це був саме рух, а не політична партія, учасники якого ще не мали чіткої програми. Його керівники, намагаючись залучити на свій бік якомога більше прихильників, досить успішно експлуатували ті настрої й емоції, що домінували тоді в італійському суспільстві, а саме: розчарування, незадоволення, прагнення до змін. Звідси чудернацьке поєднання в їхній програмі антикапіталістичних, радикальних вимог соціального характеру, які вважалися соціалістичними (про соціальну справедливість, передачу землі селянам, участь робітників в управлінні виробництвом), загальнодемократичних гасел, запозичених з програми популярів (загальне виборче право, проголошення республіки тощо) і відверто націоналістичних закликів («Нація понад усе!», боротьба за «велич нації»). Вони доволі успішно прикривали внутрішню суперечливість своєї програми ідеологією націоналізму.

Піддаючи різким нападкам власний уряд (а в його особі ліберальну державу та демократію в цілому) за його нездатність ефективно обстоювати інтереси народу та країни, фашисти проголосили себе єдиними справжніми виразниками інтересів усієї нації, незалежно від соціальної приналежності її громадян. Фашистські організації вели не тільки пропаганду своїх ідей, широко вдаючись до демагогічних обіцянок і запеклої критики політичних супротивників, але й до тактики насильства, залякування й терору. З цієї метою вони створювали «загони самооборони» (хоча на них ніхто не збирався нападати) – так

Беніто Муссоліні серед чорносорочечників у 1922 р.

звані «скаудрі», членів яких називали *чорносорочечниками*. Основу їх складали колишні вояки італійських елітних і штурмових підрозділів («ардіті»), а також націоналістично налаштована студентська й учнівська молодь, яку приваблював воєнізований зовнішній вигляд нового руху. Характерно, що більше половини тих, кого називали «фашистами першого призову», були колишніми військовими, що підкреслює вирішальну роль, яку відіграла Перша світова війна в складанні передумов фашизму.

Порівняно швидко фашистський рух набув масового характеру. Цьому сприяло декілька обставин. На початку 20-х років у країні утворився надзвичайно серйозний вакуум влади, що виник у результаті кризи ліберальної держави та поразки робітничого – а фактично й соціалістичного – рухів. Фашисти використали політичну нестабільність (з червня 1921 по серпень 1922 р. в Італії змінилося три уряди), стверджуючи, що тільки вони здатні врятувати країну від загрози пролетарської революції (якої вже не було) та хаосу, який вони ж навмисно поглиблювали. Тому деякі групи населення вбачали в них тих, хто забезпечить у державі порядок, інші – прихильників оновлення суспільного життя, треті, насамперед заможні класи, – силу, спрямовану проти організованого робітничого класу та його партій – ІСП і КПІ.

Фашистський терор здійснювався при явному потуранні властей. Уряд ніяк не обмежував діяльність фашистів, вбачаючи в них силу, здатну відвернути від країни «червону загрозу», яка, мовляв, походить від соціалістів. Запеклий антикомунізм фашистів почав привертати до них симпатії насамперед заможних класів. На місцях ліберали і католики (пополярі) нерідко йшли на угоди з фашистами, а глава уряду, досвідчений політик **Джованні Джолітті**, намагаючись послабити соціалістів і пополярів, припустився тяжкої помилки, запросивши фашистів напередодні парламентських виборів до виборчого блоку лібералів. У його особі ліберальна буржуазія розраховувала використати фашистів для боротьби з «революційною загрозою», щоби в такий спосіб зберегти парламентський лад. Фашисти відчували мовчазну підтримку також з боку багатьох державних чиновників, суддів, військових, поліції, представників крупного бізнесу.

Спільні дії робітничих, соціалістичних, комуністичних організацій могли б зупинити фашистський наступ. Однак між ними не було єдності: соціалісти створювали свої загони самооборони, комуністи – свої. Стихійним проявом антифашистського опору стало створення організації «народних сміливців» («ардіте дель popolo»), яку започаткували колишні фронтовики. Вона мала справді народний характер, приймаючи до своїх лав людей різних політичних поглядів, але єдиних у бажанні протистояти фашистській небезпеці. Однак керівництво соціалістичної та комуністичної партій відмовилося співробітничати з нею, хоча багато рядових комуністів і соціалістів усупереч партійним інструкціям таки брали участь у русі «народних сміливців». Отже, наявною була суперечність між стихійним потягом трудящих до єдності в антифашистській боротьбі й нерозумінням її необхідності з боку керівництва ІСП і КПП, що мало фатальні наслідки для долі демократії в країні з огляду на зростаючий наступ фашизму. ІСП навіть уклала з фашистами в серпні 1921 р. ганебний «пакт умиротворення», від якого останні, коли він їм став непотрібний, цинічно відмовилися. До того ж в ІСП стався черговий розкол, і виключені з неї реформісти створили свою Унітарну соціалістичну партію. Цей розкол ще більше послабив ліві сили, поглибив роз'єднаність робітничого руху. Що ж до Народної партії й так званих «білих», тобто католицьких, профспілок, то їх керівництво зайняло вичікувальну позицію, а його праве крило схилося до співробітництва з фашистами.

Наприкінці 1921 р. Муссоліні, щойно обраний разом із 34-ма іншими фашистами до парламенту, перетворив фашистський рух на На-

Перед «походом на Рим»: Б. Муссоліні на чолі італійських фашистів

ціональну фашистську партію, яка нараховувала понад 200 тис. чол., а на травень 1922 р. – вже понад 300 тис. членів. У жовтні 1922 р. на своєму з'їзді в Неаполі фашисти висунули ультимативні вимоги до уряду щодо надання їм шести ключових міністерських посад. З метою тиску на уряд Муссоліні погрожував почати так званий «похід на Рим», заявивши: «Або нам дадуть владу, або ми візьмемо її, вирушивши на Рим!». Щоби продемонструвати серйозність своїх намірів, фашисти влаштували парад 40 тис. чорносорочечників. Ситуація вкрай загострилася, бо йшлося, по суті, про загрозу державного перевороту. Правда, сам Муссоліні волів вести переговори з Римом із Мілана, до якого він переїхав (звідси близько до кордону зі Швейцарією, куди можна було б втекти на випадок провалу оголошеної ним «фашистської революції»). Італійський уряд мав достатньо можливостей, щоби, спираючись на державний апарат, військо, поліцію, придушити спробу фашистського путчу. Однак, беручи до уваги очевидні симпатії панівних класів до фашистів, які обіцяли встановити режим «сильної руки», а також відмову короля підписати указ про запровадження в країні облогового стану, уряд пішов у відставку. Тоді король запросив Муссоліні до столиці, щоби доручити йому сформувати новий уряд. Увечері 29 жовтня фашистський лідер прибув з Мілана, причому не на чолі загонів своїх чорносорочечників, а нічним потягом (звідси пішла

іронічна фраза про «революцію, привезену в спальному вагоні»). Наступного ранку, 30 жовтня він подав королю список зі складом свого уряду, до якого включив представників лібералів і Народної партії. Так влада опинилася в руках фашистської партії, і лише після цього, коли вже все було вирішено, колони фашистів вступили до Рима.

Фактично стався державний переворот, адже до влади була покликана партія, яка не здобула перемоги на виборах, а коаліційна форма нового кабінету не мала при цьому принципового значення. Вже 16 листопада 1922 р. Муссоліні, погрожуючи парламенту розпуском, висунув вимогу надати йому надзвичайні повноваження. Це було відкритим викликом і образою вищого законодавчого органу, проте більшість парламентарів не виявили ані бажання, ані мужності встати на захист парламентаризму й демократії. З цього моменту почалася перебудова політичної системи Італійського королівства й водночас становлення та зміцнення фашистського режиму.

Так Італія стала першою країною, де фашисти прийшли до влади. Трапилося це внаслідок глибокої кризи італійського суспільства та ліберальної держави в цілому, а також через слабкість італійської буржуазії, якій бракувало достатнього історичного й політичного досвіду правління та широкої суспільної підтримки і яка, розгубившись перед небезпечним для неї піднесенням робітничого руху й низкою гострих соціальних проблем, виявилася неспроможною надалі утримувати владу за допомогою методів парламентаризму та демократії, все більше схилаючись до встановлення диктаторського правління. Ще однією причиною перемоги фашистів стала відсутність єдності серед лівих, демократичних сил і зокрема розкол у робітничому русі.

Італія в роки фашистського режиму

Історія фашистського правління в Італії поділяється на три періоди. У перший період – з кінця 1922 і до 1926 р. – відбувалася консолідація фашистського режиму, коли Муссоліні та його прибічники, зберігаючи фасад старої держави (продовжував функціонувати парламент, жодна з політичних партій і профспілок не була заборонена, зберігалася стара конституція та основні державні закони), поступово перебирали на себе всю повноту законодавчої та виконавчої влади. Іншими словами, мала місце поступова *фашизація* існуючого ладу.

Використовуючи отримані від парламенту надзвичайні повноваження та спираючись на свої збройні загони, Муссоліні почав ламати

традиційні ліберально-демократичні інститути, здійснюючи поступову фашизацію існуючої державно-політичної системи. Отже, з кінця 1922 р. почалося поступове захоплення фашистами всієї повноти законодавчої та виконавчої влади. Спершу Муссоліні діяв обережно, не зазіхаючи на основні засади конституційного ладу, бо не відчував за собою достатньої підтримки в країні (у парламенті фашисти мали всього 35 місць), а парламент міг на законних підставах у будь-який момент примусити його уряд піти у відставку. Після приходу до влади фашисти об'єдналися з націоналістами, які допомогли уряду Муссоліні отримати підтримку старих консервативних і монархічних кіл, вищого чиновництва, Ватикану й взагалі церковної аристократії.

У грудні 1922 р. створюється Велика фашистська рада (ВФР), яка фактично почала контролювати діяльність уряду, а також здійснювала розробку законопроектів перед поданням їх до парламенту, який тільки слухняно голосував за ці пропозиції. У січні 1923 р. за рішенням ВФР були легалізовані фашистські загони чорносорочечників, що набули статусу державного інституту під назвою «Добровільної міліції національної безпеки», підпорядкованої главі уряду, тобто особисто Муссоліні. На практиці це означало, що чорносорочечники «на законній підставі» продовжували погроми робітничих і демократичних організацій, зривали страйки, переслідували й убивали комуністів і соціалістів. У цьому ж році почалося переслідування інакомислячих: відбувся перший судовий процес над групою заарештованих керівників КПІ на чолі з А. Бордігою, стався напад на одного з лідерів демократичної опозиції Дж. Амендолу, у листопаді розгромлено квартиру колишнього прем'єра Нітті, який ще у квітні вважав за необхідне, щоби *«фашистський експеримент здійснювався без перешкод»*, сподіваючись, що потім *«усе повинно повернутися до нормального стану й до конституційних порядків»*. Запроваджено декрет про обмеження свободи друку, заборонено святкування 1-го Травня, розпочалося створення підконтрольних фашистській партії профспілок, а не згідних з її політикою звільняли з роботи.

Після приходу до влади фашистів широкі верстви населення почали вимагати від Муссоліні виконання його обіцянок, а їхні прихильники – здійснення розрекламованої фашистськими лідерами «фашистської революції». Однак ці сподівання виявилися марними. Тому від фашизму поступово почала відходити частина його прихильників із табору дрібної буржуазії. Муссоліні змушений був навіть вдатися до масового виключення з фашистської партії так званих «ненадійних»

елементів. З огляду на зростаюче незадоволення народу й поступове звуження соціальної бази фашизму (через відхід від нього частини дрібної та середньої буржуазії), а також побоюючись опинитися в меншості при нових виборах до парламенту, Муссоліні наприкінці 1923 р. провів новий виборчий закон (так званий «закон Ачербо»), за яким будь-яка партія, що набрала відносну більшість голосів, але не менше 25%, отримувала дві третини місць у парламенті.

На виборах у квітні 1924 р. виявилось, що ліберали й популяри, погодившись на цей закон, самі себе усунули від влади, тому що фашисти, спираючись на фінансову підтримку з боку промислового об'єднання «Конфіндустрія» й водночас вдаючись до терористичних заходів і відвертої фальсифікації результатів виборів, здобули необхідну кількість місць для панування в парламенті. Тому перемогу фашистів на виборах 1924 р. не випадково називали «торжеством кийка, касторки й револьвера». Незважаючи на умови, за яких відбувалися вибори, за опозиційні партії проголосувало близько 3 млн чол., до парламенту було обрано 47 соціалістів і 19 комуністів.

Але тут сталася подія, яка спричинилася до серйозної кризи фашистської партії й ледь не призвела до розвалу ще не досить зміцнілої й не вповні розробленої системи фашистського режиму. 30 травня на засіданні парламенту нового скликання виступив депутат **Джакомо Маттеотті** (походив з родини багатих землевласників), лідер Унітарної соціалістичної партії, який був безстрашним і переконаним ворогом фашизму. Він навів безліч фактів щодо насильств і провокацій, якими супроводжувалися вибори. *«Я зробив те, що повинен був зробити. Тепер можете готувати для мене некролог»*, – сказав друзям Маттеотті, зійшовши з трибуни. 10 червня він був викрадений. Його труп знайшли лише через два місяці на звалищі під Римом. Пізніше Муссоліні визнавав, що, якби знайшлося двадцять рішучих людей, всього двадцять, які виступили б проти нього по-справжньому, він пішов би зі своєї посади. На жаль, таких людей, як відомо, не знайшлося...

Убивство Маттеотті викликало величезне обурення в країні та піднесення антифашистських настроїв. Уряд, наляканий швидким зростанням стихійного антифашистського руху, розгубився; Муссоліні заявив про свою можливу відставку; у фашистських колах виникла паніка, що спричинила масовий вихід фашистів із партії; дійшло до того, що вони не наслідувалися з'являтися на вулицях з партійними значками. Здавалося, що «справа Маттеотті», яка посилювала політичну ізоляцію Муссоліні та його прибічників, може покласти край «фа-

шистському експерименту». Але замість того, щоби рішуче, в ультимативній формі вимагати від короля відставки Муссоліні, опозиційні депутати, удаючи з себе давньоримських плебеїв (які, за легендою, виборюючи свої права в борні з патриціями, пішли на Авентинський пагорб), всього лише... гордовито пішли з парламенту, утворивши свій окремий, антиурядовий представницький орган під назвою «Авентинський блок». Проте його діячі згаяли час: вони багато говорили, але дуже мало робили практичних кроків щодо усунення фашистів від влади, бо боялися розгортання масового антифашистського руху не менше, ніж самого фашизму, а тому намагалися боротися проти фашистського уряду виключно в конституційних рамках і тільки методами морального впливу.

Опанувавши ситуацію, Муссоліні вдався до рішучих дій. На початку 1925 р. він різко й зухвало виступив у парламенті, що відновило довіру правлячих кіл до його уряду. Подолавши «кризу *Маттеотті*» та покінчивши з опозицією «авентинців», фашистський режим розгорнув подальший наступ на залишки демократії та взяв курс на встановлення «тоталітарної держави». Саме ця політична криза прискорила ліквідацію італійської ліберальної держави та встановлення тотальної фашистської диктатури.

Протягом 1926 р. видається низка законів, за якими всі «антинаціональні» політичні партії та організації, крім фашистської, заборонялися й розпускалися, а депутати від них позбавлялися своїх місць у парламенті, який відтепер не міг більше контролювати діяльність глави уряду, втративши право на вотум недовіри останньому (тепер уряд мав право видавати закони, не чекаючи ухвали парламенту); заборонялася будь-яка легальна антифашистська діяльність; відмінена свобода зборів і об'єднань, закривалися опозиційні газети, а свобода преси сконала під тиском цензури; звільнялися політично неблагонадійні службовці; місцеві органи самоврядування (виборні муніципалітети) розпускалися, а влада на місцях передавалася призначеним згори префектам і подеста (старостам), причому тільки з членів фашистської партії. Опозиція змушена була піти в підпілля. Розпуску підлягали й усі профспілки, легальними визнавалися тільки фашистські синдикати, лише їм надавалося право укладання колективних договорів. Керівники ЗКП (Д'Арагона, Рігола та ін.) оприлюднили декларацію про «самоліквідацію» цієї організації, в якій заявили: *«Фашизм є факт, ми не можемо боротися проти фактів. Ми ставимо наш досвід і вплив на службу фашистським профспілкам»*.

Прийнятий у листопаді «Закон про захист держави» відновлював смертну кару, запроваджував адміністративне заслання – без суду й слідства – на малярійні острови та каторжні роботи, заснував «особливий трибунал», який засудив з 1927 по 1937 р. близько 3 тис. антифашистів (а всього – 4,5 тис., з яких 85% припадало на комуністів). Поліція й таємна поліція – ОВРА (*Opera Vigilanza Repressione Antifascismo* – Організація з нагляду й придушення антифашистів) – переслідували кожного, хто виявляв незадоволення або кого підозрювали в незгоді з політикою Муссоліні. Хоча в тому ж 1926 р. на життя Муссоліні було вчинено чотири замаху.

Листопадові закони встановили в країні однопартійну систему. Нормальне політичне життя припинилося. Багато діячів опозиційних партій емігрували з країни або були відправлені у заслання.

Отже, до кінця 1926 р. були ліквідовані всі громадянські та політичні свободи. Почався другий етап історії панування фашизму, який тривав до 1929 р. і характеризувався встановленням авторитарного режиму.

У наступному році приймається «Хартія праці», яка не містила жодного слова ані про 8-годинний робочий день, ані про мінімум заробітної плати, ані про соціальне страхування; лідерів профспілок тепер уже не обирали, а призначали згори; страйки та інші форми боротьби за покращення становища трудящих, як і створення організацій робітничого класу, заборонялися й оголошувалися карним злочином. Водночас «Хартія праці» проголосила курс на створення *корпоративної держави*, де, мовляв, запанує класова гармонія.

Змістом третього періоду фашистського режиму (1929–1943 рр.) й стала розбудова корпоративної держави (яка, проте, остаточно так і не була створена), що підпорядкувала собі всі політичні та економічні структури, все італійське суспільство. У різних галузях у корпорації об'єднувалися знизу вгору робітники, службовці, підприємці, профспілки. Метою створення корпорацій проголошувалося забезпечення співробітництва всіх класів, верств і прошарків італійського суспільства в ім'я загальнонаціональних інтересів. Фашистський уряд поширював у масах ілюзії про те, що буцімто в корпоративній державі не буде анархії капіталістичного виробництва, а отже, і економічних криз, зникне соціальна несправедливість, бо корпоративна держава – це особлива держава, яка є ні капіталістичною, ні соціалістичною, а така, що піклується про весь народ, забезпечуючи «співпрацю класів» і «єдність нації». Відповідно, корпорації подавалися як органи, що без-

«Сини вовчиці» – фашистська виховна організація для дітей 6-7 років

посередньо здійснюють «класове співробітництво», створюючи в такий спосіб «надкласову державу».

Відповідно до основних галузей економіки було створено 22 корпорації, побудовані за ієрархічним принципом, на чолі з міністерством корпорацій і його керівником – дуче. Запровадження корпоративної системи стало специфічною формою посилення державного контролю над усім економічним життям країни. 1932 р. прийнято закон про примусове картелювання підприємств однієї галузі, в результаті чого інтереси дрібної та середньої буржуазії підпорядковувалися великим консорціумам, контроль за якими здійснювали ради корпорацій. 1934 р. запроваджено державну монополію зовнішньої торгівлі, трохи пізніше встановлений державний контроль над аграрним ринком. У 1936 р. був націоналізований Італійський банк, і через нього фашистська держава мала можливість контролювати всю кредитно-фінансову систему країни. У результаті виникли державні органи управління економікою, планування розвитку, регулювання споживання, інститути оздоровлення збиткових підприємств (до речі, Інститут промислової реконструкції – IPI – існує в сучасній Італії й досі).

Шляхом прямого різнобічного втручання в економіку та суворого контролю над виробництвом і фінансами італійська фашистсько-корпоративна держава змогла забезпечити прискорення темпів роз-

витку країни. Цьому сприяла розпочата мілітаризація економіки. Муссоліні сказав: *«Мир – це красиво, але гармати й літаки ще красивіші»*. Як зазначав український історик А. Ф. Трубайчук, «розбудова ВПК (військово-промислового комплексу. – О.С.) створювала нові робочі місця, розсмоктувала безробіття й частково знімала соціальне напруження в країні». Підготовка до майбутніх війн і колоніальних загарбань дозволила Італії з мінімальними втратами вийти з «великої депресії» 1929–1933 рр.

Економіка фашистської Італії була переведена на роботу в режим *автаркії*. Сутністю цієї економічної політики став курс на самозабезпечення країни усіма необхідними ресурсами з метою здобуття економічної незалежності та можливості вести війну в умовах блокади. У рамках політики автаркії здійснювалися численні «битви»-кампанії – за хліб, енергоресурси тощо. Так, у сільському господарстві, щоби не залежати від імпорту продуктів харчування, у першу чергу пшениці, розгорнулася кампанія «битви за хліб» під гаслами: «Італійці повинні їсти тільки італійський хліб», «Італія – аграрна країна й повинна все необхідне отримувати від своєї землі», «Необхідно звільнити італійський народ від поневолення закордонним хлібом». Хоча уряд спромігся збільшити обсяг пшеничної продукції в 1,5 рази, повністю припинити імпорт іноземної пшениці не вдалося. Таке ж становище було й із забезпеченням країни іншими життєво важливими видами продукції. Незважаючи на всі зусилля, досягнути повної економічної автономії фашистському режиму не вдалося. І напередодні Другої світової війни Італія на 80% залежала від імпорту стратегічних видів сировини й матеріалів. За основними економічними показниками вона, як і раніше, поступалася своїм головним конкурентам на міжнародній арені, тому її амбіційні зовнішньополітичні плани виглядали не дуже переконливими. Це наочно виявила війна з такою вкрай слабкою – і у військовому, і в економічному відношеннях – державою, як Абіссинія (сучасна Ефіопія), війна, що стала серйозним іспитом для італійської економіки, яка працювала з великою напругою. У 30-х роках стало очевидно, що одна, без допомоги більш потужного союзника, фашистська Італія не здатна боротися за реалізацію амбіційних планів зовнішньої експансії, накреслених дуче.

Зміцнення фашистського режиму всередині країни здійснювалося різними засобами. Так, згідно з новим виборчим законом 1928 р., ВФР складала перед виборами єдиний список кандидатів, а виборці могли лише прийняти чи відхилити його в цілому. Таким чином, парламент-

Б. Муссоліні під час виступу

ська представницька влада в Італії була остаточно замінена диктатурою.

У 1929 р. Муссоліні, який замолоду виступав з позицій войовничого атеїзму й навіть підписував деякі свої статті самоназвою «справжній єретик», уклав так звані Латеранські угоди, які врегулювали відносини світської влади Італії з католицькою церквою, закріпили статус Ватикану як самостійної держави в межах Італійського королівства. Крім цього, Ватикан отримував грошову компенсацію (у розмірі

1,75 млрд лір) за завдані в попередній період збитки та підвищення платні священикам і єпископам. Цією угодою уряд Муссоліні намагався відновити помітно підірваний вплив фашизму в середовищі дрібної буржуазії, використовуючи авторитет католицької церкви серед численних дрібнобуржуазних мас, особливо на селі. Ватикан віддячив Муссоліні, надавши ідеологічну підтримку його режимові та виславши за межі країни одного з провідних діячів «пополярів», непримиренного противника фашизму, вже згадуваного Л. Стурцо.

Як і годиться тоталітарному режиму, фашистська держава намагалася контролювати всі сфери життя суспільства, навіть дозволяла (щосуботи італійці повинні були займатися політичною, військовою та фізичною підготовкою, брати участь у кампанії «культурного оздоровлення», яка передбачала боротьбу з «іноземним впливом», і т. ін.). Стару мораль оголосили буржуазним пережитком, а нова полягала в повному підкоренні всіх особистих інтересів «вищим інтересам» держави, що знайшло відображення у відомому принципі італійського фашизму: *«Все для держави, нічого проти держави й нічого поза державою»*. Щоби привернути на бік режиму широкі народні маси, були введені допомоги для дітей, оплачувані відпустки, розгорнута діяльність контрольованої фашистами організації «Доро Лавого» («Після роботи»), головне завдання якої полягало в тому, щоби усіляко переключити увагу та енергію рядових італійців на заняття спортом і розваги. Ра-

зом з посиленням терору та придушенням політичної опозиції проти своїх супротивників і всіх інакомислячих уряд вдавався до соціальної та націоналістичної демагогії, висуваючи такі гасла: «Обличчям до народу!», «На допомогу бідним і знедоленим!».

Треба зазначити, що деякі досягнення уряду Муссоліні – певне економічне піднесення, скорочення безробіття (в середині 1920-х рр. майже у 2,5 рази), введення 8-годинного робочого дня (потім фактично відміненого), успішна боротьба з сицилійською мафією, забезпечення «порядку» в державі (поїзди почали прибувати вчасно!) забезпечили фашистському режиму лояльність більшої частини населення. У 1930-х рр. згуртуванню досить широких верств народу навколо режиму сприяли націоналістичні настрої, підігріті воєнними успіхами в Абіссинії, Іспанії та Албанії. Антифашистські центри опору комуністів, соціалістів, представників демократичного руху «Справедливість і свобода» розгорнули свою діяльність переважно за кордоном.

Свою агресивність і прагнення до територіальних загарбань італійський фашизм почав виявляти фактично одразу після приходу до влади. Як казав Муссоліні: *«Щоби нація залишалася здоровою, вона повинна воювати кожні 25 років»*. Так, у серпні – вересні 1923 р. за наказом Муссоліні був захоплений грецький острів Корфу. Зусиллями Ліги Націй конфлікт було врегульовано на користь Італії. У січні 1924 р. італійському диктатору вдалося укласти договір, за яким місто Ф'юме остаточно відійшло до Італії. Однак несприятлива міжнародна обстановка та вочевидь недостатня військово-економічна база змусили його відкласти здійснення своїх загарбницьких планів.

З нападу на Абіссинію почалася політика зовнішньої експансії, що виправдовувалася ідеологічною метою відродження та повернення Італії колишньої величі Римської імперії. У жовтні 1935 р. без оголошення війни італійські війська вторглися в цю країну. Однак, маючи величезну воєнно-технічну перевагу (танки, літаки, артилерія), використовуючи навіть заборонені міжнародними угодами отруйні гази, фашистській Італії знадобилося 7 місяців, щоби зламати опір своєї жертви. Ліга Націй оголосила Італію агресором, і в грудні 1937 р. Італія вийшла з цієї організації. 9 травня 1936 р. Муссоліні оголосив Італію імперією. Обопільне прагнення до нового переділу світу шляхом війни зумовило зближення Італії та Німеччини. Так, 1936 р. союз із нацистською Німеччиною був оформлений у вигляді Римських угод («Вісь Берлін – Рим»), а в 1937 р. Італія приєдналася до Антикомінтернівського пакту, укладеного між Німеччиною та Японією.

Разом із Гітлером Муссоліні підтримав заколот Франко, розпочавши широкомасштабну інтервенцію в Іспанію; потім, щоби догодити Гітлеру, підтримав аншлюс Німеччиною Австрії та запровадив нацистську політику переслідування євреїв. Дуче став одним із організаторів Мюнхенської конференції, що призвела до загарбання нацистами Чехословаччини та прискорила розв'язання Другої світової війни. У квітні 1939 р. Італія захопила Албанію. 1940 р. Муссоліні підписав з Німеччиною «Крицевий пакт» про воєнний і політичний союз, який зобов'язував Італію взяти участь у війні на боці Німеччини. Ставши жертвою власних ілюзій і авантюрних амбіцій, Муссоліні втягнув свою країну в прірву Другої світової війни.

Розділ X

Іспанія

Іспанія після Першої світової війни

У ХХ століття Іспанія вступила як аграрно-промислова країна з великим тягарем нерозв'язаних проблем, що залишилися їй у спадок від минулих століть і які вона не змогла подолати, займаючи периферійне місце щодо європейських країн не тільки з географічної точки зору, але й у цивілізаційному сенсі. Ця цивілізаційна відсталість зумовлювалася соціально-економічним, політичним і певною мірою духовним відставанням країни від більшості держав Європи, де вже давно утвердилися цінності й норми західного суспільства.

У першій третині ХХ ст. в іспанській економіці ще зберігалися значні залишки докапіталістичних і навіть напівфеодалних відносин. Сільське господарство характеризувалося, з одного боку, пануванням великого поміщицького землеволодіння у вигляді латифундизму (екстенсивна система землеробства з низькою продуктивністю праці), з другого – наявністю великої маси безземельних і малоземельних селян. У той час як понад половини всіх земель (або 12 млн га) належала 150 тис. поміщиків, що складали близько 1% населення, мільйон дрібних власників-селян мали лише 6 млн га, тобто жили з крихітних клаптиків землі. Тому майже половина селян змушена була вдаватися до напівфеодалної оренди землі чи ставати сільськогосподарськими робітниками (брасерос), отримуючи платню, що давала змогу жити тільки надгодов. Звідси крилатий вислів: «Земля без людей, люди без землі». Нерозв'язаність аграрного питання спричинилася до низького життєвого рівня переважної більшості селян і сільськогосподарських робітників, що, у свою чергу, звужувало внутрішній ринок. Тому віт-

чизняна промисловість могла вдосталь черпати з села потрібну їй робочу силу, але не знаходила там споживача своєї продукції, що, звісно, гальмувало її розвиток. У структурі промислового виробництва переважали видобувна, текстильна, харчова галузі. Процес індустріалізації відбувався повільно через вузькість внутрішнього ринку, технологічну залежність від імпорту, конкуренцію товарів із більш розвинутих країн, практичну відсутність виходу на зовнішні ринки збуту. Ситуація ускладнювалася внаслідок засилля іноземного капіталу (французького, англійського, а згодом і американського), який хоча і сприяв становленню сучасних галузей, але, зрозуміло, дбав насамперед про власні інтереси, а також через регіональну господарську неоднорідність, яка виявлялася в контрасті між доволі промислово розвинутими зонами півночі країни (Каталонія, Басконія, Астурія) і відсталими районами півдня (Андалузія, Естремадура).

Необхідність модернізації соціально-економічного життя давно вже була на порядку денному історичного розвитку Іспанії, однак їй на заваді стояли потужні сили і структури традиційного суспільства. Політичний лад країни того часу – конституційна монархія. За конституцією 1876 р. королем із династії Бурбонів належала вища виконавча та законодавча влада. Останню він поділяв зі станомо-представницьким парламентом (кортеси), який король міг на власний розсуд скликати чи розпускати. Іспанська монархія чинила опір будь-яким серйозним спробам реформувати існуючу систему. Її союзниками в цьому були земельна аристократія, вищий склад збройних сил з притаманними йому реакційно-консервативними поглядами та католицька церква, яка не тільки контролювала духовне життя іспанців (близько 700 тис. дітей навчалися в церковних школах), але й відігравала чималу роль у соціально-економічній сфері, володіючи великими землями, банківськими вкладками й цінними паперами, акціями підприємств, отримувала субсидії від держави й пожертви від віруючих. Саме ці сили – свого роду «чотири стовпи» іспанської держави – робили все, щоби постійно відтворювати норми й структуру традиційного суспільства, зберігали й консервували його усталені консервативно-католицькі цінності, придушуючи ті сили, які виступали за перебудову суспільно-політичної та економічної системи. За влучним висловом відомого іспанського філософа Ортеги-і-Гассета, відбулася «герметизація» всього способу життя країни: *«Життя в Іспанії зупинилося... нове не з'являється, а старе не відмирає»*. На цьому ґрунті стався, по суті, розкол іспанського суспільства на два табори: прихильників усього ста-

рого, тобто монархістів, традиціоналістів, консерваторів, і тих, хто виступав за модернізацію суспільства, його реформування на зразок провідних європейських держав. Проблема, пов'язана з необхідністю подолання цивілізаційної відсталості, стала своєрідним вододілом між цими таборами (або, як їх називали, «двама Іспаніями») і глибинною причиною поляризації суспільства, все менш схильного до пошуків компромісу, взаєморозуміння й злагоди на тлі посилення конфліктності, ідеологічної непримиренності, виправдання насильницьких засобів заради досягнення своїх цілей. Особливого забарвлення цьому суспільному протистоянню надавали загострення національного питання (населення Каталонії, Галісії, Басконії вимагали надання їм національної автономії) та поширення анархо-синдикалістських і соціалістичних ідей. Українська дослідниця О. П. Іваницька писала: «Республіка чи монархія, демократія чи авторитарна влада, реформи чи соціальний статус-кво, релігійна нетерпимість чи атеїстичний плюралізм – ці проблеми викликали розкол у країні, і лінія розмежування йшла не тільки між класами, а й у середині класів, по вертикалі».

У перші десятиліття XX ст. нагальна потреба в модернізації суспільства стала ще більш очевидною, що активізувало діяльність усіх сил демократичного та ліберального спрямування, однак консервативні сили вперто не хотіли поступитися своїми панівними позиціями. Зіткнення між ними ставало неминучим.

У роки Першої світової війни Іспанія оголосила про свій нейтралітет і активно торгувала з країнами обох ворогуючих блоків, що зумовило піднесення промислового й сільськогосподарського виробництва й дозволило збільшити золотий запас країни в чотири рази. Скориставшись сприятливою кон'юктурою, іспанська буржуазія посилила свої економічні позиції, помітно зросла і чисельність робітничого класу (у 1919 р. становила понад 2 млн осіб). Однак життєвий рівень іспанських трудящих був одним із найнижчих у Європі (характерно, що ціни на товари широкого вжитку в невоюючій Іспанії зростали більш швидкими темпами, ніж у Франції). Закінчення світової війни позбавило іспанську економіку вигідної кон'юнктури на зовнішніх ринках і призвело до скорочення виробництва в багатьох галузях промисловості, від'ємного сальдо зовнішньоторговельного балансу, зростання безробіття й інфляції, що ще більше погіршило умови життя населення. Усе це вкрай загостило внутрішні суперечності іспанського суспільства, обтяженого, як зазначалося, цілою низкою проблем, успадкованих від минулих часів.

Перші післявоєнні роки не випадково називають в історичній літературі «більшовицьким триріччям». Прояви соціального протесту досягли небувалих розмірів, серед них найпоширенішими були: велелюдні демонстрації й мітинги; сотні страйків, деякі з яких переростали в загальні, часто закінчуючись зіткненням із поліцією та військами; селянський рух, учасники якого створювали збройні загони, комітети боротьби, захоплювали поміщицькі землі; терористична діяльність анархістів. Активізувався національний рух у Каталонії, Галісії, Басконії, адже 7 із 24 млн громадян належали до національних меншин, які зберігали свої звичаї, мову, самобутність і вимагали підвищення свого статусу в державі.

Результатом соціального протесту 1918–1920 рр. стали введення 8-годинного робочого дня, заборона дитячої праці, запровадження страхування по старості та безробіттю. В цей період зростає вплив у суспільно-політичному житті Іспанської соціалістичної робітничої партії та керованого нею профспілкового центру «Загальна спілка трудящих».

Ще одним профцентром, який об'єднував у 1920 р. понад 1 млн осіб, стала загальнонаціональна анархо-синдикалістська організація «Національна конфедерація праці» (НКП). Поширення анархістських ідей в Іспанії та значний вплив анархо-синдикалізму на суспільне життя пояснювалися великою питомою вагою дрібнотоварного виробництва і, як наслідок цього, наявністю численного дрібнобуржуазного прошарку й маргінальних груп, яким імпонували гасла анархізму та запропоновані ним методи боротьби – економічні страйки, саботаж, індивідуальний терор і збройні виступи. До того ж політика монархії, яка часто вдавалася до насильницьких методів боротьби з опозиційними рухами, сама штовхала широкі верстви до анархізму, бо в очах багатьох поняття «державна» і «політична» асоціювалися з насильством, жорстокістю, корупцією, шахрайством. Не дивно, що заклики анархістів до відмови від політичних методів боротьби і до знищення будь-якої держави знаходили неабиякий відгук у масах. Тоді ж виникає й Іспанська комуністична партія (КПІ).

Початок 1920-х років позначений економічною кризою, подальшим послабленням режиму конституційної монархії (за 2,5 роки змінилося 8 урядів), провалами в зовнішній політиці (колоніальна війна в Марокко призвела до ганебної поразки іспанської армії при Анвалі і затягнулася до 1926 р.). Намагаючись врятувати старий суспільно-політичний устрій, генералітет, фінансові кола, представники земель-

ної аристократії та верхівка католицької церкви виступали за перехід до жорсткого авторитарного правління і тому підтримали державний переворот у вересні 1923 р., який здійснив генерал **Мігель Прімо де Рівера**. Король з цим погодився, дозволивши генералу встановити в країні режим *воєнно-монархічної диктатури*. Очоливши уряд, Прімо де Рівера скасував діючу конституцію, розпустив кортеси і муніципалітети, передавши владу на місцях військовим губернаторам, ліквідував буржуазно-демократичні свободи, заборонив політичні партії й робітничі організації, страйки, мітинги, збори, оголосив поза законом анархістську НКП, відмінив 8-годинний робочий день, видав декрет проти національних рухів, за яким, наприклад, сама агітація за автономію в Каталонії оголошувалася зрадою, а каталонцям заборонялося офіційне використання їхньої мови. Після візиту до Італії Прімо де Рівера заявив про намір створити в Іспанії, за прикладом фашистського диктатора Мусоліні, корпоративну державу.

Незважаючи на репресії, з середини 20-х років починає формуватися, в тому числі за участю буржуазії, широка опозиція диктатурі. Початок світової економічної кризи в 1929 р. і погіршення становища в країні в поєднанні з новим піднесенням страйкового руху робітників, селянських заворушень, студентських виступів прискорили падіння диктатури, соціальна база якої почала швидко зменшуватися (навіть в армії). Наприкінці січня 1930 р. Прімо де Рівера пішов у відставку й залишив країну. Конституційне правління в країні було відновлено.

Революція 1931–1939 рр.

Однак не припинялися та ставали все частішими виступи студентів і представників інтелігенції, мали місце заворушення в армії. Більшість їх учасників об'єднували антимонархічні настрої. В серпні 1930 р. у м. Сан-Себастьян лідери ІСРП і республіканських партій уклали угоду про боротьбу за республіку й почали готувати загальнонаціональний виступ. Передчасне повстання військового гарнізону м. Хака в грудні того року було придушено, а його керівники – демократично налаштовані офіцери Галан і Ернандес – за наказом військовопольового суду розстріляні. Цими діями іспанська монархія знищила також останні ілюзії, які ще міг зберігати народ щодо наміру Альфонса XIII виправити становище в країні. 12 квітня 1931 р. на муніципальних виборах переважаючою більшістю голосів перемогу здобули прихильники встановлення республіки. Уряд зробив спробу не визнати

результатів голосування, і тоді обурені громадяни почали захоплювати муніципалітети та явочним порядком проголошувати республіку. Король разом із родиною, побоюючись зростання народного гніву, втік до Франції, влада перейшла до Тимчасового уряду, створеного з представників усіх партій Сан-Себастьянського пакту. 14 квітня Іспанію проголошено республікою.

Повалення монархії відбулося мирним шляхом, без пролиття крові. *Рушійними силами* буржуазно-демократичної революції були робітничий клас, більшість селянства, дрібна й середня буржуазія, передова інтелігенція, дрібні службовці. В її розвитку виділяють наступні *етапи*:

- 1) з квітня 1931 по листопад 1933 р. (так зване «дворіччя реформ»), коли при владі перебувала коаліція буржуазних республіканців і соціалістів;
- 2) з листопада 1933 по лютий 1936 р., коли влада була в руках правих республіканців і профашистських сил;
- 3) з лютого 1936 по березень 1939 р. (від перемоги Народного фронту на виборах і до закінчення громадянської війни).

На *першому етапі*, восени 1931 р. республіканці перемогли і на перших в Іспанії загальних виборах до установчих кортесів. Новообраний парламент офіційно проголосив країну республікою, а в грудні прийняв нову конституцію, яка своєю першою статтею оголошувала Іспанію «демократичною Республікою усіх трудящих класів, заснованою на началах свободи й справедливості».

Новий уряд, сформований з буржуазних і дрібнобуржуазних республіканців і соціалістів на чолі з відомим ліберальним публіцистом і вправним оратором **Мануелем Асаньєю**, спираючись на конституцію, почав здійснювати демократичні перетворення, зокрема провів амністію, надав виборче право жінкам, легалізував свободу слова, друку, зборів, організацій, віросповідання, дозволив діяльність профспілок, скасував дворянські титули, звання, привілеї, проголосив рівність усіх іспанців перед законом. Серед соціальних заходів найбільше значення мали закон про 8-годинний робочий день у промисловості й сільському господарстві (для шахтарів – 7-годинний), встановлення мінімуму заробітної плати, створення «Національної каси проти безробіття» для грошової допомоги безробітним, декрети про поліпшення становища орендарів і сільськогосподарських робітників.

Церква за конституцією відокремлювалася від держави, майно чернечих орденів підлягало конфіскації, заборонявся орден єзуїтів, проголошувалося введення безплатної та обов'язкової освіти та її світ-

ський характер, дозволялося розлучення. Дещо пізніше, влітку 1933 р., спеціальний декрет заборонив духовним особам викладати в школах. За проповіді проти республіки 1931 року з країни вигнано архієпископа Толедського. Національну автономію здобула лише Каталонія. В армії дещо скоротилася кількість офіцерів і генералів. Лише у вересні 1932 р. почалася довгоочікувана земельна реформа, що мала вельми поміркований характер: відчуженню підлягали лише володіння земельної аристократії (королівської сім'ї, герцогів, маркізів, графів), в інших поміщиків забиралася лише частина землі (переважно та, що практично не оброблялася чи не давала ніякого прибутку через погану якість), причому за викуп, розміри якого визначали самі поміщики. Наділення селян землею відбувалося дуже повільно, і на початок 1936 р. її отримали всього трохи більше 12 тис. селянських родин з 5 млн селян, які потребували її. Отже, як засіб покращення становища селянства аграрна реформа себе не виправдала, і міністр праці, соціаліст **Ларго Кабальєро** порівняв її з аспірином при лікуванні апендициту.

Найбільше зробив республіканський уряд у царині освіти: за два роки побудовано понад 7 тис. шкіл (з обіцяних 21 тис.), десятки тисяч дітей уперше в своєму житті пішли до школи, поліпшився стан вищої освіти.

Проте більшість намічених реформ не була здійснена як через запеклий опір поміщиків, церкви і фінансової олігархії, так і через надмірну обережність, коливання, нерішучість уряду республікансько-соціалістичного блоку. Фінансова олігархія та великі землевласники, економічну могутність яких реформи не зачепили, намагаючись ускладнити становище республіки, вивозили з країни капітали, зачиняли заводи і фабрики, викидаючи на вулицю тисячі робітників, залишали необробленими поля, що поглиблювало загальну економічну кризу. Нічого не було зроблено коаліційним урядом для звільнення країни від засилля іноземного капіталу. Закони, що запроваджували державне шкільництво, розлучення та відокремлення церкви від держави, саботувалися. За церквою залишалися її капітали та землі. Реакційний генералітет продовжував перебувати на своїх посадах, майже не приховуючи свого ворожого ставлення до республіки. Проявом цього став невдалий військовий заколот генерала Санхурхо 1932 р. Галісія й Басконія не отримали жаданої автономії. Уряд не заважав діяльності антиреспубліканських та монархічних організацій і довго не міг приборкати анархістів, які підпалювали церкви й монастирі, вдавалися до

терактів проти священників. Це давало підстави церковникам стверджувати, що республіка переслідує віруючих, що вона – ворог релігії й християнства, що на Іспанію «наступають вороги Христа». Іспанський народ, принаймні значна його маса, був незадоволений, навіть обурений католицькою церквою, але не релігією. За республікою утвердилася слава гонительки релігії, що в перспективі фатально позначилося на долі революції, і ця «слава» не зникла навіть тоді, коли уряд виправив свої помилки, а бешкетам анархістів був покладений край.

Продовжувалися страйки робітників і виступи селян, для придушення яких уряд використовував жандармерію, що асоціювалося в очах трудящих з діями державного апарату колишньої монархії і, звичайно, не додавало йому популярності. Поступовий відхід буржуазних республіканців від проголошених свого часу гасел і обіцянок викликав глибоке розчарування демократичних сил, результатом чого став вихід ІСРП із складу першого республіканського уряду восени 1932 р. Буржуазні партії, які підтримували республіку, розкололися на багато фракцій, все більше схиляючись до політики загравання з правими силами. Відома діячка іспанського та міжнародного робітничого руху **Долорес Ібаррурі** слушно зазначила, що *«республіка 1931 р. була республікою великих промов і маленьких справ, республікою блискучих ораторів і посередніх політиків»*.

Цією ситуацією скористалися контрреволюційні сили, яких підтримала католицька церква. Праві партії змогли об'єднатися і залучити на свій бік частину селянства, незадоволеного аграрною реформою й обуреного антиклерикальними та антирелігійними ексцесами анархістів. Правий табір складався з декількох організацій, зокрема Іспанської конфедерації автономних правих (СЕДА) і профашистських Хунти націонал-синдикалістського наступу (ХОНС) та Іспанської фаланги, які незабаром об'єдналися в одну партію. Фашистський рух підтримували представники великої фінансової буржуазії та поміщики, однак створити в Іспанії масову фашистську партію не вдалося. Гаслами фашистів стали «батьківщина», «пряма дія», «антимарксизм», «антипарламентаризм», «націоналізм», «Іспанія понад усе, а понад Іспанією – Бог». Об'єднуючим гаслом усіх правих, консервативних і фашистських сил, яке приваблювало багатьох в Іспанії і під яким вони почали боротьбу проти республіки, стали слова: «Релігія, вітчизна, родина, порядок і власність».

За словами відомого французького історика і журналіста Жоржа Сорія, *«... нова республіка, не спромігшись і не побажавши швидко і рі-*

шуче перебудувати архаїчні структури, вийшла з цього випробування послабленою, розколотою, роздробленою, беззахисною перед насиллям і була приречена на зіткнення з силами, що не визнавали її існування».

Саме ці сили перемогли на виборах у листопаді 1933 р. і сформували правий уряд А. Лерруса. Вони поставили собі за мету підірвати республіку зсередини. Почався *другий етап революції*, коли новообраний уряд практично ліквідував прогресивне законодавство своїх попередників, зокрема згорнув аграрну реформу, а конфісковану землю почав повертати її колишнім власникам, тому його діяльність стали називати «чорним дворіччям» або «*республікою контрреформ*».

Продовжувалася консолідація націоналістичних, монархічних, профашистських сил. Так, у лютому 1934 р. сталося злиття Іспанської фаланги, яку очолював син колишнього диктатора Хосе Антоніо Прімо де Рівера, і ХОНС в одну партію, яка поставила своїм основним завданням боротьбу «проти марксизму і комунізму». Її озброєні активісти, що пройшли спеціальний вишкіл, у блакитних сорочках, під червоно-чорним прапором і гаслом «Єдина, велика, вільна Іспанія!» влаштовували численні криваві бійки з представниками політичних і профспілкових течій лівого спрямування. Іспанські монархісти, у свою чергу, готували змову проти республіки, шукаючи підтримки за кордоном, насамперед в італійського фашистського диктатора Муссоліні. Вони відрядили до Рима делегацію, один з членів якої у своїх «Споминах про змову» згадував: «Дуче зобов'язався тоді надати нам допомогу як зброєю, так і фінансами... Ми зі свого боку зобов'язалися повалити республіку, відновити традиційну монархію, укласти з Італією пакт про дружбу і на випадок війни в районі Середземномор'я анулювати франко-іспанський договір, щоби війська Франції не могли пройти через іспанську територію...». Контакти СЕДА з фалангістами створювали загрозу встановлення фашистського режиму в країні легальним шляхом. 4 жовтня 1934 р. до уряду Лерруса вперше були включені представники СЕДА, що стало приводом для загального страйку, який охопив Мадрид, Каталонію, Біскайю, Астурію та інші райони, почавши переростати у збройне повстання.

Соціалісти створювали так звані «робітничі альянси», які на місцях відігравали роль комітетів для організації повстання, до них також входили і комуністи, і троцькісти. Тільки анархісти з Національної конфедерації праці відмовилися від участі в робітничих альянсах і виступили самостійно. Уряд оголосив у країні облоговий стан, доручивши загальне керівництво каральними діями по придушенню повстан-

ня одному з наймолодших іспанських генералів **Франсіско Франко Баамонде**. В результаті рішучих і жорстоких дій урядових сил і через неорганізованість і розрізненість дій повсталих страйки й повстання зазнали провалу. Лише в Астурії – центрі вугільної та металургійної промисловості – боротьба тривала. Тут влада перейшла в руки Астурійського революційного комітету, а «робітничі альянси» перетворилися в органи влади на місцях, що керували повстанням, регулювали виробництво, організовували охорону громадського порядку, транспорту й зв'язку, налагодили постачання та розподіл продовольства. Успіх повстання в Астурії пояснювався єдністю поглядів і дій соціалістів, комуністів і анархістів, що входили до складу ревкому. Нова влада видала декрети про наділення селян землею, сформувала загони Червоної гвардії. Деякі «робітничі альянси» оголосили націоналізацію промислових підприємств, а ті, де переважали анархо-синдикалісти, намагалися навіть відмінити приватну власність і паперові гроші.

Для боротьби з «Червоною Астурією» уряд кинув великі сили з артилерією, танками, авіацією. Особливою жорстокістю під час придушення «Астурійської комуни» відзначалися вояки Іноземного легіону «Терсіо», набрані з карних злочинців і найманців, та колоніальні частини з марокканців. Значна частина іспанського суспільства була обурена й ображена тим, що Франко, всупереч історичним традиціям минулого країни (боротьба проти маврів у період Реконксти), використав мусульман-марокканців, щоби придушити виступ іспанців, більше того – в єдиній області Іспанії, яка ніколи не знала панування ісламу. Опір повсталих був подоланий, і почалася люта розправа з ними. Серед цивільного населення Астурії понад 7 тис. було поранено, 3 тис. вбито, а по всій країні понад 30 тис. кинуту до в'язниць, де їх піддавали систематичним тортурам.

Незважаючи на поразку, жовтнєве збройне повстання загальмувало консолідацію правих і водночас сприяло процесу об'єднання лівих, тобто республіканських, революційних і насамперед усіх антифашистських сил – робітничого класу, значної частини селянства, міської дрібної та середньої буржуазії, ліберальної інтелігенції. Ініціатором створення антифашистської коаліції виступила КПІ, яка прагнула реалізувати в умовах своєї країни заклик VII конгресу Комінтерну до боротьби проти фашизму та до створення антифашистського Народного фронту. В січні 1936 р. представники ІСРП, КПІ, Загального союзу трудящих, лівих республіканських партій, соціалістичної та комуністичної спілок молоді, Синдикалістської партії, Об'єднаної робітничої марксистської пар-

тії (яка стояла на троцькістських і антисталінських позиціях) та інших організацій підписали пакт про створення **Народного фронту**. Його програма вимагала амністії політв'язням, відновлення демократичних свобод і конституційних гарантій, повернення на роботу звільнених за політичні переконання, підвищення зарплати й зниження податків і орендних платежів, демократизації війська, проведення аграрної реформи, підтримки дрібної промисловості й торгівлі, надання автономії Країні Басків і Галісії, продовження реформи освіти.

Рух на підтримку Народного фронту набував усе більшого розмаху, і президент змушений був розпустити кортеси, призначивши нові вибори на 16 лютого 1936 р. На цих виборах Народний фронт здобув переконливу перемогу, завоювавши майже 60% місць у парламенті. Причинами його перемоги стали незадоволення широких верств населення контрреволюційною за своїм змістом політикою уряду в 1934–1935 рр. і занепокоєність зростаючою загрозою фашизму в країні.

Новий уряд Народного фронту сформували представники лівих республіканських партій, а очолив його Мануель Асанья.

Перемога Народного фронту, з одного боку, знаменувала початок нового етапу іспанської революції, відкривши перспективи для поглиблення її соціального змісту й продовження процесу модернізації країни, однак, з другого, ще більше посилила поляризацію іспанського суспільства, бо викликала запеклий опір того, що сучасний англійський історик Н. Дейвіс назвав *«напрочуд гнітючою й невіддатливою соціальною фортецею, що складалася зі священників, поміщиків та офіцерів і, звичайно, перешкоджала будь-яким реформам, які зачіпали їхні інтереси»*. Проголошення програми Народного фронту через десять днів після виборів не могло не спровокувати антиреспубліканського й антиреволюційного виступу всіх традиціоналістсько й консервативно налаштованих сил (фінансової та промислової олігархії, земельної аристократії, вищого духовництва, частини армії, селянства та середніх верств), які згодом і стали *соціальними опорами* такого феномену, як *франкізм*.

На долі революції та республіки фатально позначилася нездатність Народного фронту контролювати власних симпатиків і сформувати більш-менш стабільний уряд. Знов почалися підпали церков і монастирів, у містах не припинялися страйки, криваві зіткнення між молодіжними загонами правих і лівих, акти індивідуального терору, замаху й убивства політичних діячів, погроми редакцій газет. Активісти Об'єднаної робітничої марксистської партії (ПОУМ – Партідо

Обреро Уніфікада Марксиста), що стояла на троцькістських, анти-сталінських позиціях, і особливо анархісти окупували фабрики, підбурювали селян захоплювати великі маєтки, ділити між собою землю. Хіль Роблес, який очолював СЕДА, виступаючи в кортесах, зазначав: *«Держава може прожити і при монархії, і при республіці, з парламентською чи з президентською системою, при комунізмі чи при фашизмі. Але вона не може жити в анархії»*.

Громадянська війна в Іспанії

На світанку 18 липня 1936 р. по радіо декілька разів пролунали слова: «Над усією Іспанією безхмарне небо», що стало сигналом для початку антиреспубліканського заколоту, який спалахнув серед іспанських військ у Марокко, а наступного дня поширився на Іспанію. Очо-

Франсіско Франко Баамонде

лив заколотників Франко.

Цей заколот підтримали 80% війська (120 тис. чол.), більша частина цивільної гвардії (30 тис. чол.), тобто жандармерії, вояки Іноземного легіону та іспанські фашисти. Вірними республіці залишилися всього 500 офіцерів з 20 тисяч (!). Проте сучасний український знавець іспанської історії О. П. Іваницька вважає, що сухопутна армія та правоохоронні формування розділилися приблизно по-

рівну між прихильниками республіки та змовниками (відповідно 55 тис. і 62 тис. осіб). Однак робітники промислових міст і селяни, яким уряд дозволив роздати зброю, дружньо й самовіддано піднялися на захист республіки, на боці якої залишилися і військово-повітряні сили, а також значна частина особового складу військово-морського флоту (матроси-республіканці викинули в море близько 500 офіцерів, які підтримали заколот). Через декілька днів заколот, здавалося, був майже придушений, республіканські сили контролювали дві третини території країни, в тому числі найбільш промислово розвинені регіони, великі міста та основні порти. Таким чином, здобути перемогу одним

ударом заколотникам не вдалося, тому протистояння набуло характеру затяжної громадянської війни.

Війна, що розпочалася влітку 1936 р., мала досить складний характер. Звісно, насамперед це була саме громадянська війна, яка розколола іспанське суспільство на два непримиренних табори. Вона велася між законним і належним чином обраним урядом Республіки, який складався з соціалістів, комуністів і навіть деяких анархістів, та об'єднаними силами всіх правих, консервативних, фашистських сил. Прихильники уряду – лоялісти, або республіканці – були прибічниками глибокої модернізації країни, шлях до якої відкривали революція і Республіка, вони розглядали цю війну як захист демократії від фашизму та боротьбу за соціальну справедливість проти місцевої реакції. В концентрованому вигляді це пролунало у словах Д. Ібарурі, коли вона, виступаючи від імені ЦК КП Іспанії, закликала народ встати на захист Республіки і демократичних свобод проти загрози фашизму: «Но пасаран!» – «Вони не пройдуть!». Їхні противники – прихильники «старої Іспанії» – називалися *націоналістами*, і для них вона була війною на захист усталених норм життя та релігії, притаманних традиційному суспільству, проти руйнівних дій анархістів і комуністів, тобто розглядалася як своєрідний хрестовий похід (так звана «крусада») проти «червоних» з метою відродити «велику Іспанію». Отже, для них війна мала *консервативно-реставраційний характер*.

Долорес Ібаррурі серед бійців 5-го полку республіканської армії Іспанії

Спершу, як зазначалося, антиреспубліканський путч не мав успіху і, цілком ймовірно, був би незабаром придушений. Тому Франко звернувся по допомогу до фашистських Німеччини та Італії, які не тільки почали постачати йому зброю, літаки, танки і своїх військових радників, але й пішли на організацію відкритої *інтервенції*.

Усього з 1936 по 1939 р. в Іспанії побувало 50 тис. німецьких військовослужбовців, у тому числі танково-авіаційний легіон «Кондор», озброєний новітніми бомбардувальниками та винищувачами; на боці заколотників воювали близько 150 тис. італійських солдатів та офіцерів, а також 15–20 тис. португальців, понад 75 тис. марокканців, а також 600 ірландців і навіть невеликий загін з 80-ти російських офіцерів-білоемігрантів.

Широке втручання фашистських держав аж ніяк не було безкорисливим і пояснювалося наступними причинами:

- 1) допомогти місцевим правим силам розгромити Іспанську республіку Народного фронту, яка своїм прикладом могла б сприяти посиленню антифашистської боротьби в інших країнах;
- 2) сприяти встановленню в Іспанії фашистських порядків;
- 3) перетворити цю країну на воєнно-стратегічний плацдарм, створивши загрозу життєво важливим для Франції та Англії морським комунікаціям у Середземному морі, що пов'язували їх з їхніми африканськими й азійськими колоніями;
- 4) використати Іспанію як випробувальний полігон для застосування нових зразків зброї та бойового вишколу своїх військових;
- 5) скористатися сировинними (ртуть, вольфрам, залізо), продовольчими та іншими ресурсами Іспанії, зробивши її залежною державою.

З огляду на втручання в громадянську війну на боці націоналістів Німеччини, Італії та Португалії, вона почала набувати особливо-го забарвлення – для республіканців ця війна ставала *національно-революційною*, бо доводилося захищати завоювання революції не тільки від її внутрішніх ворогів, але й від іноземних. Крім того, втручання (фактично інтервенція) не просто зовнішніх сил, а держав з фашистськими режимами, перетворило цю війну в *міжнародний конфлікт* між силами фашизму та антифашизму.

Як бачимо, громадянська війна виявилася не тільки внутрішньою іспанською справою, вона прямо чи опосередковано поділила громадськість всієї Європи та Америки. Переважна більшість людей

симпатизувала республіканському уряду. Так, згідно з опитуванням інтелектуалів, яке провів один британський літературний журнал, тільки п'ятеро з них підтримали націоналістів, понад 100 висловилися на захист і підтримку республіканців і лише 16 зайняли нейтральну позицію. Такі письменники, як англієць Джордж Оруел, американець Ернст Хемінгуей, француз Андре Мальро, угорець Артур Кьостлер, росіянин Михайло Кольцов, приїхавши до Іспанії, воювали разом із республіканцями й захищали їхню справу у своїх творах. Всесвітньо відомий фізик Альберт Ейнштейн казав, що *«єдиною подією, яка... здатна підтримати в нас надію на кращі часи, є героїчна боротьба іспанського народу за свободу людей і людську гідність»*.

Рух солідарності з Іспанською республікою посилював боротьбу з фашизмом в усьому світі. Міжнародний рух на її захист об'єднав людей різного соціального походження, різних політичних поглядів і релігійних переконань. Вищим проявом міжнародної солідарності з боротьбою республіканців стала організація 5 *інтернаціональних бригад*, до складу яких увійшли добровольці з 54 країн. Найбільше добровольців-антифашистів прибуло з Франції (близько 10 тис.), Німеччини та Австрії (5 тис.), Польщі (5 тис.), Італії (близько 3,5 тис.), США (2,8 тис.), Великобританії (понад 2 тис.), Югославії та Чехословаччини (по 1,5 тис. з кожної), Канади (1,2 тис.), Угорщини (1 тис.), скандинавських країн (1 тис.), також було чимало румунів, албанців, бельгійців, швейцарців, мексиканців, аргентинців, українців, білору-

Інтербригадівці вирушають на Арагонський фронт, 1936 р.

сів, греків, фінів тощо – всього 35–40 тис. чол., третина з них загинули. Інтербригадівці показали себе добре організованими й дисциплінованими бійцями, чия мужність і жертвовність заради захисту демократії й розгрому фашизму викликали захоплення й сприяли зміцненню морально-політичного духу захисників республіки. За їхню безкорисливу відданість своїм ідеалам і готовність допомогти народу країни, про яку багато хто з них знав лише, що вона є на карті, їх називали *«останніми ідеалістами»* та *«хрестоносцями XX століття»*. Навіть генерал Франко визнав: *«Інтернаціональні бригади боролися за ідею, хоча ідея ця й була єретичною. Вони довели, що знають, як треба вмирати»*.

Уряд Народного фронту звернувся по допомогу до Франції, Англії, США. Однак ці країни відмовили йому, а Великобританія і Франція під прапором захисту миру в Європі проголосили так звану *політику невтручання* в іспанські справи. Документ під назвою *«Угода про невтручання»* підписали 27 європейських країн, у тому числі Радянський Союз. Ця угода забороняла експорт і транзит зброї й військових матеріалів в Іспанію. В 1937 р. США також наклали ембарго на експорт зброї до цієї країни, а потім заборонили поставки навіть медикаментів. Однак політика невтручання мала чисто формальний характер, бо Німеччина та Італія фактично одразу її порушили, розірвавши дипломатичні відносини з Іспанською республікою, визнали уряд Франко й почали здійснювати пряме втручання у внутрішньоіспанський конфлікт через порти Португалії, військова промисловість якої, до речі, також працювала на заколотників. Тоді СРСР вийшов з Комітету по невтручання, що засідав у Лондоні, і в середині жовтня 1936 р. до Іспанії прибув перший радянський корабель зі зброєю, а незабаром республіканський уряд почав отримувати з Радянського Союзу значну кількість танків, літаків, гармат і мінометів, військових спеціалістів, технічний персонал і добровольців. Це сприяло помітному зростанню міжнародного престижу СРСР – єдиної держави, яка на тлі політики невтручання допомагала законному уряду Іспанії (до речі, країні, яка була членом Ліги Націй), а також піднесло авторитет комуністів, які організовували фінансову та матеріальну допомогу в міжнародному масштабі та стали основою інтербригад.

Не дивно, що вплив комуністів в уряді Народного фронту також різко зріс, зокрема, коли його очолив у травні 1937 р. соціаліст Хуан Негрін. Комуністи контролювали міністерство внутрішніх справ і всі ключові посади в інших силових структурах. Проте це мало неоднозначні наслідки для долі республіки. Адже комуністи не тільки героїч-

но боролися на фронтах, докладали чимало зусиль у справі створення збройних сил Республіки тощо, але й вдалися до розправ зі своїми політичними противниками, причому часто не стільки з націоналістами й фашистами, скільки з троцькістами та анархістами. Використовуючи радянський досвід, за участю радянських радників з НКВС створювалися репресивно-каральні органи, які займалися в тилу регулярними чистками й стратами.

В умовах громадянської війни республіканський уряд на підконтрольній йому території почав здійснювати глибокі демократичні й соціальні перетворення. Так, у жовтні 1936 р. міністр землеробства, комуніст Урібе видав декрет про націоналізацію земель ворогів республіки та безплатне наділення нею селян, водночас конфісковувалися реманент, худоба, насіння, добрива, будівлі, які також передавалися селянам; землі, що орендувалися дрібними орендарями, переходили в їхнє користування. Фактично цей декрет ліквідував велике поміщицьке землеволодіння на терені Республіки, бо переважна більшість поміщиків підтримала або взяла участь у заколоті. Встановлено робітничий контроль на підприємствах, покинутих власниками, запроваджена державна монополія зовнішньої торгівлі. Націоналізації підлягали деякі шахти, копальні, автомобільний, залізничний і морський транспорт, воєнна промисловість, іноземні компанії. Уряд примусив промисловців повернути на роботу робітників, яких було звільнено за участь у страйках, видав закони про охорону праці, соціальне страхування, збільшив заробітну плату жінкам, які, до речі, отримали всі громадянські й політичні права. Нарешті, здобула довгоочікувану автономію Країна басків. Здійснювалася демократизація державного апарату: були звільнені нелояльні Республіці службовці, замість старої цивільної гвардії організована народна міліція, ліквідовувалися колишні судові органи й створювалися нові, влада на місцях передавалася комітетам Народного фронту. Церква (за винятком Басконії, де її представники визнавали Республіку) перестала існувати як організована сила й була позбавлена будь-якого впливу, відправи у храмах, якщо вони до того не були спалені чи пограбовані, заборонялися, всі церковні школи закриті.

Одним із найбільш вражаючих досягнень іспанської революції часів Народного фронту, яким вона законно могла пишатися, стала активна боротьба з неписьменністю. «Летючі загони» викладачів і студентів роз'їжджали по селах і фермах, організовуючи курси і класи з ліквідації неграмотності серед дорослих, в армії цією справою за-

їмалася спеціально створена «культурна міліція». З жовтня 1936 р. у республіканській зоні відкрито понад 10 тис. нових шкіл, а для бажаючих вступити до вузів відкривалися «робітничі інститути», де вони отримували безплатно книги, помешкання, харчування із збереженням зарплати. Вища освіта стала доступною для вихідців із сімей трудящих, бо їм призначалися державні стипендії. Більша частина іспанської інтелігенції стала на бік Народного фронту, уряд якого надавав кошти вченим, артистам, письменникам, викладачам університетів, щоби вони могли й далі займатися своєю справою.

У результаті цих перетворень на теренах Республіки виник новий соціальний порядок, при якому влада діяла в інтересах робітничого класу (правда, поділеного в ідеологічному плані на марксистів і анархістів), середнього і дрібного селянства, дрібної міської буржуазії. Його характерною особливістю була руйнація старих соціальних структур – так званих «чотирьох стовпів» традиційної іспанської держави. Як клас, і велика промислова й фінансова буржуазія, і земельна аристократія перестали відігравати яку-небудь роль в економіці та політичному житті. І хоча влада, яка виникла, ще *не мала соціалістичного характеру*, вона виявляла тенденцію, щоби стати такою, почавши руйнування капіталістичних виробничих відносин. Зрозуміло, що ці радикальні заходи ще більше посилили боротьбу націоналістів проти Республіки, якій оголосили справжню «священну війну». Водночас слід зазначити, що політичний режим республіки повільно, проте неухильно еволюціонував у бік відходу від демократії, захист якої подавався республіканським урядом як одна з найважливіших цілей війни. Почасти це пояснювалося умовами воєнного часу й запеклої громадянської війни, звісно, не дуже сприятливими для дотримання демократичних процедур, почасти, як уже зазначалося, зростаючим впливом комуністів, які занадто багато уваги й сил приділяли сумнівній боротьбі з троцькістами та іншими своїми супротивниками по Народному фронту. До того ж іспанські комуністи, як правило, слухняно виконували «поради» й вказівки радників з Комінтерну та з Радянського Союзу, більшість яких погано знали іспанську дійсність, народні традиції та звичаї, слабо орієнтувалися в розстановці політичних сил, механічно застосовували власний (переважно радянський) досвід до умов іспанського суспільства. Тому іспанська демократія як така, будучи свого часу одним із головних завоювань революції, фактично припинила своє існування раніше, ніж впала Іспанська республіка.

Громадянська війна в Іспанії була однією з найкривавіших і руйнівних в історії громадянських війн. На контрольованих ними територіях обидві ворогуючі сторони здійснювали масові репресії, розстрілювали бранців і мирних мешканців. Відрубання рук і ніг, розпінання на хрестах і подібні прояви надзвичайної жорстокості з боку націоналістів ставали звичайною практикою. Не залишалися «в боргу» і республіканці. Деякі фанатичні прихильники республіки розгорнули справжню війну проти представників католицької церкви, які підтримали Франко; вони паплюжили й палили церкви, вбивали священників, деяким з них відрізали вуха, виколювали очі, кидали живцем у шахти, розстрілювали, траплялися випадки, коли гвалтували черниць тощо. Німецька та італійська авіація вперше в історії війн застосували масові повітряні бомбардування міст і сіл, під час яких гинули тисячі мирних мешканців. Одним з таких міст стала Герніка, практично повністю зруйнована 26 квітня 1937 р. німецько-фашистською авіацією, де загинули, були поранені, понівечені, отримали важкі опіки понад 2500 з 7000 мешканців.

Незважаючи на відчутну воєнно-технічну перевагу, яку мали націоналісти завдяки широкомасштабній допомозі Німеччини й Італії, республіканці під гаслом *«Краще вмерти стоячи, ніж жити на колінах!»* продовжували боротьбу і нерідко здобували перемоги (розгром у березні 1937 р. під Гвадалахарою 50-тисячного італійського корпусу, поразка франкістів під Теруелем у грудні того ж року). Однак восени 1938 р. в ході військових дій стався перелом на користь франкістів, війська яких мали кращий вишкіл і організацію. Після Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р. стало зрозуміло, що ніхто, з огляду на позицію Великобританії та Франції, не буде, навіть формально, заважати німецько-італійській інтервенції в Іспанії. У лютому 1939 р. британський і французький уряди офіційно визнали Франко та вдалися до прямого тиску на уряд Негріна з вимогою припинити опір республіканської армії, щоби закінчити війну. Ще в 1938 р. лондонський комітет по невтручанню прийняв рішення про виведення всіх іноземних добровольців з Іспанії, що стосувалося насамперед бійців інтербригад, бо на боці Франко на той час воювало не більше тисячі іноземних волонтерів. Згубною для Республіки була і встановлена західними державами з квітня 1937 р. блокада, і закриття франко-іспанського кордону, що означало припинення допомоги республіканцям. За таких обставин серед учасників Народного фронту поширилися капітулянтські настрої. Праві соціалісти Бестейро і Касадо пропонували до-

мовитися з Франко про «почесний мир». 5 березня 1939 р. в Мадриді стався державний переворот. Створена Національна хунта дала наказ про арешт уряду Негріна і ЦК КПІ та прийняла умови Франко про беззастережну капітуляцію. Народний фронт розпався, республіканська армія була деморалізована. Придушивши опір комуністів, хунта на чолі з Бестейро і Касадо здала столицю, куди 28 березня вступили війська націоналістів. Після встановлення диктатури Франко були скасовані всі акти республіканського уряду, відновлений контроль церкви над освітою тощо. Франкістська Іспанія вийшла з Ліги Націй і приєдналася до Антикомінтернівського пакту.

До головних причин поразки іспанської революції та республіки Народного фронту слід віднести такі:

- 1) інтервенція Німеччини та Італії, а також велика воєнна і політична допомога, яку вони надали націоналістам (у 1940 р. італійський міністр закордонних справ Чіано сказав: «Без допомоги обох держав не було б сьогодні ніякого Франко»);
- 2) політика невтручання, яку проводили Великобританія, Франція, США і яка привела до фактичної блокади республіканської Іспанії;
- 3) відсутність єдності в лавах Народного фронту і навіть ворожнеча між окремими течіями такої провідної його сили, як робітничий клас, а також незгоди між партіями, що входили до нього;
- 4) помилки та ексцеси в діяльності комуністів, троцькістів і особливо анархістів, які своїми лівацькими експериментами сприяли дискредитації політики республіканської влади (так, зокрема, під гаслом боротьби проти католицької церкви анархісти репресували рядових священників, руйнували храми, ображали релігійні почуття віруючих, а, запроваджуючи так званий «лібертарний комунізм» з його примусовою синдикалізацією підприємств, насильницькою колективізацією, відміною грошей тощо, відштовхували від революції значні маси селянства та дрібної й середньої буржуазії);
- 5) зволікання республіканців зі створенням регулярної армії, що призвело до втрати значної частини території Республіки в початковий період громадянської війни, а також переважання оборонної тактики в діях республіканського командування.

Після закінчення війни країна була наполовину спустошена. Під час війни зруйновано повністю або частково від чверті до половини мільйона осель і приміщень, виведено з ладу 40–50% рухомого скла-

**Іспанські біженці переходять на територію Франції
після поразки Республіки, 1939 р.**

ду залізниць, 20% кораблів торгового флоту. За підрахунками дослідників, наприкінці 1930-х рр. промислове виробництво складало 31%, а сільськогосподарське – лише 21% від довоєнного рівня. Прибутки основної маси людей впали до рівня початку XX ст.

У громадянській війні загинуло, за різними підрахунками, від 600 тисяч до майже мільйона іспанців, близько півмільйона тих, хто підтримував Республіку і не встиг емігрувати, опинилися в концтаборах, півмільйона жителів залишили країну і змушені були стати політичними емігрантами. Майже 200 тис. іспанських антифашистів були розстріляні за перші п'ять років встановленої диктатури Франко, і ще 2 млн осіб потрапили в тюрми й табори.

Переслідування республіканців продовжувалися й після закінчення громадянської війни. Протягом багатьох років у селах фашисти влаштовували засідки на колишніх республіканських вояків на випадок їх таємного повернення. І дотепер у багатьох селах їх мешканці поділяються на «червоних», тобто республіканців, та «франкістів», і шлюби між дітьми цих родин – рідкість.

Революція та війна в Іспанії постають як демонічне зіткнення всіх радикальних ідеологій XX ст. – фашизму, комунізму, соціалізму, анархізму, націоналізму. Громадянська війна 1936–1939 рр., яка зачепила долю всього народу і кожного іспанця, стала справжньою історичною драмою й водночас стрижнем іспанської історії XX ст.

Розділ XI

Сполучені Штати Америки

США в перші післявоєнні роки

В останні десятиріччя XIX ст. Сполучені Штати Америки, подолавши наслідки кривавої Громадянської війни, розвивалися надзвичайно швидкими темпами і вже в 1894 р. за таким показником, як загальний обсяг промислової продукції, вийшли на перше місце у світі, випередивши Велику Британію, Францію та Німеччину. Зростаюча індустріальна міць підштовхнула цю державу до економічної, а потім і зовнішньополітичної експансії в країнах Центральної, а почасти й Південної Америки, а також у басейні Тихого океану. Отже, вже наприкінці XIX – на початку XX ст. Сполучені Штати почали відігравати помітну роль у світовій політиці. Цей період позначений втручанням Вашингтона в суперечку про кордони Венесуели, збройним конфліктом з Іспанією в 1898 р., який став однією з перших війн за переділ світу, придушенням повстанського руху на Кубі та Філіппінах, встановленням контролю над зоною Панамського каналу тощо.

Так, на арену світової політики вийшла нова сильна імперіалістична держава, яка відкрито заявила свої претензії на експлуатацію колоній і сфер впливу (так звана «доктрина Хей»), а фактично – про прагнення стати великою державою. Ці претензії вже тоді знайшли ідеологічне обґрунтування в появі відповідних концепцій, які стверджували, що США як «найсправедливішій країні» на планеті сам Бог дарував право керувати світом на свій розсуд.

Участь у Першій світовій війні ще більше посилила амбіції американських правлячих та бізнесових кіл. Це пояснювалося декількома обставинами. Протягом усієї війни США перебували в надзвичайно

сприятливому становищі. Справді, територія країни, розташованої далеко від театрів воєнних дій, не зазнала руйнувань, від чого потерпали воюючі країни Європи. Пізно вступивши у війну – тільки у квітні 1917 р. (власне у воєнних діях американські війська почали брати участь лише влітку 1918 р.), країна зазнала – порівняно з європейськими державами – невеликих людських втрат – близько 50 тис. убитими і 230 тис. пораненими. Натомість вигоди від участі у війні виявилися вражаючими.

Під час війни Сполучені Штати стали основним постачальником військових матеріалів, продовольства й сировини для країн Антанти. Виконуючи військові замовлення останніх, американські корпорації мали величезний зиск (їх чисті прибутки за 1914–1918 рр. сягнули 33,5 млрд дол.). У колах американських бізнесменів побутував цинічний вислів: «Війна – жахлива річ, але це жахливо прибуткова річ». Скориставшись тим, що в умовах війни європейські компанії змушені були обмежити свою діяльність за межами європейського континенту, американський бізнес нарощував свою експансію в усіх регіонах світу.

За роки світової війни США перетворилися з боржника Європи в її кредитора. Експорт американського капіталу за кордон різко зріс як у формі приватних інвестицій, так і у вигляді військових позичок

Вудро Вільсон

європейським країнам, на-самперед Великій Британії та Франції, які склали на початку 1920-х рр. близько 11 млрд дол. Це означало, що Сполучені Штати перетворилися у фінансовий центр капіталістичного світу. Ця обставина разом із новим величезним посиленням економічної могутності США в роки війни активізувала їхню зовнішньополітичну експансію. У 1917 р. американський президент **Вудро Вільсон** зробив таку характерну заяву: *«Перед нами завдання – фінансувати весь світ, а той, хто дає гроші, повинен навчитися керувати світом».*

Тому не дивно, що після закінчення війни політичне керівництво Сполучених Штатів Америки – з огляду на прагнення та наміри своєї буржуазії – вперше висуває завдання встановлення світової гегемонії Америки або, як воно воліло говорити, «світового лідерства». Саме на реалізацію цього завдання були спрямовані плани післявоєнного устрою світу, викладені в «14 пунктах» Вільсона. Об'єктивний аналіз цього документа дає підстави вважати, що за гарними формулюваннями, які, здавалося б, демонстрували безкорисливу та високоморальну позицію Сполучених Штатів, ховалися цілі, яких прагнула досягти будь-яка інша велика держава. І США не стали винятком, розробляючи, по суті, програму імперіалістичної експансії в умовах післявоєнних реалій, а Лігу Націй (створення якої передбачалося пунктом 14-м) сподівалися зробити знаряддям своєї гегемонії. Водночас програма переустрою світу, запропонована американським президентом, мала також метою висунення ліберальної альтернативи радянській загрозі. Ще прямуючи на мирну конференцію до Парижа, Вільсон сказав: *«Лібералізм – єдина річ, що може врятувати цивілізацію від хаосу – від повені ультрарадикалізму, яка затоплює світ... Лібералізм повинен бути більш ліберальним, ніж раніше, він повинен бути навіть радикальним, якщо цивілізація збирається уникнути тайфуна»*. Він обіцяв створити новий, справедливий світовий порядок на засадах миру, демократії, рівноправ'я народів під егідою Ліги Націй, зазначивши в одному зі своїх виступів: *«За допомогою Ліги Націй ми будемо... лікувати світ, що охоплений духом повстання проти великого капіталу»*. Він переконував європейських політиків, що все, чого хочуть Сполучені Штати, – це світ *«safe for democracy»* (світ, де демократія в безпеці) під керівництвом Ліги Націй. Але вони ставилися до його закликів вельми скептично, натомість прості люди були в захваті від Вільсона, якого бурхливо вітали в Парижі, Римі та Лондоні; його ім'ям називали мости, проспекти, навіть дітей.

Тоді багатством Вільсон видавався мрійником, людиною гучних промов, речником «хрестових походів» в ім'я абстрактних ідеалів свободи та демократії, відірваним від реального життя ідеалістом, який, будучи необізнаним у тонкощах світової політики, проповідує утопічні проекти перебудови системи міжнародних відносин. У ретроспективі він постає як доволі розумний, далекоглядний і реалістично мислячий політик, який намагався – з огляду на поширення небезпечних для капіталізму ідей і рухів – надати цій системі більш сучасний, більш справедливий, так би мовити, більш цивілізований характер, постави-

ти її на тверді засади моралі, продемонструвавши при цьому «безкорисливу» і водночас «місіонерську роль» США в боротьбі проти традиційного європейського імперіалізму.

Однак спроба Сполучених Штатів захопити «світове лідерство» в післявоєнному світі закінчилася невдачею, що засвідчили результати Паризької мирної конференції. Незважаючи на економічну першість, їхні зовнішньополітичні позиції залишалися порівняно слабкими, щоб вибороти собі провідну роль у світовій політиці, встановивши свою гегемонію. Ані за розмірами своєї сухопутної армії та флоту, ані за кількістю колоній, ані за розгалуженістю та міцністю військово-політичних союзів і економічних зв'язків США не могли рівнятися з Великою Британією чи Францією.

Впливові політичні кола в США, насамперед представники республіканської партії, звинуватили Вільсона в тому, що його зовнішньополітичний курс виявився невдалим. У березні 1920 р. американський сенат відмовився ратифікувати Версальський мирний договір, а отже, Сполучені Штати – ініціатори створення Ліги Націй – опинилися поза її межами.

Вступ Сполучених Штатів у світову війну підняв хвилю псевдопатріотичної ксенофобії, яка стала виправданням посилення расизму та переслідування інакомислячих усередині країни. До того ж прихід до влади більшовиків у Росії та їх заклик до світової революції страшенно перелякав політичних лідерів як Західної Європи, так і Сполучених Штатів Америки. Загальнонаціональну кампанію проти «чужорідних і підривних елементів та агітаторів» очолив міністр юстиції Мітчел Пальмер, біля будинку якого стався вибух бомби, що забрав життя декількох десятків людей. Прогримів вибух у будинку мера м. Сіетла, а потім підірвали будинок мера м. Клівленда. У вересні 1920 р. потужна бомба підірвала авто на Уолл-стріт біля офісу компанії Дж. Моргана, в результаті чого 38 чол. загинуло, 200 поранено. І хоча справжніх винуватців цих актів індивідуального терору не було знайдено (вірогідно, це влаштували представники анархістських організацій), це дало привід владі розгорнути щось на кшталт «хрестового походу», спрямованого не тільки проти анархістів, які нібито планували повалити уряд і змінити існуючий лад, але й проти троцькістів, комуністів, іммігрантів, «підозрілих» іноземців та й взагалі проти людей з будь-якими прогресивними поглядами – всі вони оголошувалися «небезпечними радикалами» й носіями «червоної загрози». М. Пальмер панічно застерігав, що 60 тис. «іноземних радикалів» мають намір розпочати в Америці «червоний»

терор, а тому настав час, за його словами, забути про «дуже ліберальні» положення Білля про права та вжити всіх заходів проти цих підіривних елементів. Йому вдалося заслати своїх таємних агентів до керівництва комуністичного і робітничого рухів та інших радикальних організацій. У 1919–1920 рр. 36 штатів вжили заходів проти «червоної загрози», заборонивши навіть червоні прапори.

У результаті проведених у 33 містах 23 штатів на початку січня 1920 р. так званих «пальмерівських рейдів» поліція заарештувала 4 тис. чол., переважно іммігрантів, звинувативши їх в «анархізмі», «революційній діяльності» та спробі повалення уряду США. Близько 600 заарештованих депортували з країни. Усього були видані ордери на арешт 6 тис. «небажаних іноземців». «Пальмерівські рейди» та депортації продовжувалися і в наступні місяці. «Патріотично» налаштовані громадяни й поліція вчиняли напади на мирні першотравневі демонстрації, і знов були вбиті й поранені. З ініціативи уряду була створена громадська організація «Американський легіон», що поставила собі за мету «знищення радикалізму та більшовизму найбільш крайніми заходами». Конгрес ухвалив асигнувати на боротьбу з «радикалізмом» 3 млн дол.

Цілком зрозумілі вимоги профспілок про підвищення зарплатні у зв'язку з подорожчанням життя в роки війни, не говорячи вже про вимоги націоналізації деяких галузей промисловості й транспорту, бізнес асоціював з проявом більшовизму й загрозою революції. Такого числа страйків і страйкарів, як у 1919 р., країна ще не бачила ніколи: загальна кількість страйків сягнула 3630, в яких взяли участь понад 4,16 млн чол. Страйкували за підвищення заробітної плати та право об'єднання в профспілку навіть... поліцейські Бостона, які були не в змозі утримувати свої сім'ї на 21 дол. на тиждень. На час страйку місто залишилося беззахисним, у ньому запанували безлад і мародери. Мовчазний і похмурий губернатор штату Массачусетс Кальвін Кулідж (майбутній президент країни) засудив страйк, сказавши свою знамениту фразу: «Ніхто, ніде й ніколи не має права на страйк проти суспільної безпеки». Він вдався до надзвичайних заходів: до міста увійшли підрозділи національної гвардії, усіх поліцейських-страйкарів було звільнено.

Хвиля страйків, що охопила країну, влаштовані анархістами вибухи, загальна напруга в суспільстві все частіше асоціювалися в громадській свідомості з революційними подіями в Європі. У 1919 р. в Канзасі почала виходити комуністична газета «Уоркерс уорлд», виникли дві невеликі комуністичні партії, що ще більше наелектризувало об-

становку в країні. Чисельність компартій була дуже малою, але заможні американці пам'ятали, що жменя відданих справі більшовиків спромоглася взяти владу в Росії. Цей страх був вочевидь перебільшений, але призвів до небачених репресій. Так званих «радикалів» усюди переслідували, зазнавали гонінь навіть ті, хто випадково потрапив на мітинги й демонстрації. Вчителів шкіл змушували підписувати заяви про лояльність. Газети, заповнені страхіливими заголовками, ще більше нагнітали істерію.

«Червоний страх», що охопив американський істеблішмент і значну частину суспільства, набув форми параної, яка вийшла з-під контролю. Дійшло до того, що генеральний прокурор стверджував, що «вільне висловлювання думок небезпечно для американських інститутів». І це говорилося в країні, яка хизувалася, вважаючи себе найдемократичнішою у світі, а свободу – найвищою цінністю для американців. Подібного поліцейського свавілля країна ще не знала. У травні 1920 р. два італійські іммігранти-анархісти – Нікколо Сакко й Бартоломео Ванцетті – були звинувачені у вбивстві й засуджені в 1921 р. до смертної кари (хоча звинувачення не було доведено). Це викликало таке обурення громадськості в США та за кордоном (втрутився навіть Муссоліні), що виконання вироку відкладалося протягом 7 років. І все ж 23 серпня 1927 р. вони були страчені на електричному стільці. Для багатьох американських інтелектуалів суд над Сакко і Ванцетті став символом нетерпимості й упереджень, що існували в американському суспільстві щодо людей, чий спосіб мислення здавався «небезпечним» або в чомусь відмінним від загальноприйнятих норм. Так, майбутній патріарх американської журналістики Уолтер Ліпман писав в одному з листів: *«... украй неймовірно, щоб уряд, який висунув найбільш всеосяжні ідеали в нашій історії, може загрожувати американській свободі більше, ніж будь-яка інша група людей за останні 100 років... Вони створили царство страху, в якому чесна думка неможлива, в якому поміркованість небажана і в якому паніка витісняє розум».*

У країні поширюються антинегритянські, антисемітські, антикатолицькі настрої. На цьому тлі відроджується Ку-клукс-клан, який почав здобувати прихильників навіть на Півночі, влаштовуючи свої мітинги й процесії навіть у столиці. У Чикаго, Вашингтоні та інших містах відбуваються погроми на расовому ґрунті. Протягом 1920 р. мали місце 65 випадків лінчування негрів.

Єдиною реформою, яку вдалося здійснити в той час, стало надання в 1920 р. виборчих прав жінкам згідно з 19-ю поправкою до консти-

Марш членів Ку-клукс-клану
центральною вулицею Вашингтона, 1926 р.

захист «американізму», що набувала форми релігійної нетерпимості й ненависті до негрів і католиків та фактично розколювала американське суспільство. По-третє, зазнали невдачі зазіхання США на світове лідерство, бо післявоєнне врегулювання на Паризькій мирній конференції здійснили далеко не за американським сценарієм. Навіть участь у антирадянській інтервенції закінчилася для Сполучених Штатів ганебним провалом. На порядок денний постала проблема: який курс обрати Америці в післявоєнному світі, що радикально змінився після війни 1914–1918 рр.? А це, в свою чергу, змушувало визначитися і з питанням: чи відповідають новим реаліям традиційні американські цінності, чи вони потребують певних змін і коректив?

Перемогу у виборчій кампанії 1920 р. здобули республіканці під гаслом «Назад, до нормальних часів!». Вони закликали відмовитися від державного втручання в економіку, до якого вдався уряд демократів у надзвичайних умовах війни, розглядаючи таку практику як відхилення від природного стану речей, тобто нормального функціонування ринкового механізму й приватновласницького господарства. Ці заклики знаходили широкий відгук серед американського загалу, як і звинувачення адміністрації Вільсона в тому, що вона занадто захопилася міжнародними справами, ігноруючи внутрішні проблеми країни, що переживала післявоєнну економічну кризу, яка, мовляв, теж сталася через нерозумну політику президента та його радників.

туції. Таким чином, на початок 1920-х рр. США залишалися країною з найвідсталішим соціальним законодавством серед індустріальних держав Заходу.

Президентські вибори 1920 р. відбувалися в складній обстановці. По-перше, вони збіглися в часі з початком економічної кризи в країні, яка захопила і 1921 р. По-друге, продовжувалися полювання на «радикалів» та боротьба на

На виборах переміг сенатор від штату Огайо **Уоррен Гардінг**, який під час одного з виступів проголосив: *«Сьогоднішня Америка потребує не героїки, а зцілення, їй необхідна не аномалія, а нормальність, не революція, а відновлення, не хірургія, а спокій»*.

Новий президент був маловідомим політиком, який залишався обмеженим провінціалом і надалі (свого часу Вільсон назвав його людиною з «одноповерховим розумом», якій «зовсім неможливо пояснити що-небудь через її тупість»). Гардінг вважав, що президент повинен бути тільки представницькою фігурою, яка символізує країну, а політичну лінію вироблятимуть його радники й міністри. На відміну від Вільсона, він не намагався збагнути суть проблем, що поставали перед країною, а цілком передовірів усю політичну роботу своєму кабінету. Останній, здавалося, уособлював собою процвітаючу Америку – в його складі були два банкіри, автомобільний фабрикант, директор готелю, землеласник тощо і тільки два професійні політики. Така позиція цілком влаштовувала ділові кола, так само як і кредо самих республіканців, які обстоювали догми ортодоксального капіталізму.

І справді, кабінет Гардінга, проголосивши гасло *«більше бізнесу в уряді й менше уряду в бізнесі»*, вбачав своє призначення в тому, щоб створювати оптимальні умови для розвитку великого бізнесу, звільняючи його від будь-яких урядових обмежень. Так, він розпочав розпродаж приватним власникам за безцінь державного торговельного флоту, надаючи при цьому щедрі субсидії судновласникам. Інтересам великих промисловців відповідав і новий податковий закон, і відміна державного контролю за діяльністю синдикатів і трестів. У вересні 1922 р. президент підписав закон, відомий під назвою «тариф Фордні – Маккамбера», який передбачав різке підвищення ввізного мита на найважливіші промислові товари, що знов-таки було вигідно корпораціям, суттєво збільшивши – за рахунок обмеження іноземної конкуренції – їх прибутки, хоча водночас він зумовив підвищення цін на внутрішньому ринку та погіршення становища дрібних виробників. Також уряд різко скоротив державні витрати, продовжуючи субсидіювання приватних підприємців. Американські історики Невінс і Ко-

**Уоррен Гардінг,
29-й президент США**

маджер у своїй книзі «Історія США» констатували: *«Уряд відійшов від бізнесу, проте бізнес вторгся у більшість напрямків урядової політики і формулював їх».*

Обов'язки президента видавалися Гардінгу занадто важкими й обтяжливими, про що він часто-густо скаржився своїм знайомим («Джон, я нічого не можу зробити з цією проблемою оподаткування. Я слухаю одну сторону, і мені здається, що вони мають рацію; потім я слухаю протилежну сторону, і мені також здається, що вони праві. Боже, що в мене за робота!»).

У царині зовнішньої політики республіканський уряд відкинув вільсонівський курс на міжнародне співробітництво під егідою і в рамках Ліги Націй, узявши на озброєння доктрину ізоляціонізму. Сутність її полягала в наступному: США діятимуть на міжнародній арені, дотримуючись «повної свободи рук» в обстоюванні своїх інтересів, демонстративно «ізолюючись» від втручання в європейські справи, ухиляючись від підписання яких-небудь міжнародних угод (а отже, і відповідних зобов'язань) або вступу до військово-політичних союзів, блоків, організацій, якщо при цьому не буде забезпечено зверхність Америки. Зрозуміло, що проголошення ізоляціоністського курсу аж ніяк не означало, що Сполучені Штати, образившись за фіаско в Парижі, залишають простір світової політики. Вони продовжували посилювати свою фінансово-економічну експансію в Латинській Америці та країнах Тихоокеанського басейну, вступаючи в жорстку конкурентну боротьбу з Великобританією та Японією. Більше того, саме американський уряд виступив з ініціативою проведення нової міжнародної конференції у Вашингтоні, щоби врегулювати низку проблем в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Головною метою американської дипломатії, як стало зрозуміло, було прагнення взяти реванш за свою поразку на Паризькій мирній конференції, суттєво посилити в такий спосіб свою роль у міжнародній політиці. Значною мірою їй це вдалося, а позиції основних конкурентів у цьому регіоні – Японії та Англії – помітно послабшали. Спираючись на свою фінансово-економічну могутність, що різко зросла за роки війни, та використовуючи такий важель тиску на інші країни, як їх військові борги Америці, Сполучені Штати спромоглися взяти, хоча й почасти, реванш за провал Вільсона в Парижі та реально посилити свою роль у світовій політиці.

Період президентства У. Гардінга був позначений небаченою корупцією, хабарництвом, казнокрадством, що спричинило цілу низку політичних скандалів, причетними до яких виявилися деякі члени

конгресу і навіть уряду. Так, директор Бюро ветеранів Чарльз Форбс привласнив величезну суму грошей, яку конгрес виділив на потреби ветеранів Першої світової війни. Міністр внутрішніх справ Альберт Фолл за хабарі в 400 тис. дол. незаконно передав двом великим промисловцям право на оренду державних нафтових районів у штатах Каліфорнія й Вайомінг (вартістю в півмільярда дол.), зарезервованих за військово-морським флотом країни. Справа дійшла до того, що навіть генеральний прокурор Гарі Догерті був утягнений у шахрайські оборудки з представниками приватного бізнесу. Не дивно, що в очолюваному ним міністерстві юстиції, яке американці іронічно називали «міністерством легкої поведінки», зловживанням теж не було кінця, особливо через нагляд (а скоріше, через відсутність такого, звісно, за відповідну плату) за дією «сухого закону». Ці та інші випадки корупції, шахрайства, розкрадання державних ресурсів, прямого порушення закону, потурання махінаціям великих корпорацій з боку деяких членів уряду набули такого розголосу та скандального характеру, що почали компрометувати самого президента (який ніс відповідальність за свій кабінет), серйозно псували імідж республіканської партії, що могло позначитися на президентських виборах 1924 р. У серпні 1923 р. Гардінг нагло помер, що, мабуть, врятувало його від ганьби подальших розслідувань і судових розглядів справ членів його кабінету (як відверто визнав його біограф: «Він помер вчасно»).

Незабаром померли – так само раптово – його дружина та особистий лікар. Це виглядало доволі дивно, бо, звісно, було на руку керівництву республіканської партії, зацікавленій якомога швидше покласти край прилюдним скандалам навколо адміністрації Гардінга та запобігти загрозі подальших викриттів. Смерть Гардінга виявилася вельми своєчасною, бо дозволила списати на нього всі гріхи республіканців.

До певної міри зміцнити престиж правлячої партії в очах виборців, який помітно похитнувся, допомогло висунення на вищу державну посаду віце-президента **Кальвіна Куліджа**, відомого своїми пуританськими правилами, абсолютно незаплямованого у гучних скандалах, пов'язаних з адміністрацією Гардінга.

Відверта промонополітична спрямованість політики уряду зумовила зростання соціальної напруги в суспільстві. Знов, як і в 1912 р., посилюлися настрої на користь незалежних політичних дій. Прихильники цієї ідеї висунули незалежним кандидатом у президенти на виборах 1924 р. популярного сенатора **Роберта Лафоллета**, сподіваю-

чись нарешті порушити двопартійну систему в політичному процесі. І республіканці, і демократи побачили в цьому реальну загрозу своєму традиційному пануванню в політичному житті країни, а тому на виборах змагалися не стільки між собою, скільки робили усе, аби не пройшов Лафоллет, називаючи його «червоним», «небезпечним радикалом», «руйнівником американських інститутів», який нібито проводить свою виборчу кампанію на «гроші Москви». Незважаючи на таке цькування, Лафоллет отримав понад 4,8 млн голосів. Владу в своїх руках зберегли республіканці, які на той час подолали звинувачення у корупції. Неабияку роль у поразці Лафоллета відіграло покращення економічної кон'юнктури й вступ країни в період стабілізації, коли в США розпочався ще небачений економічний бум. У такій ситуації критики існуючої системи виглядали людьми, що заважають суспільству рухатися до нових успіхів у підвищенні рівня й якості життя. У масовій свідомості запанувала тверда переконаність у винятковості традиційної «американської системи», яка, мовляв, є еталоном, зразком суспільного устрою, а тому не потребує будь-яких покращень.

Новообраний президент був живим втіленням старомодних цін-

Кальвін Кулідж, 30-й президент США

ностей сільської Америки та засадничих принципів американізму: налаштованість на постійну працю, поміркованість, заощадливість, індивідуалізм.

Загальний напрям внутрішньої політики республіканської партії в роки правління Куліджа, жорсткого та консервативного політика, залишився незмінним: з одного боку, відмова не лише від регулювання, але й від будь-якого втручання держави в справи бізнесу, а також від якого-небудь соціального законодавства, з другого – створення максимально сприятливих умов для нічим не обмеженої діяльності бізнесу. Кулідж вважав, що завдання уряду – підтримувати закон і

порядок і звести до мінімуму державні витрати, більше того – будь-яка його діяльність, не продиктована нагальною необхідністю, є небажаною.

Якось Кулідж сказав: *«Якщо федеральний уряд зникне, то прості люди протягом дуже тривалого часу не помітять рішуче жодних змін у своїх повсякденних справах»*. Здавалося, що сама постать і поведінка президента уособлювали таке розуміння ролі державної влади. Він дуже рідко й мало виступав, не давав прес-конференцій, за що отримав прізвиська «Кулідж Мовчазний», «Тихий Кел». У автобіографії він визнавав, що його найголовніше правило полягало в тому, «щоби не робити самому те, що може зробити замість мене інший». Характеризуючи президента, відомий журналіст У. Ліппман писав, що «неробство – політична філософія та партійна програма пана Куліджа». Проте капітанів великого бізнесу така людина на вищій посаді в державі цілком влаштовувала. Їм не могла не імпонувати його позиція, висловлена наступним чином: *«Це країна бізнесу і вона потребує такого ж уряду. Людина, що будує завод, будує храм; а людина, що приходить туди працювати, повинна там молитися»*.

США в період стабілізації

Характерною рисою капіталістичної стабілізації в США став вражаючий розвиток промислового виробництва, масштаби та результати якого були безпрецедентними. Саме тут черговий етап підвищення ефективності капіталістичної економіки проявився найповніше. Промисловому піднесенню сприяли такі чинники, як постійно зростаюча інтенсифікація праці робітників, масове запровадження та вдале використання технічних і технологічних нововведень, посилення концентрації та централізації виробництва і капіталу, послаблення основних конкурентів на світових ринках, повернення боргів європейськими країнами. США раніше за інші країни подолали соціальну та політичну нестабільність, характерну для перших післявоєнних років, а також наслідки економічної кризи 1920–1921 рр., тому і період стабілізації виявився більш тривалим, бо розпочався з 1922 р. До того ж основа економічного піднесення була тут незрівняно міцнішою, ніж у країн Європи, де Німеччина ще не оговталася від поразки й спричиненої війною господарської розрухи, а Франція та Велика Британія «ледве дихали», сплативши за перемогу надто високу ціну як у людському, так і в матеріальному вимірах, перенапруживши свою економіку й фінанси. Америка ж за період вій-

ни ще більше зміцнила свої позиції найбільш передової й потужної в економічному і технічному відношенні держави світу, казково збагатилася, що дозволило їй створити в період стабілізації нову технологічну базу. Американці, маючи величезні кошти, сміливо запроваджували не тільки технічні досягнення та новітні технології, але й нові форми та методи організації виробництва, підвищення його ефективності, реалізації виробленої продукції тощо. Важливими чинниками промислового зростання стали маркетинг, реклама, новий тип менеджменту.

Почалося масове виробництво пральних машин, холодильників, фотоапаратів, програвачів, радіоприймачів, електропрасок, тостерів, пілососів, запальничок. У 1928 р. у продажу з'явилися перші, доволі примітивні телевізори, які можна було придбати за 75 дол. Проте великого попиту на них не було через відсутність у країні національної системи телебачення, яка з'явилася лише через 10 років. Про такі товари та й ще у такій кількості в інших країнах могли лише мріяти. Нові товари, які ставали все доступнішими, змінили побут і звички мільйонів американців, полегшили домашню роботу. Наприкінці 20-х років кожний другий американець мав радіоприймач. У 1930 р. в США налічувалося 13 млн радіоприймачів – приблизно стільки ж, скільки в усіх країнах світу, разом узятих. Дві третини американських житлових будинків були забезпечені електрикою. Американський добробут символізувала наявність у багатьох будинках емальованих ванн, необмежена подача гарячої води, інше туалетне приладдя.

У життя американських родин входили речі, виготовлені з нових матеріалів: пластмаси, целофану, синтетичних тканин, штучного шовку, залізобетону. У сільському господарстві все більше застосовувалися трактори й комбайни. Ця техніка привертала неабияку увагу туристів з Європи, де трактор був рідкістю й називався «сталевим конем».

На 1929 р. індекс промислового виробництва перевищив довоєнний рівень на 72%. Внаслідок цього питома вага США у світовій економіці продовжувала зростати й досягла 48% промислового виробництва всіх країн світу. На Сполучені Штати припадало половина світового споживання енергії, дві третини вугілля, 70% бензину, третина гідроенергії.

За 7 років стабілізації чисті прибутки (після сплати податків) американських корпорацій склали понад 50 млрд дол., тобто в 1,5 рази більше, ніж за роки світової війни. Ці величезні прибутки дозволили монополіям здійснити масове оновлення основного капіталу, вклавши в переобладнання промисловості щонайменше 10 млрд дол.

Період стабілізації позначений гігантським зростанням американської автомобільної промисловості. У 1929 р. було випущено 4,7 млн, а всього наприкінці 20-х роках у країні вже використовувалися 27 млн автомобілів, з них 23 млн – легкових. А взагалі на США припадало 90% усіх автомобілів, що експлуатувалися у світі.

Можна сказати, що саме автомобілебудування стало в ті роки свого роду мотором промислового піднесення в Сполучених Штатах, сприяючи розвитку інших галузей економіки, наприклад, виробництву шин, фарби, скла, металу, бензину, будівництву мережі доріг тощо. Значна частка потужностей цих галузей орієнтувалася на виконання замовлень, що надходили від автомобільних корпорацій. На 1929 р. автомобільна промисловість поглинала 20% сталі, 75% скла, 80% гуми, що вироблялися в країні; на будівництво автошляхів йшла лівова частка продукції цементної промисловості; стан нафтодобувної промисловості та автозаправочних станцій напряму залежав від темпів розвитку автомобілебудування. Для обслуговування американців, які все більше мандрували на авто, країна вкрилася мережею гаражів, мотелів, придорожніх ресторанів. Проте цим значення автопромисловості для поступу американської економіки не обмежувалося. Адже саме на автомобільних заводах, зокрема фірми Генрі Форда (особистий прибуток якого, після сплати податків, сягнув 80 млн дол. за рік), були вперше застосовані, а потім поширені на інші галузі аме-

Конвеєрне виробництво автомобілів

риканської промисловості прогресивні на той час *методи організації та раціоналізації виробництва*, а саме: широка механізація, технічне переобладнання та перехід на електрику, запровадження стандартизації, тобто масове виготовлення типових деталей та їх наступне збирання (причому швидко) на конвеєрних лініях. Застосування конвеєра дозволяло використовувати некваліфікованих робітників (яким, зрозуміло, платили менше), що було дуже важливим в умовах нестачі висококваліфікованих робочих рук.

У результаті зросла продуктивність та інтенсифікація праці робітників. Так, в автопромисловості обсяг роботи, що раніше вимагав праці 250 робітників, після раціоналізації виконувався всього лише 25 робітниками, а час складання одного авто скоротився з 14 до 1,5 години. Правда, робота на конвеєрі була вельми напруженою та одноманітною, людям доводилося за робочий день повторювати ті ж самі рухи чи операції безліч разів, уподібнюючись «живим автоматам». Тому на конвеєрах залишалися переважно молоді й найбільш витривалі. Підприємці мали можливість заощаджувати чималі кошти за рахунок різкого скорочення числа працюючих. Таким чином, для робітників раціоналізація мала неоднозначні наслідки, посиливши експлуатацію одних робітників (що явно не компенсувалося повільним зростанням погодинної оплати такої виснажливої праці) і позбавивши роботи

Робота на конвеєрній лінії

інших. Це породило проблему так званих «молодих старих» – уповні працездатних людей, які не могли підшукати собі заробітку, бо адміністрація багатьох заводів і фабрик не брала на роботу людей старших за 40 років.

Завдяки запровадженню нових технічних вдосконалень і технологій продуктивність праці промислових робітників зросла за 1920-ті рр. на 32% (в окремих галузях – на 40%), однак їхня зарплата збільшилася лише на 10%. Згідно з проведеним тоді обстеженням, щоби підтримувати «американський рівень життя» доходи родини повинні бути в межах 2000–2400 дол. на рік. Наприкінці 1920-х рр. близько 3 млн кваліфікованих робітників (або, як їх називали, «робітнича аристократія») отримували понад 2000 дол., але вони складали тільки близько 10% від числа зайнятих у промисловості, на транспорті та сільському господарстві. Натомість доходи 60% усіх американських сімей у 1929 р. складали 2000 дол. або менше, з них понад 42% заробляли менше 1500 дол. Тому для 60–70% робітників навіть найдешевший «форд», який уже був в ужитку, залишався нездійсненною мрією.

На 1929 р. 200 найбільших потужних корпорацій контролювали майже половину загального багатства країни, збільшивши за десятиріччя свої активи з 43 до 81 млрд дол. Кількість мільйонерів сягнула в 1926 р. 11 тис. чол. і продовжувала швидко зростати й далі.

На 1929 р. в американських містах нараховувалося вже близько 380 хмарочосів. У 1931 р. у Нью-Йорку закінчено будівництво найвищого будинку в світі – знаменитого Емпайр Стейт Білдінг.

Бум, що мав місце в автомобільній і будівельній промисловості, ще більше прискорив процес урбанізації, який з початку ХХ ст. розвивався бурхливими темпами. На початку 20-х років міське населення стало переважати сільське. Особливо зростало населення у передмістях. Так, населення Детройта збільшилося за 1900–1930 рр. в 6 разів, а Лос-Анджелеса – у 15,5 рази (!).

Промислове піднесення 20-х років покращило економічне становище широких прошарків населення, хоча й далеко не всіх. Пропаганда, преса, урядовці стверджували, що країна вийшла на шлях безкризового розвитку, знайшла рецепт «вічного процвітання», а отже, кожний, хто невпинно працює, може стати багатим. 1925 року проф. Т. Карвер видав книжку «Теперішня економічна революція в Сполучених Штатах», в якій доводив, що в країні відбувається «мирний перерозподіл багатств», адже робітники мали змогу купувати акції промислових корпорацій, отже, за його логікою, самі ставали капіта-

лістами, і у такий спосіб капіталізм як система, мовляв, змінює свій характер, стаючи «народним капіталізмом». Один з його прихильників заявив: «Те, про що соціалісти мріяли, новий капіталізм зробив реальністю».

Насправді корпоративний капіталізм США не змінив свого характеру. Хоча число акціонерів досягло 7 млн (у тому числі близько 1,5 млн робітників), лівова частка всіх акцій, як і раніше, зосереджувалася в руках власників великих банків і корпорацій. Однак психологічний ефект від самого факту володіння акціями був, безперечно, величезний. Мільйони американців витрачали свої багаторічні заощадження на купівлю цінних паперів (акцій, облігацій тощо), сподіваючись стати багатіями. Вони розраховували, що в умовах «процвітання» прибутки трестів і банків постійно зростатимуть, і частину їх у вигляді дивідендів отримують і ті, хто придбав акції.

Країну охопила лихоманка своєрідного «грошового божевілья» – всі й на всьому намагалися «робити гроші». Люди ризикували своїми останніми заощадженнями на фондових біржах з надією швидко розбагатіти. Афоризмами того часу стали вислови: «Не марнуй час – роби гроші», «Ваш кращий друг – рахунок у банку» тощо. У країні поширився справжній культ бізнесу, апологія корпорацій, вихваляння промисловців і банкірів як «творців процвітання». Брюс Бартон, який очолював велику рекламну фірму, написав книжку, де Ісуса Христа назвав «засновником сучасного бізнесу» (!). Відомий американський письменник Теодор Драйзер у своїй книзі нарисів «Трагічна Америка» так змальовував подібні настрої в суспільстві: *«Погоня за наживою та бездушне діяцтво, згідно з моральним шаблоном, виготовленим Уолл-стрітом, – ось що виставляється тепер як ідеал, а банки і корпорації дбають про його здійснення. Наша новітня американська філософія, яка... є нічим іншим, як ідейним відображенням цього новоявленого панування банків і трестів, займається головним чином тим, що вихваляє й проповідує підприємництво в грандіозних масштабах. Побільше грошей і поменше свободи, побільше деспотизму й поменше освіти для мас! Така ідеологія завжди супроводжує режим, який утверджує абсолютну владу декотрих осіб над більшістю народу. Олігархія!»*.

У 20-х роках неабиякого поширення набула система споживчого кредиту, яка повинна була перетворити у дійсність один з афоризмів тих часів – «Масове виробництво вимагає масового споживача». Американські ділки переконували людей сміливо брати кредити, щоби відкрити власний бізнес, придбати одразу і машину, і будинок, і ме-

блі, і побутову техніку. Гасло «Купуй тепер, плати потім» видавалося спокусливим багатом американцям. Упевнені в завтрашньому дні та безхмарному майбутньому американської економіки, вони, здавалося, були зачаровані відомою формулою: «Масове виробництво плюс реклама плюс купівля в кредит дорівнюють процвітанню тепер і на завжди!». Середні верстви населення отримали можливість купувати все нові й нові товари, причому такі, про які могла тільки мріяти решта світу. Протягом 20-х років американці безтурботно витрачали гроші, купуючи товари та акції. Можливість миттєвого отримання кредиту дозволяла багатом жити легко, у розкошах, не задумуючись про майбутнє, будучи впевненими, що постійно зростаюча вартість акцій – гарантія збереження й навіть примноження їхніх інвестицій.

Тоді мало хто замислювався, що в суспільстві поширюється згубна тенденція жити в борг, що продаж у кредит (який, до речі, з урахуванням відсотків обходився споживачеві дорожче, ніж готівкою) скорочує майбутню купівельну спроможність людей, зменшує чи «з'їдає» повністю їхні заощадження на «чорний день» і на старість. Людей агітували купляти товари тривалого користування, ігноруючи очевидний факт, що завтра ці товари вже не знаходитимуть попиту, адже більшість громадян не будуть щотижня купувати нові меблі чи авто, отже, через неминуче затоварювання доведеться скорочувати їх виробництво і, як наслідок, звільняти тих, хто їх виробляє, тобто фактично тих самих споживачів, хто і взяв кредити, повернути які, втративши роботу, ніколи не зможуть.

В ейфорії «золотих 20-х» у Сполучених Штатах виник новий феномен – «*суспільство споживання*» (до якого у Західній Європі прийдуть лише в 1960-х рр.). Американське суспільство перетворилося на суспільство покупців і споживачів, в якому завдяки розрекламованій системі купівлі в кредит сталося змішання понять необхідного та надлишкового. Це була нова риса американської ментальності, бо раніше, згідно з традиціями пуританської моралі, цінувалася заощадливість і скромний спосіб життя.

Але був і зворотний бік цього явища. «Процвітання» позначилося на способі життя обивателя, породжуючи безглузді розваги-змагання на кшталт поїдання золотих рибок чи грамофонних платівок, виснажливі танцювальні марафони і сидіння на жердині. У країні процвітала не тільки економіка, але й хабарництво, рекет, торгівля наркотиками, злочинність. «Суспільство споживання» з його програмою вивільнення бажань, які воно нібито тут же готове задовольнити, само провоку-

вало форму бунту проти себе, а саме: насильство як найкоротший шлях реалізації бажань, які наштотувалися на перешкоду. Для багатьох досягнення «американської мрії» оберталось, послуговуючись словами відомого письменника Теодора Драйзера, на чергову «американську трагедію». Так, один з його героїв (Клайд Гриффітс), який спокусився міфом про успіх, готовий у шаленій гонитві за ним скоїти злочин, а суспільство карає його за те, на що саме ж, зрештою, й штовхало.

Взагалі американське «проспериті» 20-х було процвітанням особливого роду, з нездоровим забарвленням, яке базувалося на роздутих до абсурдних розмірів покупках у кредит, на надмірному розширенні виробництва, яке набагато випереджало зростання купівельної спроможності населення, на нечуваних спекуляціях на фондових біржах, де створювався фіктивний капітал, який став «міною сповільненої дії» під американською економікою. Навіть професіонали у великих корпораціях і провідні фінансисти вперто не хотіли помічати, що вартість акцій вочевидь завищена, що, в свою чергу, може призвести до вибуху інфляції, що курс акцій в усіх галузях економіки давно і набагато випередив реальний розвиток виробництва й торгівлі, а тому не відображає економічної реальності.

Двадцять років були часом швидких змін у різних царинах життя. Радіо (перша радіомережа Сі-Бі-Ес запрацювала в 1927 р.), кіно, журнали з масовим накладом, реклама сприяли поширенню нових норм поведінки й моралі, які неоднозначно сприймалися частиною суспільства. Ця нова культура, яка робила акцент на споживанні, пропагувала розваги, навіть секс, закликаючи за будь-що підніматися по соціальній драбині, вступала в конфронтацію з такими традиційними цінностями американського суспільства, як наполеглива праця, заощадливість, релігійність, шанування родини, відданість сімейному вогнищу. Дехто розглядав зіткнення традиційних і нових цінностей як віддзеркалення конфлікту між «двома Америками» – сільською й міською. Проте причина, зважаючи, що чимало людей, які дотримувалися старих цінностей і звичаїв, перебралися до міст, полягала дещо в іншому: багато американців боялися, що нові культурні цінності, наукові відкриття, ідеї й теорії (більшовизм, релятивізм, фрейдизм, атеїзм) загрожують звичному способу життя, самим основам «американізму», драматично змінюють існуюче суспільство, породжують його духовну кризу.

Таке зіткнення культур наочно виявилось під час судового процесу в одному з містечок штату Теннесі, де на лаві підсудних опинився шкільний учитель Джон Скопс, який насмілювався викласти основи теорії ево-

люції Ч. Дарвіна. Незважаючи на те, що Скопса захищав один із найвідоміших у країні адвокатів Кларенс Дарроу, а У. Брайян, який встав «на захист» біблійного пояснення походження світу, виглядав не вельми переконливо, плаунався й багато чого сам не міг пояснити в Біблії, Скопса визнали винним. Громадська думка розкололася: «Американська спілка громадських свобод» підтримала Скопса, проте як і більшість представників преси, що висвітлювала цей так званий «мавпячий процес», тоді як члени «Антиєволюційної ліги», «Хрестоносці Біблії» та інших фундаментальних організацій вимагали прийняття законів про заборону викладання еволюційної теорії в середніх школах, що й було зроблено в штатах Теннесі, Оклахома, Північна Кароліна, Флорида, Техас.

Двадцять років залишили помітний слід в історії США XX століття. Цей час запам'ятали, за визначенням американського письменника Фр. Скота Фіцджеральда, як «вік джазу». Його називали «золотим віком американського капіталізму» (який, правда, виявився дуже коротким як для «віку») або «несамовитими двадцятими» за шалені темпи не тільки економічного розвитку, але й змін у побуті, повсякденному житті, нормах поведінки й моралі. Навіть багато сучасників сприймали цей час як чудернацьку, дивну епоху, сповнену вражаючих досягнень і нісенітниць. Як би там не було, спадщина 20-х років виявилася неоднозначною, а підсумки – суперечливими.

Цей період був справді часом економічного процвітання, вражаючого промислового піднесення, однак дуже багато американців, зокрема фермерів, негрів, некваліфікованих робітників та інших простих трударів, так і не побачили блиску «золотих 20-х». Несправедливий розподіл національного прибутку все більше впадав в око. У 1929 р. 24 тис. американських сімей мали щорічний прибуток у 100 тис. дол., тоді як 42,4% всіх американських сімей заробляли менше 1500 дол. А 36 тис. найбільш багатих родин мали дохід, що дорівнював сукупним доходам 12 млн (!) менш багатих сімей.

За 1923–1929 рр. заборгованість фермерів зросла майже в два рази, а їх прибутки скоротилися за 1919–1929 рр. на 2,4 млрд дол. Як наслідок, багато фермерів втратили землю, тому протягом 1920-х близько 4 млн сільських мешканців змушені були переїхати до міст у пошуках засобів до існування.

Це був час модернізації не тільки виробництва, але й побуту та інших сфер життя, проте скористатися її плодами змогли далеко не всі. Тільки близько 10% фермерських сімей отримали в 20-ті роки електрику. Запровадження нових технологій і техніки збільшило безробіт-

тя (яке навіть у роки «проспериті» залишалося на рівні 6%) ще на 1 млн робітників, які так ніколи й не знайшли іншої роботи.

Це був час, коли добробут частини робітників, особливо кваліфікованих, помітно зростав, але при цьому вони втрачали свої і так досить обмежені права, та й сам робітничий рух сильно послабшав, різко скоротилося число страйків (цензура забороняла навіть демонстрацію кінофільмів з показом страйку, а революційної боротьби й поготів). Занепали роль і вплив профспілок та профспілкового руху, кількість їх членів зменшилася з 5 млн у 1920 р. до 3,3 млн у 1930 р. Це сталося внаслідок потужної ідеологічної обробки робітників у дусі апологетичних теорій «американської винятковості» та закликів ватажків профспілок до співпраці робітників з підприємцями у справі раціоналізації та модернізації економіки, процвітання якої, на їхню думку, було набагато кращим шляхом поліпшення життя робітничого класу, ніж страйки й революційна боротьба, які, мовляв, безнадійно застаріли. Уособленням цієї угодовської політики став голова (з 1925 р.) Американської федерації праці Грін, який і за своїми поглядами, і навіть зовні виглядав скоріш як буржуа середнього достатку (про що свідчили золотий ланцюжок на жилетці та каблучка з великим діамантом), ніж лідер найбільшого профцентру американських робітників.

Це був час, коли жінки стали поводити себе більш розкуто, вкорочували спідниці, досягли більшої сексуальної свободи, все частіше вступаючи в дошлюбні інтимні стосунки, але власне феміністський рух занепадав, а отже, до справжнього рівноправ'я з чоловіками було далеко. Наприкінці 1920-х жінки отримували лише 57% від зарплати чоловіків. У деяких штатах вони не могли обіймати певні посади, виконувати обов'язки присяжних у судах, мати свій бізнес або підписувати контракти без згоди чоловіка тощо.

Це був час дії «сухого закону», але споживання алкоголю в країні збільшилося в декілька разів. У багатьох барах нелегально продавалися спиртні напої. Відомий гангстер і контрабандист спиртними напоями Аль Капоне цинічно заявляв: «Я вважаю себе бізнесменом. Я заробляю гроші на постачанні того, на що є попит. Якщо я порушую закон, то його порушують і мої покупці». За іронією долі Аль Капоне ніколи не могли притягнути до відповідальності за численні грабежі й убивства, що скоїла його банда, а потрапив він за ґрати через несплату податків на прибуток.

Це був час, коли американське суспільство створило собі нових кумирів, що справді були яскравими особистостями, наприклад, пілот

Чарльз Ліндберг, кіноактори Чарльз Чаплін, Мері Пікфорд, Дуглас Фербенкс, які здобули світову славу, талановиті музиканти Луї Армстронг та Дюк Еллінгтон, завдяки яким блюз і джаз набули великої популярності, боксер Джек Демпси та бейсболіст Бейб Рут, але водночас американськими президентами стали Гардінг і Кулідж – вельми посередні особистості та слабкі політики.

Це був час зростання добробуту, шаленої гонитви за багатством та успіхом і разом з тим час занепаду ідеалізму, якому немає місця в суспільстві, де панують гроші, бізнес, холодний прагматизм. Це був час матеріалізму, вульгарності, пихатості, лицемірства й святенництва. Чимало інтелектуалів розчарувалися в Америці 20-х років з її культом спекуляції та вихвалянням великого бізнесу. Гостра соціальна критика притаманна творам кращих американських письменників того часу. Так, Джон Дос Пассос і Синклер Льюїс написали романи, де засуджували нерозумний егоїзм представників американського бізнесу, а Фр. Скот Фіцджеральд у своєму романі «Великий Гетсбі» переконливо змалював перетворення свого героя, мрійника-романтика за вдачею, у вульгарного нувориша, який відчуває свою трагічну самотність у тому середовищі, до якого прагнув і де опинився серед зажерливих, лицемірних і аморальних людей. Багато хто з визначних письменників (таких, як той же Фіцджеральд або Ернест Хемінгуей) відчували себе настільки відчуженими від своєї країни й суспільства, що надавали перевагу проживанню за кордоном, в Європі, наприклад, у Берліні, Лондоні, Римі та насамперед у Парижі. До речі, Хемінгуей якось сказав: *«Америка була гарною країною, але ми перетворили її чорт зна в що»*. І все ж, незважаючи на розчарування суспільством «без ідеалів і надії», для тих же письменників 20-ті роки – один з найбільш новаторських і плідних у творчому плані періодів.

Це був час вражаючого матеріального прогресу, новітніх досягнень науки й техніки, революційних перетворень побуту під впливом нових технологій і відкриттів, але разом з тим це були роки войовничого політичного консерватизму, релігійного фундаменталізму, нетерпимості, які набули різних форм і проявів. Нагадаємо, що у 1927 р. були страчені, незважаючи на широкий рух громадського протесту й міжнародний резонанс, Сакко й Ванцетті. Протестантська більшість американського суспільства продовжувала упереджено ставитися до католиків і євреїв. У 1921 і 1924 рр. Конгрес у законодавчому порядку різко обмежив імміграцію до країни вихідців із Південної та Східної Європи, причому речники такої політики відкрито «доводили», що представники роман-

ських і слов'янських народів і в біологічному, і в культурному плані перебувають на більш низькому рівні, ніж англосаксонські народи. Мала місце сегрегація і дискримінація негрів-американського населення, значна частина якого змушена була проживати у спеціальних районах і кварталах американських міст. Так, населення гетто в нью-йоркському Гарлемі збільшилося в 20-ті роки більш ніж у 2 рази, негрів-американського населення Чикаго – відповідно майже в 5 разів, Клівленда – у 7 разів. Присутність все більшого числа негрів у промислових містах північних штатів (куди протягом 20-х рр. мігрували 400 тис. негрів з Півдня) зумовило не тільки створення гетто, але й посилення расової напруги, що час від часу набувала насильницьких форм.

Етнічний чинник все більше почав позначатися й на розстановці політичних сил у країні. Прийняття вищезгаданих рестриктивних імміграційних законів, підтриманих республіканцями, допомогло Демократичній партії залучити до себе американських євреїв, італійців, поляків тощо – вчорашніх іммігрантів. На президентських виборах 1928 р. демократи вперше висувують своїм кандидатом Альфреда Сміта, католика єврейського походження, який народився в найбіднішому районі Манхеттена і виступав за расову рівність. Проте багато демократів у південних штатах, перебуваючи в полоні антикатолицьких забобонів, вирішили

**Герберт Кларк Гувер,
31-й президент США**

Герберт Гувер походив із бідної фермерської родини, яка належала до квакерської громади. Історія його життя, здавалося, була класичним прикладом реалізованої «американської мрії». Отримавши диплом інженера Стенфордського університету, він почав працювати в гірничій промисловості й на металургійних заводах. Потім Гувер організував гірничодобувні підприємства в Японії, Індії, Китаї, Росії, Італії, Південній Африці, Єгипті, Австралії, Новій Зеландії та інших країнах. Ще до світової війни він став досить успішним інженером і комерсантом, а його майно оцінювалося в 40 млн дол. Після вступу США в Першу світову війну президент Вільсон призначив його головою відділу постачання

Ради національної оборони, а в 1919 р. він очолив «Американську адміністрацію допомоги» (АРА), офіційною метою якої було надання продовольчої, медичної та іншої допомоги народам європейських країн, що постраждали під час війни 1914–1918 рр. Під орудою Гувера АРА справді здійснила велику роботу, зокрема розподіливши приблизно 20 млн тонн продовольства серед 300 млн чол. у різних країнах. У 1921 р. АРА надавала допомогу постраждалим від посухи та голоду в Поволжі та інших районах Радянської Росії. З другого боку, він, використовуючи розгалужену мережу АРА, вдався до свого роду «харчової дипломатії», спрямованої проти поширення комуністичних ідей і революційного руху в Європі. Саме так діяв Гувер в Угорщині, підриваючи встановлений там у березні 1919 р. радянський режим, в Австрії тощо. Проте він сам це визнав у 1921 р.: «Уся американська політика... була спрямована на те, щоби запобігти більшовизації Європи... Моїм завданням було піклуватися кволими паростками демократії в Європі... проти анархізму чи комунізму...». У цьому ж році Гардінг запропонував йому посаду міністра торгівлі. Під керівництвом Гувера міністерство торгівлі перетворилося в потужне знаряддя США у справі завоювання іноземних ринків.

Щодо поглядів Гувера, то він обстоював принципи лібералізму зразка ХІХ ст. та «твердого індивідуалізму», щиро вірив у його силу та ефективність

проголосувати за республіканського кандидата **Герберта Гувера**. І хоча перемогу знов святкувала республіканська партія, 15 млн виборців віддали свої голоси Сміту, який виграв у 12 великих містах.

Гувер здобув перемогу на виборних перегонах, запропонувавши програму так званих трьох «П» – «процвітання, протестантизм, заборона алкоголю» (англійською – Prosperity, Protestantism, Prohibition). Виборці повірили, що люди, подібні Гуверу, допоможуть усім американцям стати багатіями у найбагатшій країні світу.

У 1928 р. США, здавалося, перебували на вершині процвітання та добробуту. Новий президент обіцяв кожній американській родині безхмарне й заможне життя – курча на обід і дві машини в гаражі, запевняючи всіх: *«Незабаром ми досягнемо такого рівня, коли саме поняття бідності зникне в нашій країні»*.

США в роки «великої депресії»

Через вісім місяців після приходу Гувера до влади в країні почалася економічна криза небаченої глибини, тривалості й руйнівної сили, яка на межі 20–30-х років охопила всі західні країни, ставши світовою.

Як уже зазначалося, Перша світова війна спричинила безпрецедентне піднесення американської економіки та перетворення США у світового кредитора, у фінансову залежність

до яких потрапили основні країни Європи. Уся система світового господарства стала залежати від стану американської економіки, який, всупереч оптимістичним прогнозам і заявам гуверівської адміністрації про наступні «чотири роки процвітання», виявився вельми хистким.

Глибинною причиною того явища, яке отримало в країні назву «великої депресії», була криза перепроизводства. У 20-ті роки американська промисловість росла, як на дріжджах, перейшовши на використання потогінних методів і технологій масового виробництва. Однак споживання не стало по-справжньому масовим, адже розподіл національного доходу залишався, як і раніше, вкрай несправедливим. Прибутки корпорацій зростали незрівняно вищими темпами, ніж заробітна плата найманих робітників. Отже, рівень купівельної спроможності широких мас населення не відповідав постійно зростаючим виробничим можливостям американської економіки, що приводило до перенасичення ринку товарами й робило неминучим спад виробництва з відомими наслідками: закриття заводів і фабрик, зростання безробіття, припинення припливу інвестицій та згортання ділової активності. Реалізувати товарні надлишки за кордоном не вдалося через загострення конкуренції на світових ринках і посилення тенденції до протекціонізму в багатьох країнах, адже європейські країни після війни 1914–1918 рр. відновили свою промисловість і все успішніше чинили опір економічній експансії Сполучених Штатів.

Нестійкою виявилася і фінансова система країни. У другій половині 20-х років відбулося величезне збільшення біржових операцій. Вартість акцій, що котирувалися на найбільшій у світі Нью-Йоркській біржі, збільшилася за 1924–1929 рр. більш ніж у 3 рази. Наприкінці 1920-х на біржах у країні панував справжній ажіотаж. Підвищення курсу акцій притягувало на ринок цінних паперів величезні капітали,

а 1922 р. навіть видав книжку «Американський індивідуалізм», в якій усіляко вихваляв переваги американської системи вільного підприємництва. Він визнавав за державою важливу роль, але не втручання, а регулювання життям суспільства, проте визнавав, як показали 1929–1932 рр., скоріше на словах, ніж на практиці. Рішуче виступаючи проти втручання держави в справи бізнесу, Гувер підтримував ідею створення системи «саморегулювання бізнесу» та політику «соціального партнерства» під патронатом держави. Однак Гувер, який мав славу «великого інженера» й зразкового представника нової технократії, не користувався любов'ю й популярністю серед співвітчизників. Як політик, він виявився нездатним переконувати людей, захоплювати своїми ідеями, встановлювати контакт із масами.

породжувало спекулятивний бум. У гру на біржі втягнулися від 15 до 25 млн чол., які сподівалися розбагатіти на купівлі й продажу акцій. В обстановці такого несамовитого біржового ажіотажу мало хто замислювався, що стрімкий злет курсу акцій був штучним, спекулятивним, а тому все менше відображав їхню справжню вартість.

До цих причин додалися й інші: застій у сільському господарстві; наявність значного безробіття навіть у роки «процвітання»; нерівномірний розвиток промисловості (бурхливе піднесення в 1920-ті було характерним не для всіх галузей); позиція уряду, який уперто не хотів втручатися в економічне життя, але при цьому обмежував приплив іммігрантів, а отже, число робочих рук і потенційних покупців-споживачів; високі мита, які заважали міжнародній кооперації зусиль у справі боротьби з кризою.

Як відомо, біржа слугує своєрідним «барометром» стану економіки. Влітку 1929 р. почався спад виробництва, який через деякий час досягне катастрофічних розмірів. І біржа зреагувала: близько 11-ї ранку 24 жовтня раптово почав падати курс акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі. У цей день (який назвали «чорний четвер») було продано понад 12,8 млн акцій. На Уолл-стріт – у «серці американського бізнесу» – почалася страшна паніка. Але вівторок 29 жовтня виявився ще «чорнішим» – продано майже 16,5 млн акцій. За день вартість цінних па-

Нью-Йоркська фондова біржа

перів упала на 150 млн дол. Пропали заощадження 9 млн людей. Хвиля шоку покотилася країною. Біржові ділки, банкіри, великі й дрібні вкладники вдавалися до самогубства: стрілялися, викидалися з вікон хмарочосів або кінчали життя під колесами автомобілів. Падіння курсу акцій тривало до середини листопада, за цей час вони знецінилися на 40%, тобто 26 млрд дол., вкладених акціонерами в цінні папери, перетворилися в ніщо. Падали акції навіть найбільш потужних і солідних компаній. Так, акції «Дженерал Моторс» знизилися на 65 пунктів, а «Юнайтед Стейтс Стіл» – на 241 пункт. У грудні 1930 р. припинив свою роботу нью-йоркський Банк Сполучених Штатів. Розорення цього старого й відомого всій країні банку (та ще з такою символічною назвою) сильно позначилося на настроях у суспільстві. Американцям здавалося, що гірше вже бути не може, але, як незабаром виявилось, – може. Курс акцій продовжував падати безупинно майже впродовж трьох з половиною років. Їх вартість на фондовій біржі за 1929–1933 рр. скоротилася в 4,5 рази (або на 74 млрд дол.). Такого біржового краху історія країни ще не знала. Він зумовив ланцюгову реакцію банкрутств: припинили свою діяльність понад 100 тис. комерційних і промислових підприємств.

Біржовий обвал був зовнішнім проявом небувалої в американській історії промислової кризи. Про її розмах свідчить той факт, що в 1932 р. виробництво скоротилося на 46%, а в окремих, причому найважливіших, галузях його падіння було просто катастрофічним: у сталеливарній – в 4 рази, в автомобільній – у 6-7 разів, виплавка чавуну зменшилася на 86% (тобто опустилася до показників 1896 р.), що й зрозуміло, бо влітку 1932 р. з 285 доменних печей діяли лише 46.

Криза вразила й сільське господарство, яке і в 20-х роках не відчувало піднесення. Ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися в 3-4 рази. Щоби заробити 1 долар, фермерам треба було продати в 3 рази більше продуктів, ніж до кризи, адже ціни на потрібні їм техніку, реманент, добрива, транспортні послуги залишалися на докризовому рівні. Фермери, які не знаходили збуту для продуктів своєї важкої праці, вдавалися до масового забою худоби, до спалення зерна, виливали молоко в річки. Сукупний фермерський дохід скоротився за 1929–1933 рр. на 62,5%. Це призвело до масового розорення фермерства та примусового продажу з торгів за несплату боргів і податків фермерської землі та майна. Всього за час кризи у такий спосіб продали близько 900 тисяч ферм. Це означало, що п'ята частина всіх фермерів втратила землю й житло.

Криза охопила всі галузі господарства. Обсяг залізничних переве-

зень зменшився на 53%, господарського будівництва – на 84%. Значно скоротилася внутрішня й зовнішня торгівля. Національний прибуток знизився наполовину.

Ігноруючи або не розуміючи всю трагічність ситуації, Гувер проголошував заспокійливі промови, намагаючись переконати населення країни, що це лише тимчасовий спад, спричинений нечесною грою на ринку цінних паперів і провалами європейської економіки. Він запевняв, що економічний механізм країни здоровий, що «процвітання» незабаром повернеться, що воно вже «за рогом».

Соціальні наслідки кризи були надзвичайно важкими. Вона спричинила колосальне зростання безробіття. У найбагатшій країні світу без роботи опинилося понад 12,6 млн чол. (а з урахуванням членів їх сімей – жінок і дітей – близько 34 млн людей, або 28% населення). Тобто майже третина населення взагалі опинилася без засобів до існування, а часто й без житла. Особливо важко було чорношкірим американцям, які і в 20-х роках не відчули покращення свого добробуту; для них знайти навіть найтяжчу й брудну роботу ставало нездійсненою мрією. Г. Форд, якого ще в 1928 р. одна газета назвала «промисловим фашистом – Муссоліні Детройта», звільнив за рік 60 тис. своїх робітників, заявивши, що невелике голодування ніколи не зашкодить робітникам, і якщо в країні є безробіття, то причиною тому є лінощі й небажання робітників працювати.

Черги безробітних у США, 1933 р.

За оцінками профспілкових і ліворадикальних організацій, число безробітних на початок 1933 р. сягнуло 17 млн, або третини робочої сили країни. Великого поширення набуло часткове безробіття. За даними Американської федерації праці (АФП), у 1932 р. тільки 10% робітників працювали повний робочий день. Скориставшись ситуацією – наявністю багатомільйонної армії безробітних, готових на будь-яку роботу за мізерну платню, підприємці за роки кризи знизили заробітну платню робітникам на 60%.

Безробіття завдало колосальної психологічної травми мільйонам людей, особливо тяжкої й відчутної ще й тому, що держава – в особі уряду – не тільки не допомагала їм, але й довгий час не визнавала цієї проблеми. Характерно, що відома газета «Нью-Йорк Таймс» до 1935 р. не бачила різниці між безробітними й волоцюгами. Системи страхування для безробітних чи взагалі якої-небудь соціальної допомоги в країні не існувало. З огляду на пануючу ідеологію «твердого індивідуалізму», відповідальність держави за долі людей фактично не визнавалася, бо вважалося, що соціальна допомога з її боку руйнуватиме засади «американізму», ображатиме (!) людську гідність американця. У 1931 р. в умовах масового безробіття Гувер відмовився навіть розглядати пропозицію про організацію громадських робіт. За іронією долі, людина, яка здобула репутацію благодійника й доброчинця, що нагодувала мільйони голодуючих європейців, не хотіла допомагати голодуючим американцям. Гувер уперто виступав проти будь-якого втручання федерального уряду в економіку, вважаючи, що це є справою штатів, міст і благодійних організацій на кшталт Червоного Хреста чи Армії спасіння. Коли ж його уряд вирішив вдатися до неспівимих дій у справі регулювання національних фінансів та економіки, то вони виявилися і занадто повільними, і запізнілими.

Криза зачепила майже всі прошарки й верстви населення: робітників, фермерів, службовців, представників вільних професій, творчої інтелігенції. Для тих, хто прожив у містах, втрата роботи зазвичай приводила і до втрати житла. Бездомних ніхто не рахував, але в конгресі вважали, що таких щонайменше 1,5–2 млн чол. Криза спричинила необхідність обмежувати свої потреби й витрати, але в суспільстві споживання відвикли розрізняти предмети розкоші та першої необхідності, а тому багатьом було дуже важко відмовитися від тих речей або розваг, до яких вони звикли в період «процвітання».

Підсумком кризи стало масове зубожіння. Мільйони людей переходили з місця на місце в пошуках кусня хліба, сподіваючись на випад-

Під час «великої депресії» у найбагатшій країні світу нездолені люди могли розраховувати лише на миску безплатного супу

довольства. Сотні тисяч людей голодували в той час, коли величезні запаси продовольства псувалися в крамницях і на складах.

Діти непритомніли на уроках через недоїдання. У Нью-Йорку 1932 р. понад 300 тис. дітей не могли вчитися через відсутність коштів, а серед тих, хто ходив до школи, за даними Міністерства охорони здоров'я, 20% недоїдали. У 1935 р. Асоціація американських лікарів повідомила, що 20% людей похилого віку перебувають у стані виснаження. У 1933 р., за оцінкою Міністерства освіти, у системі вищої освіти припинили роботу 1500 коледжів.

Виснажені люди рилися на звалищах сміття в пошуках чого-небудь їстівного. Тільки в Нью-Йорку взимку 1931–1932 рр. було офіційно зареєстровано близько 2 тис. випадків смерті від голоду. Звичайною картиною тих днів стали довжелезні черги безробітних, які безнадійно простоювали цілими днями за мізерною допомогою. Єдиною можливістю для них хоча б якось прогодуватися було отримання миски супу чи кусня хліба від благодійних організацій. Але багато хто був позбавлений і цього. Викинуті з квартир люди коротали ночі в нічліжках або спали просто неба на вулицях, вкриваючись газетами, які називали «ковдрами Гувера». Великі міста обростали скупченнями халуп, зроблених з різного непотребу, дощок, банок, жерсті, які народ з гіркотою називав «гувервіллями» («містами Гувера»), порожні кишені – «прапорами Гувера», автомобілі – символ американського «процвітання», які

кові заробітки. Безробітні голодували, оскільки держава в особі уряду кинула їх напризволяще. Годувати голодних за державний кошт уряд відмовлявся, не бажаючи, мовляв, заохочувати «жебракство». Створене Гувером Федеральне фермерське бюро виконувало – за допомогою спритних перекупників-спекулянтів – так звану «програму підтримання цін» шляхом скуповування «надлишків» про-

Гувервілль

тепер використовували за допомогою мулів або коней, бо не вистачало грошей на бензин, – «фургонами Гувера».

Мільйони людей опинилися на грані фізичної та моральної катастрофи. У настроях населення запанували песимізм, відчай, атрофія волі до життя, апатія. Тільки в 1932 р. зафіксовано 23 тис. самогубств. Розпадалися сім'ї, руйнувалися традиційні життєві цінності й соціальні зв'язки. Особливо людей пригнічувало те, що практично ніхто не міг їм пояснити, чому таке сталося, хто в цьому винний, чому уряд бездіяльний? Катастрофічне погіршення становища широких верств ускладнювалося відсутністю в Сполучених Штатах, на відміну від провідних країн Європи, системи соціального страхування. Мільйони людей постійно відчували гнітюче почуття невпевненості в завтрашньому дні, іншими словами, перебували в постійному стані стресової напруги. Криза руйнувала саму віру американців у майбутнє, у власні сили й можливості, яка є складовою національного міфу – «американської мрії». У свідомості значної частини населення зароджувалися сумніви щодо розумності й справедливості самої капіталістичної системи, бо на їхніх очах країна перетворювалася в суспільство, де панував страх голоду, холоду, хвороб, злиднів і пауперизму, де на очах голодуючих спалювали пшеницю в котлах потягів, мішки з кавою викидали в море, м'ясні туші засипали вапном, щоб зробити їх непридатними до споживання, аби тільки «утримати ціни».

Вже згадуваний Т. Драйзер писав у своїй книзі «Трагічна Америка»: *«Тисячі ящиків яєць знищені заради того, щоб утримати ціни на високому рівні, – а скільки дітей в Америці чахнуть від постійного недоїдання, а батьки їх, самі ледь не вмираючи з голоду, навіть і мріяти не*

**Черга безробітних на фоні рекламного щита з написом
«Немає кращого способу життя, ніж американський»**

можуть про те, щоб купити яйце своїй дитині. Що ж, невже світ збожеволів? Невже всі люди або падлюки, або дурні?». Міністр сільського господарства в 1933–1945 рр. Генрі Уоллес визнавав: «Ми маємо найбільший запас пшениці й найдовші черги за хлібом за всю нашу історію».

Нестерпні соціально-економічні умови, в яких опинилася маса населення, стали об'єктивною основою, на якій почала підніматися нова хвиля соціального протесту. Головним його проявом став масовий рух безробітних – перший масовий рух, який очолили комуністи. До речі, комуністична партія, яка ледь животіла в 1920-ті рр., тепер ставала більш популярною: якщо на президентських виборах 1928 р. її кандидат здобув трохи більше 21 тис. голосів, то в 1932 р. за нього проголосувало близько 100 тис. виборців. Зрозуміло, така кількість була мізерною порівняно з 37 млн тих, хто брав участь у виборах, але це було свідченням полівиння настроїв серед частини робітників та інтелігенції.

У країні відбувалися численні мітинги та демонстрації під гаслами надання негайної допомоги безробітним і запровадження системи соціального страхування. У липні 1930 р. у Чикаго відбувся перший загальнонаціональний з'їзд безробітних, на якому була створена Національна рада безробітних, а у прийнятій резолюції не тільки містилася вимога щодо введення федеральної системи соціального страхування, але й пропонувалися засоби її фінансування (зокрема за рахунок додаткового оподаткування великого капіталу та скорочення асигнувань на військові цілі). У 1931 і 1932 рр. під орудою компартії були проведе-

ні національні «голодні походи» безробітних на Вашингтон. Нерідко виступи безробітних переростали у криваві сутички з поліцією, національною гвардією та бандами гангстерів, яких наймали підприємці.

Рух соціального протесту захопив і широкі верстви американського фермерства. Однією з форм боротьби став фермерській бойкот, тобто організована відмова фермерів від продажу сільгосппродуктів торговельним компаніям з метою добитися підвищення цін на них. Страйкові пікети фермерів перекривали дороги до міст і заготівельних пунктів посередницьких фірм, якими перевозили сільськогосподарську продукцію. Західні штати охопив страйк фермерів, які припинили продаж продуктів, вимагаючи підвищення закупівельних цін. Створені ними пікети затримували на дорогах машини з продовольством, що прямували до міста. На сільських дорогах відбувалися справжні бої фермерів з поліцією та охоронними загонами посередницьких фірм, які скуповували продовольство. Проти фермерів-страйкарів застосовувалися дубинки, сльозогінний газ, кулемети. Іншою формою боротьби стали так звані «грошові розпродажі» – масовий опір примусовому розпродажу фермерського майна за несплату боргів і податків. Відбувалися вони за таким «сценарієм»: похмурі й часто озброєні сусіди фермера, який розорився й чия ферма була виставлена на продаж з аукціону, недвозначно погрожуючи стороннім покупцям (зазвичай представникам аграрних корпорацій), призначали за ферму суто символічну грошову ціну, купували та повертали її господарю на очах розлючених судових виконавців і шерифа. Навесні 1933 р. почалася підготовка до проведення загальнонаціонального фермерського страйку.

Важливою подією соціальної боротьби в період «великої депресії» став похід на Вашингтон улітку 1932 р. ветеранів Першої світової війни, які вимагали підвищення розмірів бонусу, тобто пенсій, що свого часу були призначені урядом Сполучених Штатів за їхню службу у війську під час війни. На березі Потомаку вони влаштували наметовий табір (так званий «бонус-сіті») під гаслами «Герої 1917-го – волоцюги 1932-го», «Ми воювали за демократію – де вона?» тощо. У столиці зібралося 15–17 тис. ветеранів (а разом із членами їхніх сімей – близько 25 тис.). За наказом Гувера війська під командуванням генерала Макартура, який обізвав ветеранів «натовпом, що надихається духом революції», зруйнували й спалили табір, над яким майорів американський прапор, а учасників походу розігнали.

Але ця «перемога» уряду виявилася «пірровою перемогою» – хвиля обурення й гніву його діями прокотилася країною. Одна вашинг-

тонська газета гірко констатувала: *«Якщо викликають військо, щоби вести війну з неозброєними громадянами, це більше не Америка»*. З огляду на виборчу кампанію 1932 р., коли республіканці знову висунули Гувера кандидатом на посаду президента, розправа над ветеранами бумерангом вдарила по престижу і республіканської партії, і її лідера.

Найбільш тверезомислячі представники пануючих класів вважали, що подальше погіршення становища в країні може вже незабаром привести до неминучого соціального вибуху, в тому числі до зіткнень із застосуванням зброї, накопичення якої (особливо в шахтарських селищах) набуло загрозливих розмірів. Як писала відома журналістка Л. Хіккок, складалося враження, що лише фізичне виснаження стримує її власників від рішучих дій. На її думку, тривожні для американського істеблішменту симптоми незадоволення існуючою системою найпомітнішими були серед молоді та інтелігенції. Саме в цьому середовищі виявлявся підвищений інтерес до соціалізму, до «радянського експерименту», до пошуків альтернатив капіталістичним порядкам, а ім'я Леніна, за словами Хіккок, було у всіх на вустах. Про подібні настрої на початку 30-х років згадував інший відомий американський журналіст Едмунд Стівенс: *«Ще навчаючись у Колумбійському університеті, я почав активно займатися політикою, організував студентську спілку. Ми ходили на заводи, фабрики, підтримували страйкуючих робітників. Багато хто тоді у нас в США звернув погляди на Радянський Союз, потрапити туди, подивитися, як будується нове суспільство, дуже хотілося...»*. З'явилася ціла низка книжок, де пропагувався радянський досвід планування, вихвалявся перший радянський п'ятирічний план і вирішення проблем безробіття; показові самі їх назви: «Світанок над Росією», «До Радянської Америки», «Соціалістичне планування», «Росія сьогодні: чому ми можемо навчитися в неї?».

Гаррі Гопкінс, один із найближчих радників президента Ф. Д. Рузвельта, навесні 1938 р. згадував ситуацію в країні у розпал кризи: *«У 1932 р. приблизно 15 млн чоловіків і жінок не мали роботи. Люди говорили про економічну катастрофу і політичну революцію. Страх і паніка оволоділи Америкою»*. Він же казав, що противники реформ штовхають капіталізм прямісінько на ешафот.

Глибина кризи, її небачені масштаби вимагали застосування надзвичайних заходів. Усе більше людей усвідомлювали, що потрібно негайно щось робити, бо почнуться некеровані процеси, які призведуть до розпаду суспільства. Вимоги до держави рятувати ситуацію йшли не тільки від широких мас зубожілого населення, але й від багатьох

представників великого бізнесу, дуже наляканого масштабами економічного краху й, як видавалося, реальною загрозою розвалу існуючої суспільно-політичної системи. Все більшої популярності набували ідеї запровадження в економіку засад планування, над суттю якого (наприклад, у Радянському Союзі) нещодавно насміхалися. Відомий американський історик Чарльз Бірд пропагував «американський п'ятирічний план». Голова «Енергетичної компанії Нью Інгланд» Г. Гарріман заявив: *«Період крайнього індивідуалізму в минулому... Розквіт бізнесу та зайнятості буде підтримуватися якнайкраще завдяки інтелігентному плануванню господарських структур. З капіталістами, що не згодні, будуть вчиняти, як з худобою... зв'язувати, таврувати й гнати разом з усім стадом»*. Інший представник ділового світу зазначив, що країна більше не може дозволити собі «безвідповідального, впертого й не бажаного співробітничати індивідуалізму». Журнал «Бізнес Уїк» запитував: *«Планувати чи не планувати – питання не в цьому. Питання в тому: хто повинен це робити?»*.

Небачені економічні потрясіння, спричинені кризою 1929–1933 рр., її виключно важкі соціальні наслідки примусили багатьох американців замислитися над тим, що нещодавно здавалося їм цілком очевидним. У суспільній свідомості відбувалися суттєві зсуви. Виникали серйозні сумніви щодо творчих можливостей капіталізму і переваг «американського способу життя». Втрата віри у лідерів американського бізнесу також стала фактом. У виступах інтелектуалів, громадських і релігійних діячів, на шпальтах часописів і газет усе частіше зустрічалися такі оцінки й судження: «кінець цивілізації», «сучасна західна цивілізація збанкрутувала», «капіталізм помирає... і він повинен померти...», «...революція може обрушитися на нас у будь-який момент». Ці та подібні їм заяви відображали психологічний стан суспільства, якому – на тлі розгубленості й безпорадності політичної та ділової еліти – загрожували хаос, соціальна катастрофа, розпад. За таких умов у країні активізували свою діяльність ліворадикальні організації, зокрема компартія та анархісти; разом з тим виникають профашистські організації. Все більшу небезпеку для держави створювала організована злочинність – мафія, угруповання якої, підкуповуючи поліцію й державних службовців, встановлювали свої порядки в багатьох містах. Водночас у масовій свідомості, у суспільних настроях зароджувалася думка, яка виникає у людей, чий терпець ось-ось урветься: «Треба щось робити! І негайно!».

У такій вкрай напруженій соціальній атмосфері проходила виборча кампанія 1932 р. Демократична партія висунула своїм кандидатом

Франклін Рузвельт
32-й президент США

Ф. Д. Рузвельт народився 1882 р. і виріс у багатій родині, що належала до еліти правлячого класу. Отримавши домашнє аристократичне виховання і закінчивши привілейовану Гротонську школу (яку називали «американський Ітон») у штаті Массачусетс, навчався у Гарвардському університеті, а також у Вищій юридичній школі при Колумбійському університеті в Нью-Йорку. Свою кар'єру він почав з адвокатської практики — рід занять, який і дотепер розглядається в США як важливий етап, свого роду сходинка до політичної діяльності. Маючи неабияке честолюбство і гострий розум, Рузвельт з молодих років присвятив своє життя політичній діяльності. У 1910 р. був обраний до сенату штату Нью-Йорк. В

у президенти вже досить досвідченого політика **Франкліна Делано Рузвельта**.

Рузвельт був людиною добро-зичливою й люб'язною, з великою витримкою і терпінням, яка дуже рідко втрачала душевну рівновагу. Притаманні йому дотепність, весела вдача й почуття гумору дозволяли знімати напругу в ситуації, яка навіть досвідчених людей доводила до відчаю. Проте, коли було потрібно, він міг бути доволі суворим і владним. На людей справляли неабияке враження його феноменальна пам'ять, велика працездатність, уміння говорити красномовно й переконливо, особиста мужність, нехарактерна для американців байдужість до бізнесу й збільшення своїх особистих прибутків. Від більшості американських президентів його відрізняло ґрунтовне знання двох європейських мов.

Якдержавний діяч він демонстрував відданість ліберальним переконанням, політичну волю, прагматизм, здатність до пошуку компромісу, до маневрування, готовність поривати із застарілими традиціями. Для нього було характерне вміння відчувати й формулювати бажання людей, він був майстром вдалого використання яскравих фраз і дохідливих гасел, наприклад, «новий курс», «забута людина», «арсенал демократії» тощо.

Одним із гасел Демократичної партії на президентських виборах 1932 р. було таке: «Голосуйте за

Рузвельта! Ця людина здолала тяжку недугу, а значить, зможе здолати і хворобу нації». Сам Рузвельт часто повторював у ті дні вислів відомого англійського історика XIX ст. Т. Маколея: «Якщо хочете вціліти, проводьте реформи». Балотуючись у президенти, він закликав до рішучих дій, бо, на його думку, країна потребувала змін і сміливих експериментів: *«Здоровий глузд підказує необхідність обрати який-небудь метод і випробувати його. Якщо він виявиться невдалим, слід чесно визнати це й спробувати інший. Але головне – треба діяти! Ми не можемо бути пасивними спостерігачами!»*.

Людям імпонували динамізм і оптимізм Рузвельта, його налаштованість на рішучу боротьбу з кризою. Вже у передвиборних промовах ним були висловлені деякі сміливі й вельми незвичні для Америки того часу ідеї, зокрема про більш справедливий розподіл багатств і товарів, про необхідність економічного планування, про відповідальність держави перед громадянами у справі створення їм належних умов життя, на що вони мають право. *«Якщо для забезпечення цього права людини, – казав Рузвельт, – треба обмежити власницькі права спекулянта, маніпулятора, фінансиста, я вважаю таке обмеження цілком необхідним»*. Він пообіцяв виборцям широкую програму реформ, яку назвав «новий курс» («new deal», більш точний переклад – «новий контракт», «нова угода»). Сам термін запозичений із книги М. Твена «Янки при дворі короля Артура», яку Рузвельт добре знав. Суто психологічно американцям подобалися ці слова – «новий курс», які, здавалося, випромінюють надію на кращі часи, обіцяють дії й вихід з тієї безвиході, в якій опинилася країна. Рузвельт гарно виглядав на фоні понурого Гувера, який, мабуть, сам того не бажаючи, демонстрував занепад духу. Дехто саркастично зауважував, що якби вкласти у руку республіканського президента троянду, вона зів'яла б.

уряді Вільсона був заступником морського міністра, у складі американської делегації брав участь у Паризькій мирній конференції. Однак доля виявилася жорстокою до молодого політика.

1921 р. після купання він застудився та захворів рідкісною для дорослих формою дитячого поліомієліту й став на все життя інвалідом з паралізованими ногами. Здавалося, на політичній кар'єрі можна поставити хрест.

Проте неабияка воля й щире прагнення прислужитися своїй нації допомогли йому здолати недугу, знайшовши у собі сили повернутися не тільки до активного життя, але й до політичної діяльності. У 1928 р. його обрали губернатором штату Нью-Йорк. Як добре освічена людина й вже досить відомий політик, він не міг не відчувати, особливо на межі 20–30-х років, що капіталістична економіка його країни наближається до катастрофи.

Вибори 1932 р., здавалося, були більше антигуверівськими, ніж про-рузвельтівськими. Демократам залишалося лише скористатися суспільним незадоволенням і дозволити йому привести їх до перемоги. Так і сталося.

**«Новий курс»
президента
Ф. Д. Рузвельта**

Вступаючи на посаду президента, Рузвельт не мав чітко розробленої програми. Можна сказати, що його знаменитий «новий курс» формувався на ходу, як заходи й дії у відповідь на проблеми, що виникли. Але він чітко зрозумів свою місію – надзвичайними заходами виправляти надзвичайний і небезпечний стан, у якому опинилося американське суспільство. «Грона гніву» (назва відомого роману Дж. Стейнбека) й обурення існуючими порядками, що охопило широкі маси населення, і повинен був нейтралізувати «новий курс». Рузвельт добре розумів вибухонебезпечність ситуації, що склалася взимку 1932–1933 рр., коли припинили роботу вже 10 тис. банків, тобто банківська система фактично перестала функціонувати й розвалювалася просто на очах, що, в свою чергу, практично паралізувало економічне життя країни. У березні 1933 р. він зазначив: *«Якщо я буду поганим президентом, вірогідно, я буду останнім президентом»*. Проголошений ним «новий курс» був покликаний, за його висловом, уберегти країну від *«революції відчаю»*. Всю країну облетіли його слова з інаугураційної промови: *«Я глибоко переконаний, що єдина річ, якої нам треба боятися, – це страх. Безпідставний, всеохоплюючий і паралізуючий страх»*.

Реальним змістом політика нового президента почала наповнюватися в період так званих «ста днів» (9 березня – 16 червня 1933 р.), коли він провів цілий пакет (близько 70) законів через конгрес, члени якого, охоплені панікою, охоче за них проголосували. Як слушно зазначили в своїй книзі «Америка на перехресті» радянські історики В. Мальков і Д. Наджафов, «це були 100 днів, які допомогли американському капіталізму уникнути свого Ватерлоо».

Прихід Рузвельта на посаду президента збігся в часі з фактичним розвалом усієї банківської системи. Коли на початку березня 1933 р. діяльність банків була паралізована, здавалося, як писав Алан Доулі в своїй книзі «Боротьба за справедливість. Соціальна відповідальність і ліберальна держава» (1991), що «перестало битися саме серце капіталізму». Тому на наступний день після вступу на посаду президента

Рузвельт своїм указом закрив усі банки країни на державну ревізію, 6 березня оголошувалося державним вихідним (bank holiday), а конгрес скликався на спеціальну сесію. В обстановці, що нагадувала військовий стан, після 8-годинного обговорення конгрес 9 березня надав Рузвельту надзвичайні повноваження для регулювання й зміцнення валютно-фінансового механізму США та прийняв **«Надзвичайний закон про банки»**. Згідно з цим законом, через декілька днів почали відкриватися ті банки, бухгалтерські баланси яких визнавалися «здоровими», а банки, відповідно, кредитоспроможними. Крім цього, держава зміцнювала «здорові» банки своїми позичками, натомість було ліквідовано приблизно 5 тис. «слабких», тобто дрібних банків, які не отримали жодних урядових субсидій. Наслідком цих дій стала подальша концентрація банківської системи. Тоді ж, у березні Рузвельт звернувся до громадян зі своєю першою радіопромовою (яких буде 30).

«Бесіди біля коминка» – знамениті щотижневі виступи Ф. Рузвельта по радіо

Близько 35 млн чол. слухали його заспокійливі слова, що відтепер вони можуть довірити свої гроші банкам, а не тримати їх «під матрацом». Упевненість президента багатьох переконала, і вже наступного ранку кількість вкладів перевищила число їх вилучень.

Як сказав один із членів групи радників при президентові (які склали так званий «мозковий трест»), «капіталізм був урятований за 8 днів».

На початку квітня держава зосередила в своїх руках увесь золотий

запас країни, а через два тижні вилучила золото з обігу, заборонивши вільний обмін паперових грошей на золото. Експорт золота був заборонений. У червні був прийнятий закон, який суворо розмежував депозитні й інвестиційні функції банків. Відокремлення статусу інвестиційного банку від комерційного мало позитивне значення. Комерційним банкам заборонялося використовувати вклади їхніх клієнтів для гри на біржі, так само як і інвестиційним, справа яких – фінансувати капіталовкладення. Цей закон значно ускладнив спекулятивні операції, до яких вдавалися безсовісні банкіри в гонитві за надприбутками і внаслідок яких розорявалася переважно маса рядових вкладників, що довірили їм свої гроші. Спершу такі банкіри зустріли це рішення уряду в багнети, але коли президент на всю країну пообіцяв націоналізувати їхні банки, змушені були погодитися. Тим же законом оголошувалося про державне страхування банківських вкладів до 5 тис. дол. (пізніше розміри гарантованих депозитів підвищено до 10 тис.).

Дещо пізніше, на початку 1934 р. проведена девальвація долара, який був стабілізований у розмірі 60% від колишнього курсу (або 56 центів), а також створена спеціальна Комісія з торгівлі акціями, яка здійснювала нагляд за діяльністю фондових бірж з метою недопущення спекуляцій дутими акціями, характерних для 20-х років.

У березні 1933 р. президент подав у конгрес законопроект (який той і прийняв) про сувору економію грошових коштів, зокрема про зниження на 15% заробітної плати федеральним службовцям, членам конгресу, а також пенсій конгресменам – ветеранам війн. Щорічно це давало бюджету економію в 750 млн дол. До речі, президент відносив оголошену економію й до себе, обмеживши вартість свого сніданку... 19 центами. Дехто називав це дешевим популізмом, а Рузвельта політичним шоуменом, але народу така поведінка президента подобалася.

Березень 1933-го запам'ятався американцям і відміною «сухого закону», який діяв з 1920 р. «Настав час для пивця», – повідомив по радіо президент, виконавши одну з своїх передвиборних обіцянок. В обстановці загального радісного піднесення законодавців і чоловічої половини країни дозволялося виробництво й продаж пива, а також усіх інших спиртних напоїв (водночас їх продаж обкладався значним податком). Спекулянтам і гангстерам, які організовували незаконне виробництво, ввезення у країну та торгівлю спиртними напоями, було завдано відчутного удару, мафія втратила значну частку своїх прибутків.

Тим часом назрівав загальнонаціональний страйк фермерів. Щоби запобігти його початку, конгрес приймає 12 травня 1933 р. *закон про*

регулювання сільського господарства (*Agricultural Adjustment Act – AAA*). Він передбачав підвищення ціни на сільгосппродукцію за добровільне обмеження фермерами обсягів виробництва. За скорочення посівних площ і поголів'я худоби фермери отримували спеціальні премії. Уряд гарантував виплату величезної фермерської заборгованості. З цією метою створювалася Адміністрація фермерського кредиту, і протягом 1933-1935 рр. загальна сума позичок, наданих фермерам-боржникам (з низьким відсотком), перевищила 1,5 млрд дол.

Проте закон AAA мав і недоліки. Так, у ньому нічого не передбачалося зробити для полегшення становища 3 млн сільськогосподарських робітників; умови рефінансування були такими, що позбавляли дрібних фермерів можливості отримати державні позички, субсидії чи компенсації, а тому примусовий розпродаж їхнього майна за несплату боргів продовжувався й в 1933–1935 рр., коли «з молотка» продали майже 600 тис. ферм. Часткове згортання сільськогосподарського виробництва зустріло неоднозначну реакцію в країні. Восени 1933 р. був проведений масовий забій свиней (м'ясо 6 млн свиней пішло на добриво), різко скорочено виробництво молока, і це в той час, коли тисячі людей страждали від голоду й недоїдання, від нестачі найнеобхідніших продуктів харчування. У південних районах переорали понад 4 млн га уже зрілої бавовни; потім почалося скорочення посівних площ під пшеницею та кукурудзою.

Незважаючи на недоліки й упущення закону, перевиробництво в аграрній галузі вдалося зупинити, ситуація стабілізувалася, і до кінця 1933 р. прибутки фермерів (переважно крупних і заможних) зросли майже на 50%.

Головною складовою, наріжним каменем першого етапу «нового курсу» став закон *про відновлення промисловості – НІРА* (*The National Industrial Recovery Act*), прийнятий 16 червня 1933 р., в останній день спеціальної сесії конгресу. Закон складався з трьох головних розділів: 1) державне регулювання умов промислового виробництва; 2) регулювання трудових відносин; 3) допомога безробітним.

Перша частина передбачала розробку та запровадження у відносини між підприємцями так званих «кодексів чесної конкуренції», які б визначали умови й обсяг виробництва, фіксували мінімальний рівень цін на продукцію, розподіляли ринки її збуту, встановлювали правила застосування технологічних процесів тощо. Метою кодексів було примусове обмеження конкуренції, що дозволило б підвищити контрольованість ситуації на ринку та запобігти перевиробництву. Представни-

ки найбільших корпорацій, що відігравали головну роль у їх розробці, були задоволені, бо застосування рівних правил до нерівних за своїм виробничим потенціалом компаній дозволяло позбутися більш слабких конкурентів, так би мовити, на «законних підставах». Тому наслідком реалізації даного розділу закону стало примусове картелювання промисловості та відповідно зміцнення позицій корпоративного бізнесу. До того ж на корпорації, що підписали кодекси, на час дії НІРА (2 роки) не поширювалося антитрестівське законодавство. У результаті здійснення даного розділу НІРА змушені були припинити свою діяльність близько 1 млн дрібних і середніх підприємств, натомість прибутки 200 найбільших промислових корпорацій у 1934 р. були на 60% більшими, ніж у 1933 р. «Кодекси чесної конкуренції» затверджувалися президентом і ставали законом, а підприємці, які на них погодилися, отримали право позначати свої товари спеціальною емблемою – зображенням синього орла, а урядовці закликали споживачів купувати товари тільки з такою позначкою. Кращої реклами (до орієнтації на яку американців уже привчили) годі було й чекати, і ця обставина краще за всі умовляння підштовхувала підприємців до участі в програмі НІРА.

Всього Рузвельтом було санкціоновано понад 750 кодексів, які охопили 95% промисловості. Баланс між обсягом промислового виробництва й місткістю споживчого ринку було більш-менш вирівняно, що посприяло виходу американської промисловості з кризи.

Другий розділ НІРА регулював відносини між підприємцями та робітниками. У статті 7а вперше в американській історії за робітниками та службовцями офіційно визнавалося право об'єднуватися в профспілки, укладати колективні угоди (договори) з підприємцями про умови найму й праці, а останні зобов'язувалися фіксувати в «кодексах чесної конкуренції» мінімальний рівень заробітної плати та максимальну тривалість робочого тижня. Суттєвим недоліком було те, що стаття 7а НІРА визнавала право робітників на організацію профспілки та колективний договір, але аж ніяк не зобов'язувала підприємців визнавати ці права. Тому часто-густо вони або взагалі відмовлялися від визнання профспілок і укладання з ними колективних угод, або створювали повністю контрольовані ними «компанійські» профспілки. І все ж стаття 7а мала неабияке значення, визнаючи за робітниками деякі соціальні права й створюючи умови для більш справедливих трудових відносин.

НІРА містила також розділ про організацію громадських робіт для безробітних. На основі цього закону створювалася **Адміністра-**

ція громадських робіт (ПВА – Public Work Administration) на чолі з міністром внутрішніх справ Гарольдом Ікесом, якій виділялося 3,3 млрд дол. на здійснення великих будівельних проектів. У травні 1933 р. створена Федеральна адміністрація по наданню надзвичайної допомоги (ФЕРА), яку очолив один з найближчих радників президента, вже згадуваний Г. Гопкінс. ФЕРА видала фінансові дотації штатам для допомоги безробітним на загальну суму в 500 млн дол.

Важливим заходом, яким Рузвельт особливо пишався, стала організація **Громадянського корпусу збереження ресурсів (ССС – Civil Conservation Corps)**. Суть цього заходу полягала в створенні мережі трудових таборів для безробітної молоді (віком 18–25 років). Рузвельт вважав, що організація СССР дозволить покращити природні ресурси країни, на що у приватного бізнесу ніколи б не знайшлося коштів, зміцнити здоров'я молоді, яка працюватиме на свіжому повітрі, зберегти її від небезпеки потрапити до кримінальних угруповань у містах, а найголовніше, про що він, звісно, прилюдно мовчав, це усунуло б у такий спосіб з міст «горючий соціальний матеріал» – безробітну молодь, яка, не маючи ані освіти, ані кваліфікації, ані, зрозуміло, роботи й яких-небудь заощаджень, перебувала у відчайдушному становищі, а тому в числі перших могла взяти участь у соціальних заворушеннях. У цих таборах (число яких перевищило 1500) з напіввійськовими порядками молоді люди, отримуючи безплатне харчування, житло, уніформу та 30 дол. на місяць (майже всі отримані гроші вони мали пересилати своїм батькам), здійснили велику роботу по збере-

Молодь, залучена до Громадянського корпусу збереження ресурсів, багато зробила для збереження природних багатств країни

женню екологічної рівноваги в країні та реалізації природоохоронних проектів: висаджували лісові смуги, розчищали ліси, рили ставки, займалися благоустроєм національних парків і заповідників, меліорацією, будівництвом шляхів, мостів, гребель, боролися із забрудненням річок тощо. Наприклад, від кордонів з Канадою до штату Техас (на кордоні з Мексикою) була створена лісозахисна смуга, на якій висаджено 200 млн дерев. За весь час існування ССС через нього пройшли близько 3 млн чол.

Ще одним «дітищем» Рузвельта став грандіозний проект комплексного економічного розвитку цілого географічного району, до якого входили частини територій семи південних штатів у долині річки Теннессі. Цей район (площею дорівнював території Англії) на очах «умирав», бо хижацька вирубка лісів посилила ерозію ґрунтів, а через виснаження ґрунту занепало сільське господарство, зникли бавовняні плантації, обміліла річка, і, як результат, близько 2,5 млн чол. жили в страшних злиднях без будь-якої перспективи на покращення свого становища. Рузвельт запропонував відродити цей занедбаний район шляхом організації потужної державної корпорації, що й було зроблено. З точки зору запровадження елементів «планової економіки», **Адміністрація по будівництву в долині р. Теннессі** була найбільш революційним з усіх проектів «нового курсу». В океані приватного бізнесу з'явилася сильна державна корпорація, яка справді відродила долину Теннессі. Було побудовано греблі, 25 електростанцій, річка стала судноплавною, зупинена ерозія ґрунтів, висаджені молоді ліси, укріплені береги тощо, а найголовніше – мільйони людей отримали роботу й стали жити краще.

Автори численних біографій 32-го президента США вважають, що перші сто днів президентства Рузвельта були найкритичнішим моментом у його державній діяльності. Вже згадуваний У. Ліппман писав: *«Ще наприкінці лютого ми були панікуючим наповом. За 100 днів, що минули з березня по червень, ми знову стали згуртованою нацією, впевненою в своїй здатності забезпечити власний добробут і керувати власною долею».*

Перші заходи «нового курсу» сприяли певній стабілізації економіки. Вже у 1933 р. падіння виробництва припинилося, а потім почалося й деяке його зростання. З 1934 р. країна поступово почала вибиратися з депресії, але криза ще далеко не була подолана. Кожний четвертий робітник залишався безробітним. Помітно зростала інфляція, а державна скарбниця була фактично порожньою через фінансування ба-

гатьох програм і проектів «нового курсу». Прагнення Рузвельта збільшити роль держави в управлінні економікою привело до створення численних установ, що займалися реалізацією політики «нового курсу» (такі установи називали «абетковими агенціями», оскільки їх переважно йменували скорочено, за першими літерами). Це зумовило розбухання державного апарату, утримання якого додатково переобтяжувало державний бюджет. Але, мабуть, найтривожнішим було те, що всупереч очікуванням, реформи, які лише пом'якшили силу кризових потрясінь, не вгамували пристрастей, що розхитували американське суспільство.

Спершу політика Рузвельта зустріла практично загальну підтримку, бо всі соціальні верстви суспільства пов'язували з нею надії на вихід із цього лиха, яке тривало вже четвертий рік. До того ж у перші місяці 1933-го катастрофа здавалася неминучою, і перелякані члени конгресу, охоплені панікою, затверджували всі законопроекти Рузвельта (перекладаючи у такий спосіб відповідальність значною мірою на нього) так швидко, що навряд чи мали час, щоб їх прочитати, не говорячи про те, щоби зрозуміти. На президента дивилися як на «рятівника від кризи», тому слухняно йшли запропонованим ним шляхом. Один із сенаторів жалівся, що якби Рузвельт попросив конгрес «завтра заподіяти собі самогубство, вони б зробили це». В обстановці покращення економічної кон'юнктури влітку 33-го в країні дійсно виникла обстановка національної єдності. Але, як виявилось, ненадовго.

Коли стало зрозуміло, що катастрофи не станеться, і почався вихід із кризи, виникла опозиція політиці «нового курсу», причому як справа, так і зліва. Значна частина великого корпоративного бізнесу, яка в розпал кризи мирилася з державним регулюванням, тепер почала відкрито виявляти незадоволення обмеженнями, які вжив уряд щодо бізнесу. Проти Рузвельта ополчилась і велика преса. Його політику почали подавати як замах на принципи вільного підприємництва, на філософію індивідуалізму та американізму. Консервативні кола звинувачували його в тому, що його реформи – це «повзучий соціалізм». Багато хто стверджував, що засади його політики скопійовані з принципів корпоративної держави в фашистській Італії. Відомий публіцист І. Ф. Стоун писав: *«Політику Рузвельта можна звести до єдиного знаменника тільки на базі однієї гіпотези... містер Рузвельт має намір йти до фашизму»*. Роздратовані представники великого бізнесу вимагали від уряду придушення страйкового руху та «обмеження всевладдя профспілок», які, мовляв, відчуюючи підтримку Вашингтона, зовсім «розперезалися».

Найбільш консервативні сили об'єдналися в Американську лігу свободи (створена в серпні 1934 р.), яку активно підтримали такі гіганти корпоративного бізнесу, як автомобільний концерн «Дженерал Моторс» і фінансова група Дюпонів. Розгорнувши антирузвельтівську пропагандистську кампанію, ця організація вимагала відмови від будь-яких ліберальних реформ і в першу чергу від державного регулювання економікою.

Зростала опозиція політиці Рузвельта й зліва. Профспілкові активісти, комуністи, ліва інтелігенція вважали її недостатньо радикальною, вимагали її рішучої активізації, піддавали критиці Рузвельта за поступки великому бізнесу, називаючи його «наш капітулюючий президент», дорікали йому за авторитаризм. Позиції лівих посилювалися, тому що ентузіазм мас з приводу перспектив «нового курсу» поступово, але все помітніше поступався розчаруванню й незадоволенню. У країні знов почала підніматися друга велика хвиля соціального протесту.

Робітники, обурені систематичним порушенням підприємцями статті 7а НІРА та використовуючи можливість створювати профспілки, розгорнули широкий страйковий рух. І вже в 1933 р. страйкувало 1,2 млн робітників, тобто більше, ніж за всі чотири роки кризи; у 1934 р. число страйкарів досягло 1,5 млн. Всього протягом 1933–1936 рр. страйкувало понад 4,5 млн робітників. У 1934–1935 рр. відбулися 4 загальні страйки, яких не було з 1919 р. Неабиякого поширення

Зіткнення страйкарів з поліцією, 1937 р.

набули так звані «сидячі страйки», під час яких робітники окупували підприємства й утримували їх до задоволення своїх вимог. Часто страйки переростали в запеклі бійки з поліцією. Так, у 1934 р. у містах Толедо та Міннеаполіс тисячі людей вийшли на вулиці, щоби підтримати робітників, які боролися за створення профспілки, в їхньому протистоянні з поліцією. У цьому ж році губернатори 19 штатів викликали національну гвардію для придушення страйків.

Помітні зрушення відбувалися й в профспілковому русі, який значно активізувався завдяки припливу сотень тисяч радикально налаштованих робітників. Офіційне керівництво найбільшого профцентру – Американської федерації праці – піддавалося різкій критиці за свою безпринципну, угодовську позицію у відносинах з підприємцями. Посилилися настрої на користь активної участі профспілок у боротьбі за проведення прогресивних соціальних реформ. Розгорнувся рух за перебудову профспілок за виробничим принципом. Все більш популярним гаслом і робітничого, і профспілкового рухів стала вимога прийняття федерального закону про соціальне страхування. Поновився рух за незалежні політичні дії, тобто за створення третьої партії в національному масштабі. У штатах Мінесота та Вісконсін такі партії були створені й досягли відчутних успіхів. У Мінесоті лідер Фермерсько-робітничої партії ще з 1930 р. обіймав посаду губернатора, а в лютому 1932 р. законодавчі збори Вісконсіна прийняли перший у США закон про страхування безробітних.

Таким чином, опозиція «новому курсу» зліва перетворювалася в серйозну політичну силу, з чим не могла не рахуватися адміністрація Рузвельта.

Ще однією небезпекою для уряду Рузвельта стали поява й бурхливе піднесення деяких ультрарадикальних рухів і демагогів екстремістського характеру. У цей час утворилися декілька організацій профашистської орієнтації, такі як «Німецько-американський бунд», «Хрестоносці американізму», «Стражі республіки» та ін. Активісти першої, копіюючи німецьких нацистів, носили коричневі сорочки, влаштовували галасливі паради на вулицях американських міст і навіть провели масовий мітинг у знаменитому нью-йоркському «Медісон Сквер Гардені». У відповідь на зростання правої, фашистської небезпеки за ініціативи компартії була створена Американська ліга боротьби проти війни та фашизму.

Набагато більш масовими, ніж профашистські організації, а отже, небезпечними для рузвельтівської адміністрації стали так звані «рухи па-

Збіговисько представників американських пронацистських організацій

націй», учасники яких готові були підтримати різні та, як правило, утопічні проекти радикальних реформ, на які, мовляв, нездатна «команда Рузвельта». Налякані «великою депресією», мільйони збентежених, знедолених, змучених злиднями людей ставали легкою здобиччю демагогів-екстремістів, які обіцяли їм «золоті гори». Наймасовіший з цих рухів очолив сенатор від штату Луїзіана Х'ю Лонг (понад 7,5 млн прихильників), який висунув програму «розподілу багатств», подаючи себе як захисника інтересів простих американців і ворога багатіїв. Лонг обіцяв кожній американській родині прибуток від 5 до 6 тис. дол., буквально волаючи на мітингах, що зробить кожному людину королем. Програмні настанови та методи боротьби цього правопопулістського діяча все більше набували фашистського забарвлення. Також правопопулістським демагогом був і католицький священик Чарльз Кофлін, який у своїх виступах по радіо таврував «безбожних капіталістів», закликав до націоналізації банківської системи й природних ресурсів. Восени 1934 р. цей «радіопатер» організував «Національну спілку боротьби за соціальну справедливість», стверджуючи, що його підтримують понад 9 млн чол. Він не приховував своїх симпатій до корпоративного ладу фашистської Італії, а його промови набували антисемітського характеру. Доктор Френсіс Таунсенд обіцяв людям 60-річного віку високі пенсії та ін.

Рузвельт зрозумів, що в такій ситуації, коли фактично почав складатися єдиний фронт його супротивників справа (великий бізнес,

республіканська партія, більшість газетних «королів», праві політичні угруповання тощо) при зростаючій критиці його політики зліва, він може програти вибори 1936 р. І тоді навесні й улітку 1935 р. він розпочинає нову серію своїх реформ, де на перший план виходить соціальний аспект, і яку іноді називають «другим новим курсом».

Щоби зменшити зростаючий вплив лівих сил у робітничому русі, в липні 1935 р. набув чинності **«Національний акт про трудові відносини»** (або закон Вагнера), який вважається найрадикальнішим законом «нового курсу». Цей закон не тільки декларував, але й гарантував робітникам право на вступ до обраної ними профспілки й на укладання колективного договору, а також закріпив право робітників на страйк і пікетування, легалізував принцип «закритого цеху», заборонив «компанійські» спілки. Закон передбачав покарання підприємців за «нечесну трудову практику», переслідування профспілкових активістів, використання штрейкбрехерів тощо. Ліберальна преса охрестила закон Вагнера «великою хартією вольностей» робітників. Це було найбільш важоме соціальне завоювання другого етапу «нового курсу».

Ще однією важливою соціальною реформою цього етапу стало прийняття у серпні 1935 р. першого в історії Сполучених Штатів федерального закону про соціальне страхування, який передбачав надання допомоги старим, безробітним, інвалідам, вдовам і сиротам. Недоліком закону було те, що його дія не поширювалася на службовців, дрібних торговців, працівників сфери обслуговування, сільськогосподарських робітників. Таким чином, з 48 млн працюючих за наймом лише 11 млн могли скористатися системою страхування. Прийняття закону стало важливим здобутком, завдяки якому Сполучені Штати, нарешті, долучилися до системи соціального страхування, що вже порівняно давно існувала в розвинутих європейських країнах.

На другому етапі «нового курсу» були значно збільшені масштаби громадських робіт, на проведення яких конгрес асигнував велику суму – майже 5 млрд дол. Для їх проведення створена нова організація – **Адміністрація громадських робіт (ВПА – Work Public Administration)** на чолі з Г. Гопкінсом, яка намагалася задіяти на своїх об'єктах якомога більше безробітних на будь-якій роботі, яка не потребує великих капіталовкладень. Вже 1936 р. ВПА дала – хай і тимчасову – роботу близько 3,5 млн чол., працюю яких було побудовано близько 6 тис. шкіл, понад 2,5 тис. лікарень, 13 тис. спортивних майданчиків тощо.

Уряд Рузвельта в цей період почав приділяти увагу й іншим верствам населення, зокрема особам інтелектуальної праці – артистам,

художникам, письменникам, архітекторам, яких залучали до виконання замовлених урядом театральних, літературних, художніх проєктів. Наприклад, у Федеральному театральному проєкті задіяли 12 тис. чол. У червні 1935 р. створена Національна адміністрація допомоги юнацтву, яка допомагала студентам і школярам старших класів знайти роботу на неповний робочий день, надавала допомогу у перекваліфікації.

У полі зору уряду Рузвельта залишалося і фермерство. У лютому 1936 р. був прийнятий другий закон про регулювання сільського господарства, за яким допомога почала надаватися не тільки крупним фермерам, але й фермерам з низькими доходами і сільськогосподарським робітникам. У цьому ж місяці прийнято закон про відновлення родючості ґрунтів, що було дуже важливо після посухи 1934 р. і страшних буревіїв, унаслідок яких 3,6 млн га перетворилися на непридатні для землеробства землі.

Водночас Рузвельт провів закон про додаткове оподаткування осіб з великими прибутками, а також запровадив податки на надприбутки корпорацій.

Проведені заходи свідчили про *суттєвий зсув уліво* в політиці «нового курсу», що стало головною причиною перемоги Рузвельта (а разом з ним і демократичної партії) на виборах 1936 р. Більшість американського народу таким чином однозначно висловилося на підтримку реформ і продовження обраного президентом курсу. Новий підхід до вирішення найважливіших проблем соціально-економічного розвитку дозволив демократичній партії значно розширити свою електоральну базу. За демократів проголосувала переважна більшість робітничого класу, значна частина фермерства, єврейська громада, католики та – що стало сенсацією – чимало представників чорношкірого населення, яке ще з часів Лінкольна традиційно підтримувало республіканців.

Незважаючи на результати виборів, консервативні сили не склали зброю, намагаючись використати на свою користь чергову економічну кризу, що почалася восени 1937 р. й, на їх думку, засвідчила неефективність рецептів, які запропонував Рузвельт для оздоровлення економіки. У країні знов загострюється суспільно-політична боротьба. Політика президента зустріла сильний спротив у конгресі. Продовжувалася конфронтація Рузвельта з Верховним судом, який ще 1935 р. прийняв рішення про неконституційність НІРА, а в січні 1936 р. – аналогічне рішення щодо ААА. Запропоновані ним у 1937 р. законопроекти з соціальних питань були заблоковані конгресом, а інші визнані Верховним судом неконституційними.

Поляризація в суспільстві посилювалася. Різко активізувався страйковий рух. Дуже дошкуляла великому бізнесу тактика «сидячих страйків», які він розглядав як зазіхання на принцип приватної власності. Стало зрозуміло, що робітників не можна вигнати з фабрик і заводів силою, не пошкодивши дорогого обладнання. У 1937 р. тільки на сталеливарних, автомобільних і гумових заводах у «сидячих страйках» брали участь 400 тис. робітників. У травні 1937 р. у Чикаго поліцією була розстріляна мирна демонстрація робітників-металургів, що викликало обурення й хвилю протестів по всій країні.

Саме в роки «великої депресії» ідея галузевих профспілок торувала собі шлях. Побойуючись втратити контроль над робітничими масами, Американська федерація праці змушена була створити комітети виробничих профспілок, які потім вийшли з неї й організували власний профцентр, третину якого склали комуністи. Рух за створення нових – виробничих – профспілок набув такого розмаху, що навіть такі гіганти корпоративного бізнесу, як «Дженерал Моторс», «Дженерал Електрик», «Юнайтед Стейтс Стил Корпорейшн» погодилися їх визнати та укласти з ними колективні договори. У 1938 р. створюється ще одне національне профоб'єднання – *Конгрес виробничих профспілок*, яке об'єднувало робітників усієї галузі чи підприємства, а не, як раніше, лише за професіями. Ця організація проводила активну роботу по залученню до профспілок некваліфікованих робітників, іммігрантів, негрів, боролася за права жінок, виступала проти проявів расизму. У 1939 р. у профспілках усіх типів нараховувалося вже 9 млн членів. Загалом в період президентства Рузвельта профспілки почали відігравати важливу роль у національній політиці, беручи участь у роботі різних урядових комітетів і комісій.

У 1936 р. створені Робітничий альянс Америки, що об'єднав усі організації безробітних країни, та Національний негритянський конгрес – загальнодемократична організація боротьби за права негрів.

Піднесення масових рухів робітників і фермерів і криза 1937–1938 рр. змусили конгрес і Верховний суд змінити своє ставлення до політики Рузвельта. Починається фактично третій етап «нового курсу».

Конгрес погодився на пропозицію уряду виділити 5 млрд дол. на державне будівництво й продовження громадських робіт, що дозволило до кінця 1938 р. дати роботу 3,5 млн чол. У цьому ж році прийнято новий сільськогосподарський закон, який, зокрема, передбачав здійснення програми «страхування врожаю», тобто створення запасу

сільськогосподарської продукції на випадок посухи чи іншого природного лиха. Після тривалої боротьби 25 серпня 1938 р. президент підписав закон про справедливі умови праці, який забороняв використання дитячої праці (до 14 років) та встановлював федеральні стандарти мінімуму зарплати та максимальну тривалість робочого тижня для робітників і службовців.

Зовнішня політика Ф. Д. Рузвельта

Для зовнішньої політики США в 30-ті роки характерна певна двоїстість. З одного боку, як і у 20-х роках ізоляціонізм залишався визначальним курсом урядової політики. Здавалося, сама обстановка – світова економічна криза та зростаюча небезпека нової світової війни – штовхала США до політичного та економічного ізоляціонізму, що передбачало неучасть у міжнародних справах і, зокрема, в європейських політичних союзах. З огляду на впливовість прихильників зазначеного курсу, Рузвельт підтримав прийнятий конгресом у 1935 р. закон про нейтралітет, який забороняв продаж зброї та військового спорядження воюючим країнам. Згодом Рузвельт визнав, що цей закон був помилкою, оскільки в умовах того часу послужив на користь агресивним країнам, позбавивши жертви агресії необхідної допомоги. Ані Абіссинія (Ефіопія), ані республіканська Іспанія, ані Китай не отримали можливості закуповувати в США військові матеріали, необхідні їм для організації відсічі іноземним агресорам.

З другого боку, у сфері зовнішньої політики Рузвельт також вказав себе прихильником більш гнучкого та реалістичного курсу. Вже в 1933 р. він прийняв рішення встановити дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Цей крок (після 16 років різко антирадянської політики) зумовлювався декількома причинами: 1) зростанням міжнародного авторитету СРСР у результаті посилення його економічного потенціалу (наслідок у цілому успішного виконання першого п'ятирічного плану) та військової потуги; 2) зацікавленістю певних кіл американського бізнесу у розвитку торговельно-економічних зв'язків з Радянською державою – єдиною країною в світі, яка не зазнала економічної кризи; 3) геостратегічними міркуваннями американського уряду, який почав розглядати СРСР як можливу протизагрозу зростаючій агресивності Японії та Німеччини. У 1933–1937 рр. були укладені торговельні угоди між двома країнами, що значно покращило

американо-радянські торговельні відносини. Однак політична напруга у відносинах з Радянським Союзом зберігалася до 1941 р.

Проявом нових підходів до зовнішньої політики стала позиція Рузвельта щодо країн Латинської Америки. Його адміністрація відмовилася від сумнозвісної «політики великої дубинки» та «дипломатії долара», тобто від брутального втручання в справи латиноамериканських держав аж до повалення існуючих там режимів, які не влаштовували Сполучені Штати. Нова політика «доброго сусіда» будувалася на принципах невтручання у внутрішні справи цих країн, взаємовигідній торгівлі, передбачала надання їм технічної допомоги. У 1934 р. США вивели свої війська з Гаїті, відмовилися від «прав» на інтервенцію в Панамі, Мексиці, Домініканській республіці, Кубі (так звана «поправка Платта»), уклали нові, більш рівноправні торговельні договори з деякими латиноамериканськими країнами. Проте ці кроки не завадили американському уряду надавати відчутну допомогу багатьом диктаторам у цьому регіоні й навіть підтримувати з ними дружні стосунки, про що свідчить відомий вислів Рузвельта про нікарагуанського диктатора Сомосу: *«Сомоса, звісно, сучий син, але це наш сучий син»*. У 1934 р. США надали автономію Філіппінам.

Підсумки та оцінка «нового курсу»

«Новий курс» являв собою політику, змістом якої було проведення низки ліберальних реформ, що здійснювалися урядами Рузвельта і сутність яких полягала в широкому державному втручанні в економічну та соціальну сфери з метою подолання наслідків кризи 1929–1933 рр.

Оцінюючи підсумки «нового курсу», слід зазначити наступне: незважаючи на певні недоліки й упущення в його підготовці та проведенні, він відіграв позитивну роль у виході США з кризи й сприяв подоланню її наслідків. Однак покінчити з «великою депресією» в повному обсязі не вдалося, за 6 років відновлення економіки країна так і не досягла рівня докризового 1929 р., не вирішила проблеми безробіття, не змогла уникнути економічної кризи 1937–1938 рр. Автори двотомної «Історії західного суспільства» (МакКей, Хілл, Баклер) відзначають, що «новий курс» виявився лише почасти успішною відповіддю на виклик «великої депресії», водночас вказуючи, що політика Рузвельта «допомогла зупинити загрозу соціальної революції в Сполучених Штатах». Повне «видужання» економічної системи відбувалося вже завдяки вступу країни у Другу світову війну.

І все ж результати «нового курсу» важко переоцінити: економічна система Сполучених Штатів була врятована від, здавалося, неминучого краху, досягнуто більш справедливого розподілу національного прибутку, до громадян країни – що дуже важливо – повернулися самоповага та почуття власної гідності, а отже, віра у власні сили. Рузвельт спромігся відвести хвилю народного обурення від корпоративного бізнесу та зберегти американську систему вільного підприємництва, надавши їй більш цивілізованого вигляду, а її розвиткові – більш прогнозованого характеру. Результатом його реформ стало запровадження змішаної економіки в Сполучених Штатах, тобто економіки, в якій федеральний уряд відігравав усе більш активну роль разом із приватним сектором. Рузвельт також відновив силу держави та її авторитет в очах народу, добився, зрештою, консолідації нації, допоміг зберегти демократію в Америці в той час, коли в Європі демократичні режими зникали один за одним, поступаючись місцем диктатурам.

Саме з того часу практика державного втручання в економічну і соціальну сфери стала одним із найважливіших елементів американської державно-політичної системи. Створення розгалуженої соціальної інфраструктури, започатковане реформами «нового курсу», заклало міцний фундамент американського різновиду «держави благоденства». Створення в 30-х роках у США ліберально-реформістської моделі державного регулювання й стало найважливішим підсумком «нового курсу», бо вона, постійно вдосконалюючись, визначала магістральний напрям розвитку країни в наступні чотири десятиріччя. Будучи одним із поворотних пунктів в історії США, «новий курс» водночас відображав довготривалу тенденцію в розвитку провідних західних країн, пов'язану зі зростанням ролі держави в економіці і соціальному житті.

В американському суспільстві ніколи не було однастайності в оцінці «нового курсу». Далеко не всі представники ділових кіл країни сприйняли й підтримали політику Рузвельта, хоча вона фактично зміцнювала засади капіталізму як економічної системи. Його звинувачували у підриві основ вільного підприємництва, у занадто великих поступках «натовпу», у різкому збільшенні урядових витрат і державного боргу, що сприяло інфляції, і навіть у потуранні «вповзанню соціалізму в Америку» або у запровадженні «корпоративного фашизму».

Відомий американський історик Артур Шлезінгер, даючи відсіч тим, хто закидав Рузвельту ворожість до підприємницького класу та ледь не симпатії до соціалізму, писав, що він врятував капіталізм від

них інститутів американської економічної та соціальної систем, то ліво-радикальні кола – навпаки, тобто критикували його за недостатню рішучість і непослідовність у перетвореннях. Рузвельт обрав позицію посередині політичного спектра, точніше, за його словами, *«трохи ліворуч від центру»*. Пояснюючи політику свого уряду, він казав: *«Моє бажання – уникнути революції... ми боремося проти умов, що її породжують»*. І справді, Рузвельт не намагався (та й навряд чи така думка спадала йому в голову) розв'язувати проблеми шляхом зміни існуючих політичних інститутів. Обстоюючи свій, по суті, неоліберальний курс, він переконував представників правих сил: *«Лібералізм стає засобом порятунку для далекоглядного консерватора»*.

Щодо самої постаті Рузвельта, то, мабуть, у XX ст. мало кого з американських президентів так ненавиділи, але й вірно інше: мало кого так поважали й любили, про що свідчить хоча б його переобрання на президентську посаду на четвертий термін. Відомий американський публіцист Пол Джонсон, автор відомого бестселера початку 1980-х рр. *«Сучасність. Світ з двадцятих по дев'яності роки»*, вельми критично оцінює Рузвельта і як політика, і як людину, проте визнає, що той *«потрапив у тон з духом часу тридцятих років, відкинувши чесноти капіталістичної ініціативи й сприйнявши чесноти колективізму»*. Незаперечним залишається той факт (що підтверджують численні опитування громадської думки в різні часи), що Рузвельт належить до найбільш видатних державних діячів США – разом з Вашингтоном, Джефферсоном, Лінкольном, і вважається одним із небагатьох великих президентів цієї країни.

**Міжнародні
відносини
в 1924–1939 рр.**

Розділ XII

Міжнародні відносини в період стабілізації

Підписання мирних договорів у 1919–1920 рр. і урегулювання основних протиріч між державами-переможницями сприяли стабілізації міжнародних відносин.

Однак уже в 1923 р. Версальська система міжнародних відносин була піддана серйозним випробуванням через окупацію Францією Рурської області – центру важкої промисловості Німеччини. Приводом для цієї акції стало незадоволення французького уряду несвоєчасною виплатою репарацій німцями, а справжньою причиною – її прагнення посилити свої позиції за рахунок переможеної Німеччини в боротьбі за європейську гегемонію, бо для Франції окупація Руру була важливою не лише з економічного боку (контроль над німецькою металургійною промисловістю, вугіллям і т. ін.), але з військово-стратегічної точки зору. Виникла міжнародна криза, в ході якої ні США, ні Великобританія не підтримали Францію. Остання вимушена була вивести свої війська з Руру й погодитись на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Більше того, Франція була фактично усунена від розробки умов нового репараційного плану. Колишній американський генерал Чарлз Дауес очолив спеціально створений Міжнародний комітет експертів, який розробив план виведення Німеччини з економічної кризи. Це робилося не з альтруїстичних міркувань, а з метою забезпечити цій країні можливості для сплати репарацій державам-переможницям. За цей план Дауес разом з британським політиком Остіном Чемберленом отримав Нобелівську премію миру в 1926 р.

Треба зазначити, що «фурська криза» привела до значної зміни співвідношення сил в Європі. Прийняття «плану Дауеса», який поклав початок відбудови німецької економіки, а згодом і військово-економічного потенціалу, означало, що зазіхання Франції на гегемонію в Європі зазнали краху, а керівна роль у вирішенні репараційного питання перейшла до США та Англії. «План Дауеса», розрахований на зміцнення Версальської системи, фактично сприяв посиленню позицій німецького імперіалізму і тим самим створював умови для її розхилення.

В контексті післявоєнних міжнародних відносин важливе місце належить **Генуезькій конференції** 1922 р., яка була присвячена питанням економічного відродження Центральної та Східної Європи, а також можливості офіційного визнання Радянської Росії. Її головною подією стало підписання 16 квітня 1922 року Рапальського договору між Радянською Росією та Німеччиною, які були виключені із світового співтовариства, ігнорувалися ним, і у такий спосіб, нібито, підштовхувалися одна до одної (не випадково цей договір деякі історики називають «договором пригноблених»). Самим фактом його підписання обидві держави демонстративно відкидали Версальський договір і водночас виходили із дипломатичної ізоляції. За згодою двох сторін з порядку денного було знято питання про російські борги, націоналізоване під час Жовтневої революції майно і т. ін.; крім цього, країни надавали одна одній режим найбільшого сприяння в торгівлі, поновили дипломатичні і консульські відносини. Саме у відносинах з Німеччиною радянській дипломатії вдалося вперше в історії створити успішно діючу модель мирного співіснування й співробітництва держав з різними соціально-економічними системами. Водночас слід зазначити, що згідно з таємними статтями договору, німецький рейхсвер отримав можливість розмістити в СРСР свої центри військової та навчальної підготовки, виробляти там за участю своїх фахівців зброю, яку Німеччині було заборонено мати за умовами Версальського договору. Радянський Союз, у свою чергу, зміг залучити сучасні технології й досвідчених німецьких інженерів і робітників, потрібних для реконструкції свого народного господарства (і, зрозуміло, бути в курсі новітніх військових розробок свого потенційного супротивника).

Помітну роль у зміні балансу сил, який почався в Європі, відіграли також рішення **Локарнської конференції**. Підписаний там Рейнський гарантійний пакт зобов'язував Францію, Бельгію та Німеччину поважати недоторканність їхніх кордонів і не нападати одна

на одну. Згода західних держав на підписання Німеччиною вказаного пакту означала не що інше, як визнання її рівноправним партнером, що було незаперечним успіхом німецької дипломатії. На практиці Локарнські угоди, які були своєрідною політичною надбудовою «плану Дауеса», вдало були використані Німеччиною для посилення своїх зовнішньополітичних позицій. Взагалі, зміст договорів, підписаних у Локарно (крім Рейнського пакту, було підписано німецько-польський та німецько-чехословацький арбітражні договори), недвозначно вказував німецькому імперіалізму єдино можливий – з точки зору західних держав, які не випадково відмовилися гарантувати договори Німеччини з Польщею і Чехословаччиною, – напрям його експансії, а саме: на Схід, проти СРСР. Фактично, антирадянські міркування, якими керувалися західні держави, укладаючи Локарнські угоди, по суті, підривали закладені ними ж основи післявоєнного устрою, оскільки не забезпечували безпеки кордонів навіть учасників Версальської системи, тобто Польщі та Чехословаччини. В 1926 році Німеччина була прийнята до Ліги Націй і стала постійним членом її Ради. Тим самим їй було надано статус великої держави.

В 20-ті роки було досягнуто значного прогресу в розвитку міжнародного права. Вперше широко й на міжурядовому рівні обговорювалась проблема роззброєння. Ще на Генуезькій конференції радянська делегація з метою реалізації настанови В. Леніна, що «роззброєння є

Підписання Локарнських угод (жовтень 1925 р.)

ідеал соціалізму», внесла принципово важливу пропозицію про загальне скорочення озброєнь. Хоча організатори конференції, насамперед делегація Франції, категорично відмовились розглядати цю пропозицію, радянські ініціативи мали неабияке морально-політичне значення. На жаль, переважна більшість ініціатив щодо роззброєння в 20-ті роки була приречена на невдачу, тому що ніхто з великих держав не хотів поступатися своїми позиціями. Разом з тим у 1925 році вдалося підписати Женевську конвенцію про заборону застосування хімічної та бактеріологічної зброї (нагадаємо, що в роки Першої світової війни від газових атак загинуло майже 40 тис. вояків).

Водночас у міжнародних відносинах 20-х років зберігалися небезпечні вогнища напруги. Нестабільною залишалася обстановка в Центральній та Південно-Східній Європі: між країнами цього регіону існувало чимало неурегульованих протиріч. Введення мандатної системи для колишніх колоній Німеччини та володінь Оттоманської імперії як засобу послаблення колоніального гніту (вона передбачала опіку Ліги Націй над підмандатними територіями) себе не виправдало. Оскільки США, які не ратифікували Версальський договір, залишилися поза Лігою Націй, то в складі її Ради залишилися лише ті країни, які отримали мандати на управління цими територіями, й опіка Ліги Націй стала фікцією, а становище підмандатних територій нічим не відрізнялося від становища колоній. Це ще раз продемонструвало народам колоній прихильне ставлення великих держав до колоніалізму. Тому 20-ті роки не стали періодом спаду антиколоніальних рухів і настроїв. І все ж «дух Локарно», здавалося б, забезпечив на декілька років безпеку й стабільність у міжнародних відносинах.

Розділ XIII

Міжнародні відносини в 1929–1939 рр.

Світова економічна криза стала тим очевидним рубежем, з якого світ почав сповзати в Другу світову війну. Економічна криза була світовою, але замість того, щоб скоординувати дії щодо її подолання, західні країни намагалися перекласти її тягар одна на одну; між ними почалися справжні торгові й митні війни, які ще більше дезорганізували світову торгівлю, обсяг якої зменшився на 56%. Загострилось англо-американське економічне суперництво, посилилася боротьба за панування на морських комунікаціях.

Уже в 1931 р., відкрито порушуючи рішення Вашингтонської конференції, Японія почала реалізацію своєї загарбницької програми й окупувала Маньчжурію (Північно-Східний Китай), а в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Ні Ліга Націй, ні США не стали на шлях припинення японської агресії. Передбачені на цей випадок Статутом Ліги санкції проти Японії так і не були введені. Так виник перший прецедент безкарності агресора.

У 1935 р. цим прецедентом скористалася Італія, яка вважала себе обділеною результатами Першої світової війни і не приховувала своїх загарбницьких планів. Вона почала вторгнення в Абіссинію (Ефіопію), яку й захопила навесні 1936 р. І знову санкції Ліги Націй не спрацювали. США і Великобританія оголосили нейтралітет і заборонили експорт зброї в обидві країни, тим самим не зробивши ніякої різниці між агресором і його жертвою, що було, зрозуміло, на користь першого.

Зближення Німеччини, Італії, Японії та їх консолідація в агресивний блок відбувалися на ґрунті спільних інтересів. Крім незадоволення підсумками світової війни 1914–1918 рр., об'єднуючим їх

чинником стала боротьба з комунізмом. По-перше, антикомунізм відображав справжні погляди фашистів, їх реальні цілі – знищення Радянського Союзу як держави і придушення комуністичного руху, по-друге, фашистські агресори вдало використали антикомунізм як ширму, покликану приховати від урядів нефашистських держав свої зовнішньополітичні цілі, спрямовані (і нерідко в першу чергу) проти інтересів Великобританії, Франції, США та інших західних країн.

Гітлер і Муссоліні

Боротьба за збереження миру в тих умовах означала, по суті, боротьбу за збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка, при всій своїй недосконалості, забезпечувала певну стабільність і визнавала силу права, а також передбачала механізм запобігання міжнародним конфліктам. Останній полягав на колективних діях проти агресора через Лігу Націй. На жаль, цей механізм не спрацював, і належної відсічі агресорам зроблено не було.

Міжнародні відносини 1930-х рр. відрізнялися від передодня Першої світової війни. В 30-ті роки лише невелика група країн прагнула війни, тоді як більша частина світового співтовариства її не хотіла, тому існувала реальна можливість погасити вогнища війни. Все залежало від здатності світового співтовариства організувати відсіч «підпалювачам війни». Іншими словами, існувала альтернатива новій світовій війні. Що ж завадило не допустити її розв'язання?

Вкажемо тільки на деякі причини цього. Насамперед здатність країн Заходу до колективних дій проти агресора послабшала через загострення взаємного суперництва в пошуках шляхів подолання економічної кризи та її наслідків. До того ж саме по собі важке економічне

становище цих країн відволікало всю увагу і суспільства, і політиків на внутрішні проблеми, їх вирішенню віддавався безумовний пріоритет перед зовнішньополітичними завданнями. Не можна недооцінювати й психологічної причини, яка полягала в тодішніх настроях населення так званих демократичних країн. Колективна відсіч агресорам не включала застосування сили проти них, тобто захист миру в тих умовах вимагав мужності, волі й готовності до жертв. Але сама думка про жертви для населення цих країн, які нещодавно пережили – і не забули! – страхіття та величезні жертви Першої світової війни, видавалася жахливою, лякаючою. Тому громадська думка таких країн, як Великобританія або Франція, була категорично проти втягування в будь-які локальні конфлікти, здатні викликати можливість переростання в європейську війну, а події в Китаї чи Ефіопії здавалися надто далекими, щоби в них вбачати загрозу європейському миру. Такий підхід свідчив, що розуміння цілісності й неподільності світу ще не було характерним для тодішньої суспільної свідомості. Такі настрої часом знаходили своє вираження у відповідній політиці, яка прирікала західні країни на пасивність і позірну обережність.

Окремо слід сказати про позицію США. Не тільки руйнівна економічна криза 1929–1933 рр. сприяла замиканню американців на внутрішніх проблемах, але й наростання напруженості у світі породжу-

Політична карикатура Девіда Лоу на «безхребетних лідерів західних демократій» та їхню політику «умиротворення» Гітлера

вало прагнення відокремитися від міжнародних справ. Такі настрої набули в США неабиякого поширення також внаслідок доктрини ізоляціонізму, яка була покладена в основу американської зовнішньої політики після перемоги республіканської партії на виборах 1920 р., і завдяки ізоляціоністському рухові, який охопив досить широкі верстви населення. Свого апогею ізоляціоністські настрої досягли в 1935 р., коли конгресом США був прийнятий закон про нейтралітет. Отже, найбагатша країна світу, з колосальними ресурсами і спроможністю впливати на світові події ніби випала зі світової політики, що значно збільшувало шанси агресорів на успіх.

Ще однією причиною, яка пояснює повільну мобілізацію антифашистських сил, була *недооцінка* політиками західних демократій усієї міри небезпеки, яка містилася в ідеології та практиці фашистських режимів. Зокрема, плани нацистів щодо переділу світу спочатку оцінювалися лише як данина націоналістичній риториці і не сприймалися серйозно.

Всі ці чинники сприяли появі політики «умиротворення» фашистських агресорів, яка ґрунтувалася на трьох постулатах: по-перше, на ілюзії, що політику гітлерівської Німеччини можна контролювати, втримувати в рамках, які влаштовували б Великобританію, Францію та їх союзників; по-друге, на войовничому невизнанні соціалізму та бажанні за будь-яку ціну ліквідувати чи послабити СРСР (що здавалося західним політикам цілком імовірним, якщо спрямувати німецьку агресію на Схід), по-третє, на стратегічній недооцінці сутності фашизму як загрози не тільки соціалізму, але й західним демократіям. Найбільш активним прихильником цієї політики був прем'єр-міністр Великобританії в 1937–1940 рр. Невілл Чемберлен.

Альтернативою політиці «умиротворення» міг би стати курс на організацію спільної відсічі всіх миролюбних, демократичних сил зростаючій агресії фашистських держав. До цього прагнула як прогресивна громадськість західних демократій, так і тверезо мислячі політики, (наприклад, міністр зовнішніх справ Франції Л. Барту), які усвідомлювали наростання загрози нової війни. До табору миролюбних сил і країн залучився й Радянський Союз, у зовнішній політиці якого в 30-х роках сталися суттєві зміни. З одного боку, радянське керівництво усвідомило, що світова економічна криза сприяла не поширенню комунізму і світової революції, а посиленню фашизму, з другого, стало очевидним, що агресивні дії Німеччини та Японії загрожують безпосередньо СРСР. Тому радянські керівники змушені були відмовитися

від прийнятої ще в 1919-1920 рр. аксіоми своєї зовнішньої політики, згідно з якою будь-яке посилення міжнародної напруги тільки на користь комуністичному руху. З кінця 1933 – початку 1934 рр. Радянський уряд почав проводити політику, спрямовану на створення системи колективної безпеки на основі регіональних угод про взаємний захист від агресії з боку Німеччини та Японії.

Так, загроза з боку Японії, після окупації нею прикордонної з СРСР Маньчжурії примусила радянських лідерів відновити в грудні 1932 р. відносини з Чан Кайші та посилено схилати ватажка китайських комуністів Мао Цзе-дуна до єдиних з Гоміньданом антияпонських дій. У ході реалізації свого нового зовнішньополітичного курсу СРСР вдалося добитися зміцнення свого міжнародного становища. В 1932 р. Радянський Союз підписав низку пактів про ненапад з Фінляндією, Латвією, Естонією, Францією, в 1937 р. з Китаєм, у 1936 р. було укладено договір про взаємодопомогу з Монголією. Після приходу Гітлера до влади СРСР припинив військове співробітництво з Німеччиною і тоді ж став виступати за створення *системи колективної безпеки* для приборкання агресорів. У 1933 р. були встановлені дипломатичні стосунки з США, в 1934 р. Радянський Союз визнали Чехословаччина і Румунія. У вересні того ж 1934 р. він був прийнятий до Ліги Націй і зразу ж став постійним членом її Ради, що означало його формальне повернення – в ранзі великої держави – в міжнародне співтовариство, з якого він був виключений 16 років тому. Принципово важливо, що СРСР повертався в Лігу Націй на своїх власних умовах: усі суперечки, і насамперед з приводу боргів царського уряду, були вирішені на його користь.

Радянська дипломатія досягла певних успіхів у боротьбі за збереження миру, відвернення деяких актів агресії. Серед цих успіхів можна відзначити позитивний внесок СРСР у діяльність Ліги націй, спрямований на зміцнення її як органу колективної безпеки; підписання конвенції про визначення агресії за участю 11 країн (1933 р.); укладання договорів про взаємодопомогу з Францією та Чехословаччиною (1935 р.). Але радянські пропозиції про створення регіонального пакту за участю СРСР, Франції, Польщі, Чехословаччини, Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви та Бельгії (т. зв. Східний пакт) та угоди про ненапад між СРСР, США, Великобританією, Японією та Китаєм (т. зв. Тихоокеанський пакт) реалізувати не вдалося.

Військово-політичне співробітництво СРСР, Великобританії, Франції, США було єдиною гарантією приборкання агресорів і збереження стратегічної рівноваги, що історично склалася в Європі. І

договори Радянського Союзу з Францією та Чехословаччиною про взаємну допомогу були важливими ланками в створенні системи колективної безпеки. Однак створення такої системи у формі, яку пропонував СРСР, виявилось неможливим. Ні Східний, ні Тихоокеанський пакти не були укладені. Велико-Британія саботувала створення європейської системи регіональної безпеки, Румунія й особливо Польща, яка перебувала в полоні антирадянських ідей та антиросійських настроїв, що взяли гору над загальнодержавними інтересами та й над здоровим глуздом, вороже ставилися до Радянського Союзу і категорично відмовлялися від практичного співробітництва з ним.

У другій половині 30-х років довіра демократичних країн Заходу до СРСР і готовність з ним співробітничати значною мірою були підірвані радянською допомогою республіканській Іспанії (зокрема, через боротьбу деяких радянських «радників» проти інакомислячих серед лівих сил: анархістів, троцькістів та інших), масовими репресіями 1937–1938 рр. і послабленням радянської військової потуги внаслідок знищення керівних військових кадрів. Московські процеси, чистка в лавах Червоної Армії шокували західну громадськість, переконуючи багатьох англійців і французів, що Радянський Союз переживає серйозну внутрішню кризу, яка позбавляє його можливості якийсь час відігравати активну роль на міжнародній арені в боротьбі проти фашистської агресії. Міжнародний авторитет першої соціалістичної держави суттєво похитнувся навіть в очах багатьох її прихильників. Нарешті, шори соціального егоїзму, ненависть до соціалізму і Радянського Союзу дуже заважали західним політикам тверезо оцінити політичну обстановку та діяти відповідно до національних інтересів своїх країн, які могли б бути забезпечені саме завдяки військово-політичному співробітництву з СРСР.

Західні лідери (особливо в Лондоні) вже з середини 30-х років намагалися ізолювати Радянський Союз і домовитися з Німеччиною, надаючи морально-політичну підтримку гітлерівському режиму і не бажаючи протидіяти йому, коли він рвав на шматки Версальський мирний договір, проте так само як і Локарнський. Намагання західних демократій відвести воєнну загрозу від своїх країн і спрямувати її проти СРСР значною мірою зумовлювалося й двоїстістю радянської політики. Адаже радянське керівництво, не відмовляючись, принаймні офіційно, від курсу Комінтерну на світову революцію, водночас пропонувало концепцію колективної безпеки країнам, в яких однозначно підтримувала ліву альтернативу існуючим капіталістичним порядкам.

Апофеозом політики «умиротворення» стала **Мюнхенська угода** від 29 вересня 1938 р., яка санкціонувала розчленування Чехословаччини. Мюнхенська угода мала згубні наслідки й знаменувала собою новий етап у міжнародно-політичному розвитку передвоєнного періоду. Чемберлен і Даладье власними руками створили небезпечний прецедент, у результаті якого Гітлер без жодного пострілу отримав частину європейської країни. Крім цього, Велика Британія та Франція ніби визнавали гітлерівський метод «захисту» осіб німецької національності, які проживали в інших країнах, заохочуючи Гітлера на повторення подібних кроків.

Мюнхен значно зміцнив позиції Німеччини, розірвавши сполучну ланку недосконалих, але все ж таки існуючих західної й східної систем безпеки: радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори 1935 р. втратили будь-яку цінність, а ідеї колективної безпеки було завдано нищівного удару, який відкрив шлях агресії в загальноєвропейському масштабі. Мюнхен дозволив Гітлеру переглянути «графік агресії» (якщо в 1937 р. він говорив про війну «не пізніше 1943 р.», то тепер терміни були пересунуті на 1939 р.). Мюнхенська угода вочевидь позбавила Європу стабільності, бо віднині малі країни континенту почували себе невпевнено й відчували свою беззахисність і марність сподівань на захист з боку Великої Британії та Франції.

Утворилася загроза ізоляції для Радянського Союзу, який навіть не був запрошений на конференцію в Мюнхені; для радянського керівництва це був знак того, що СРСР намагаються усунути від активної участі у вирішенні європейських проблем. Воно побачило, що Мюнхенська угода була не квапливою імпровізацією, а свідомим продовженням політичної лінії, визначеної Локарнськими договорами і «пактом чотирьох» (1933 р.), і була найяскравішим втіленням політики «умиротворення». Зміст англо-німецької декларації від 30 вересня і франко-німецької угоди від 6 грудня 1938 р., які були майже рівнозначні пакту про ненапад недвозначно свідчили про наміри французької й британської дипломатії. У Москві це було не без підстав розцінено як спробу Великої Британії та Франції відвести загрозу від себе і спрямувати агресію Німеччини на Схід, проти СРСР. Більше того, враховуючи підтримку мюнхенської угоди з боку США, безпосередню участь Польщі та Угорщини в розподілі Чехословаччини, схвалення угоди Японією, яка ще влітку 1938 р. вдерлася на територію СРСР в районі о. Хасан, радянське керівництво починає замислюватися про загрозу створення єдиної антирадянської коаліції та необхідність подбати насамперед про власну безпеку.

У березні 1939 р. Гітлер, розірвавши Мюнхенську угоду, окупував Чехословаччину, що заохотило Італію на загарбання в квітні того ж року Албанії. Таким чином, фашистські режими цих країн стали на шлях відкритої агресії в Європі. Політика «умиротворення» вочевидь зазнавала краху, що могло остаточно дискредитувати тих політиків, які були її речниками та практично здійснювали її.

Такий перебіг подій змусив уряди Великої Британії та Франції в березні того ж року приступити до переговорів з Радянським Союзом про спільні дії проти воєнної загрози з боку фашистських держав, насамперед Німеччини.

Причин, з яких Великобританія і Франція пішли на переговори з СРСР улітку 1939 р., було декілька, і одна з найважливіших полягала в змінах, які відбулися в настроях англійської громадськості. Найбільш далекоглядні політичні діячі Великої Британії та Франції також виступали за тісне співробітництво з Радянським Союзом. Так, У. Черчіль говорив у палаті громад англійського парламенту: *«Ми опинимося в смертельній небезпеці, якщо не зможемо створити великий союз проти агресії. Було б найбільшою дурницею, якщо би ми відкинули природне співробітництво з Радянською Росією»*. Лідер лібералів Ллойд Джордж попереджав Чемберлена: *«Діючи без допомоги Росії, ми потрапимо в пастку»*. Крім цього, британський і французький уряди розглядали сам факт переговорів з СРСР як додатковий важель тиску на Німеччину, щоби примусити її керівництво належним чином оцінити, нарешті, їхні зусилля в проведенні політики «умиротворення» і порозумітися на ґрунті спільних антирадянських поглядів.

Союз Великобританії, Франції та Радянського Союзу був єдиним засобом запобігти війні в Європі, але для його реалізації потрібні були певні умови, а саме: усвідомлення загальнолюдської загрози з боку фа-

Німецькі війська в Празі, в очах її мешканців – розпач, сльози, гнів, безсилля...

шизму і його різновиду – нацизму; взаємна довіра, невтручання у внутрішні справи один одного і впевненість, що кожний із союзників виконуватиме свої зобов'язання; підтримка малими і середніми державами Європи, а також США такого союзу. На жаль, таких умов тоді не було, і відповідальність за це несуть обидві сторони. Взяла гору самовбивча логіка принципу «кожний за себе», що впливала з егоїстичного розуміння національних інтересів і намагання вирішувати свої проблеми за рахунок інших держав і народів (як це сталося з Абіссинією, Австрією, Чехословаччиною, Албанією). Це зашкодило неагресивним державам своєчасно вжити заходів для розгрому фашизму й створило умови, найбільш сприятливі для агресорів.

Початок англо-франко-радянських переговорів у серпні 1939 р. свідчив про серйозність намірів радянської сторони, яка сподівалася на реальний результат. Франція також прагнула укласти міцний союз з СРСР, однак британська делегація, діючи згідно з вказівками свого уряду, затягувала переговори, розраховуючи, що поки вони тривають, Гітлер не наважиться розв'язати війну і, можливо, піде на компроміс. Англійська та французька місії склалися з другорядних осіб, до того ж без належних повноважень, що не відповідало важливості переговорів. За вказівкою своїх урядів (зокрема британського), вони займалися зволіканням, вели переговори м'яво, незацікавлено. Безпекою Польщі в Лондоні готові були пожертвувати в ім'я гондля з Гітлером на кшталт мюнхенського, що підтверджують таємні англо-німецькі контакти влітку 1939 р. у Лондоні. Врешті-решт, британський уряд на чолі з Чемберленом, намагаючись водночас і залякати (фактом переговорів з Радянським Союзом), і спокусити (пропозиціями про роз-

Уїнстон Черчілль

поділ сфер впливу та ін.) Гітлера, не досяг бажаної мети і не зміг зупинити наближення війни. Така непослідовність британської політики, подвійна гра британських «умиротворителів» викликали розчарування у радянського керівництва й привели до припинення переговорів, безпосереднім приводом для чого стала неможливість, як і під час чехословацької кризи восени 1938 р., вирішити питання про пропуск радянських військ на територію Польщі та Румунії для відсічі німецькій агресії на випадок нападу на ці країни Німеччини. Головна провина за провал англо-франко-радянських переговорів лягає на західні держави. Однак і радянська сторона, яка була, по суті, ініціатором їх проведення влітку 1939 р., потім зайняла пасивну позицію, не зумівши нав'язати свою волю партнерам, виявити більшу гнучкість. Останній шанс утворити альянс із метою покласти край агресивній політиці держав фашистського блоку було втрачено.

Зрив англо-франко-радянських переговорів у серпні 1939 р. значною мірою пояснює позицію радянського керівництва, яке погодилося підписати *договір про ненапад* з нацистською Німеччиною. Воно враховувало, що при владі в Лондоні й Парижі перебувають люди, які менше ніж рік тому зрадили свого союзника – Чехословаччину, і це, звісно, не додавало їм довіри. До того ж, слід врахувати, що аж до останніх днів серпня 1939 р. в Москву надходила інформація з радянських установ у Лондоні, зміст якої був однозначний: Чемберлен готує ґрунт для нового Мюнхена. Радянська розвідка також повідомляла про те, що німці впевнені – Велика Британія і Франція не будуть воювати заради Польщі. За таких умов радянське керівництво вирішило попіклуватися насамперед про власні державні інтереси, безпека яких опинилася під очевидною загрозою.

Отже, *головною причиною* укладання пакту була невдача, що спіткала політику колективної безпеки, яку СРСР проводив з 1933–1934 рр. *Безпосереднім приводом* до його підписання став провал переговорів між Радянським Союзом, Великою Британією та Францією про створення військово-політичного союзу. *Остаточне рішення* радянського уряду піти на зближення з Німеччиною було прийнято не раніше середини серпня 1939 р. *Підвалиною* для прийняття такого рішення були побоювання радянських керівників, що Велика Британія і Франція можуть відступитися від СРСР в обстановці наростання загрози німецької агресії проти Польщі. *Сутність* радянського рішення полягала в тому, щоби, опинившись в ізоляції, проводити незалежний курс в інтересах своєї національної безпеки. *Наслідком* такої політики

радянського керівництва були, з одного боку, забезпечення можливості у мирних умовах продовжувати зміцнення безпеки своєї країни, а з другого – посилення територіальної експансії в поєднанні з політичним співробітництвом з Німеччиною.

Договір з Німеччиною (який містив таємні протоколи про розмежування сфер впливу Німеччини і СРСР на півночі та півдні Європи, зокрема про можливий поділ Польщі), надаючи СРСР тимчасові гарантії безпеки і нейтралітету у війні, що насувалася, супроводжувався в той же час такими вочевидь невинуватими кроками з боку радянського керівництва, як загравання та демонстрація «дружби» з нацистською Німеччиною, образливими висловлюваннями на адресу Польщі, Франції, Великої Британії, протиправними діями щодо Фінляндії.

Підписання пакту викликало на Заході обурення, престиж СРСР, який багатьма розглядався як оплот миру і послідовний борець проти агресії та фашизму, різко впав. Преса й радіо безперестану твердили, що Ради, мовляв, морочили всім голови своєю прихильністю справі миру, прогресу й демократії, а насправді зрадили проголошені ідеали, пішли на союз із гітлерівцями. Незабаром світова громадська думка була шокована германофільською риторикою наркома закордонних справ Молотова і раптовим зникненням із радянської пропаганди негативного образу фашизму.

Безсумнівно, підписання радянсько-німецького пакту різко змінило співвідношення сил в Європі: Польща залишалася сам на сам з готовою до нападу Німеччиною і з сумнівними гарантіями допомоги від Великобританії й Франції, СРСР уник можливого зіткнення з німецькою армією в не вигідних для себе умовах, у той час як країни Західної Європи, втративши потенційно найбільш цінного для себе союзника – Радянський Союз, продовжували за інерцією умиротворювати Гітлера, докладаючи відчайдушних зусиль домовитися з ним щодо польського питання на кшталт Мюнхенської угоди.

Для Радянського Союзу договір мав як позитивні, так і негативні сторони. До позитивних можна віднести наступні:

- просуванню Німеччини на Схід – принаймні тимчасово – був покладений край;
- у той час як багато країн незабаром були втягнуті у війну, СРСР мав можливість майже два роки жити в умовах миру і зміцнювати свою обороноздатність, уклавши при цьому договір про нейтралітет з Японією, що, як виявилось згодом, мало велике

значення в перший, найбільш важкий період Великої Вітчизняної війни;

- відбувся серйозний розкол у таборі країн-учасниць Антиконтинентального пакту (договір приголомшив Японію, яка втратила віру в свого німецького союзника, і тому її агресія проти СРСР була відкладена на невизначений час; незадоволеним діями Гітлера було й керівництво Італії);
- військово-політична верхівка Німеччини зустріла договір неоднозначно, бо дехто з німецьких генералів вважав, що, отримавши завдяки пакту тактичні вигоди у війні з Польщею, Німеччина прогала в стратегічному плані;
- за умовами торговельно-кредитної угоди від 19 серпня 1939 р., яку Німеччина підписала при наполяганні Радянського Союзу, він отримував конче важливе для нього промислове обладнання, в тому числі військові матеріали;
- нарешті, Велика Британія, Франція та США побачили, що Радянський Союз здатний проводити в світовій політиці власний курс і з ним треба рахуватися.

До негативних сторін договору слід віднести:

- договір зустрів нерозуміння і розчарування переважної частини громадськості західних країн, що відбулося на їх ставленні до СРСР;
- у правлячих колах Великої Британії та Франції зміцнилися позиції тих антикомуністичних, антирадянських елементів, які здавна виступали проти співробітництва з СРСР;
- виконуючи рішення Комінтерну (за вказівкою сталінського керівництва) про підтримку договору, комуністичні партії деяких країн опинилися в складному становищі, а фактично – в ізоляції;
- Радянському Союзу договір дав перепоchinoк, однак пробудив у радянського керівництва, насамперед у Сталіна, помилкові надії на його тривалість;
- за вказаною торговельно-кредитною угодою СРСР був зобов'язаний поставляти Німеччині чимало продовольства і сировини, в тому числі стратегічної, що, безумовно, посилювало його майбутнього ворога.

Один з найбільш поважних істориків другої половини ХХ ст. англійець А. Тейлор так оцінював радянсько-німецький договір про ненапад: *«Пакт не був ані союзом, ані угодою заради поділу Польщі. Мюнхен*

був справжнім союзом для поділу: англійці та французи продиктували розчленування чехам. Радянський уряд не вдався до таких дій проти поляків. Він просто обіцяв залишатися нейтральним, про що його завжди просили поляки і на що була спрямована і західна політика. Більш того, договір був у кінцевому результаті антинімецьким: він обмежував німецьке просування на схід на випадок війни, що підкреслював Уїнстон Черчілль у своїй промові по радіо відразу ж після закінчення польської кампанії. ... події 1 вересня і 3 вересня не можна було передбачити 23 серпня. Гітлер думав, що досягне другого Мюнхена щодо Польщі; Сталін – що він у будь-якому випадку принаймні спромігся уникнути нерівної війни в даний момент і, можливо, навіть ухилився від неї взагалі».

Існує точка зору, згідно з якою, якби СРСР не підписав пакт про ненапад з Німеччиною, її агресію проти Польщі, а отже, і початок Другої світової війни, можна було б відвернути. Але такий хід подій видається малоімовірним. Серед частини зарубіжних, а останнім часом і вітчизняних істориків поширена думка, що підписання так званого «пакту Молотова – Ріббентропа» сприяло розв'язанню Другої світової війни. Однак інші історики з цим не погоджуються, вважаючи, що напад Німеччини на Польщу не був зумовлений саме радянсько-німецьким пактом. Їхні міркування базуються на наступному.

По-перше, політична доктрина гітлерівської Німеччини була націлена на встановлення європейської гегемонії, а згодом і світового панування засобами збройного насилля. По-друге, термін готовності німецьких військ до нападу на Польщу був визначений ще в квітні 1939 р. (т. зв. план «Вайс») і не зумовлювався якими-небудь змінами в позиції Великої Британії, Франції чи Радянського Союзу, а тому підготовка до війни проти Польщі продовжувалася як до, так і після підписання цього пакту, і зупинити військову машину, що була приведена в дію, було дуже нелегко. По-третє, нацистському режимові була вкрай потрібна локальна переможна війна, що зумовлювалося низкою конкретних причин. Справа в тому, що на цей час склалися сприятливі обставини для такого нападу: 1) західним демократіям і Радянському Союзові не вдалося домовитися про взаємодію в боротьбі проти все більш реальної небезпеки фашистської агресії, а їх збройні сили та економічний потенціал, хоча й переважали в сукупності німецькі, проте не були належним чином готові до воєнних дій, тоді як вермахт помітно випереджав у військово-технічному відношенні західні держави, являючи собою найбільш боєздатну, повністю відмобілізовану, озброєну передовою теорією армію, і, зрозуміло, хотів якомога швид-

ше скористатися цією перевагою; 2) до того ж, акція проти Польщі підтримувалася значною частиною німецького народу, який розглядав повернення Данцига (Гданська) як відновлення історичної справедливості, порушеної Версальським договором; 3) мав місце небезпечний для нацистського режиму «перегрів» народного господарства, розвиток якого впродовж декількох років був підпорядкований саме підготовці до війни; це означало, що мілітаризована економіка Німеччини перетворилася в самодостатній чинник, який вимагав «стрибка у війну», що забезпечило б її необхідною сировиною, паливом, дешевою робочою силою, новими землями і ринками, бо в умовах мирного часу економіці такого типу неминуче загрожували криза та інфляція і, як наслідок, небезпечне для режиму зростання соціального незадоволення.

З другого боку, в урядових колах великих європейських країн і після 23 серпня розглядалися різні варіанти розв'язання «данцизької кризи». Так, вважалося вірогідним, що Гітлер обмежиться тільки захопленням Данцига й «польського коридору», або що Польща піде на компроміс, задовільнившись збереженням незалежності в нових урізаних кордонах; припускалося також, що поляки за допомогою Великої Британії та Франції будуть спроможними зупинити наступ вермахту; не виключалася й можливість того, що Гітлер відкладе напад на Польщу чи навіть погодиться на мирне врегулювання конфлікту.

Але західні політики припустилися занадто багатьох помилок, що зробило розв'язання нової світової війни невідворотним. Друга світова війна, як і Перша, почалася в лоні західного суспільства.

Післямова

1919–1939 роки – особливий період в історії західного суспільства, яке в цей час, ледве встигнувши подолати потрясіння від людських і матеріальних втрат, спричинених Першою світовою війною, незабаром почало повільно, але невпинно рухатися до Другої світової. Взагалі, його історію в це двадцятиріччя можна зрозуміти лише в контексті того впливу, яке справили на нього Перша світова війна та її наслідки.

Перша світова була водночас і породженням, і відображенням загальної кризи західної цивілізації, яка стала реальністю на межі XIX – XX ст. Вихід на індустріальний рівень розвитку був незаперечним досягненням Заходу, що, власне, й дозволило йому впевнено очолити суспільний прогрес. Однак індустріальна стадія мала й зворотний бік, бо породила й чинники, які почали руйнувати гуманістичні цінності західного суспільства, його підвалини, що закладалися й зміцнювалися протягом століть.

Війна спалахнула саме тоді, коли вільно-підприємницький капіталізм класичного зразка вичерпав себе, коли все наочнішими ставали ознаки постійно зростаючої системної кризи, що охопила всі найважливіші сфери життя західного суспільства: економічну, соціальну, політичну, духовну. Світова війна поступово призвела до загострення не тільки тих проблем, які намагалися нею вирішити (територіальні, колоніальні, економічні суперечки), але й усіх інших, у тому числі й внутрішніх протиріч цього суспільства. Більше того, вона поглибила цю кризу до небезпечної межі, поставивши на порядок денний питання про подальшу долю західної цивілізації, яка, як здавалося тоді багатьом інтелектуалам, наблизилася до своєї загибелі. Не випадково, що в цей час народжувалися сили, які пропонували альтернативи західно-

му шляху розвитку, цінностям західного суспільства, а саме: фашизм і комунізм.

Ця війна докорінно відрізнялася від усіх попередніх війн, причому не тільки масштабами і запеклістю воєнних дій, мільйонними жертвами тощо, але й своїми наслідками, які не обмежилися звичайними після закінчення війн територіальними переділами, зміною кордонів, виплатою контрибуцій. Один із найвидатніших політичних діячів ХХ століття Уїнстон Черчілль писав: «Ми бачимо в кожній країні розпад, послаблення внутрішніх уз, виклик основним принципам, занепад віри, послаблення надій на ті структури, від яких, зрештою, залежить існування цивілізованого суспільства». Справді, війна 1914–1918 рр. фактично зруйнувала довоєнний економічний, соціальний та політичний лад Європи – колиски західної цивілізації. Відомий німецький журналіст і публіцист, який довгий час очолював впливову газету «Штутгартер Цайтунг», Оскар Ференбах так згадував той час: «Було навіть відчуття, що спричинені нею рани ніколи не загояться до кінця. Чому? Та тому, що ця війна не тільки забрала життя мільйонів людей, але й дощенту зруйнувала державні, суспільні й політичні структури, а також серйозно підірвала моральні підвалини».

Війна 1914–1918 рр. та її наслідки спричинили глибинні зміни фактично в усіх компонентах тогочасного західного суспільства й визначили основні тенденції його розвитку, принаймні, в першій половині ХХ ст. Перш за все, воно втратило одну з головних своїх інтелектуальних підвалин – віру в прогрес, яка базувалася, в свою чергу, на породженій добою Просвітництва ідеї про всемогутність людського розуму. Загальний оптимістичний настрій, характерний для самопочуття переважної більшості людей західного суспільства, поступився відчуттю постійної тривоги, безвиході й навіть відчаю.

Підсумки та наслідки Першої світової війни виявилися надзвичайно важливими та далекосяжними, які позначилися практично на всіх сторонах життя тодішнього західного суспільства. Ще під час війни в усіх воюючих країнах було сильно обмежено чи взагалі згорнуто функціонування демократичних інститутів та норм і водночас складалися передумови для появи такого феномену, як тоталітаризм. Звузилася сфера дії ринкових відносин, і небачених розмірів набуло втручання держави в царину виробництва та розподілу його продукції, так само як і застосування заходів позаекономічного примусу. У свою чергу, різке зростання ролі держави в житті суспільства призвело до розбухання державного апарату, багаторазового збільшення числа чи-

новників, управлінців, службовців, що, в свою чергу, надзвичайно посилювало їхній вплив на розробку та реалізацію державної політики.

Після війни ці тенденції та процеси, хоча й послабшали, але не зникли зовсім, що свідчило про їхній не тимчасовий, породжений неординарними умовами (а саме війною), а про об'єктивно назрілий характер.

Так, посилена війною криза парламентаризму та лібералізму відбувалася на тлі політичної соціалізації широких верств населення, а розширення електорату (в тому числі за рахунок надання виборчого права жінкам) почало суттєво впливати на зміст і перебіг політичного життя.

Ця обставина, в свою чергу, зумовила піднесення авторитету та питомої ваги соціалістичних і соціал-демократичних партій у політичному житті західних країн. У середині 1920-х рр. вони вперше приходять до влади, формують власні уряди, тобто стають складовою державно-політичної системи. Цьому сприяли й відмова більшості з них від доктрини ортодоксального марксизму та перехід на позиції реформізму, що означало свого роду примирення з існуючим ладом, відмова від спроб його революційного зламу, прагнення до його вдосконалення в інтересах широких верств трудящих і пошук шляхів порозуміння з пануючим класом – буржуазією.

У перше десятиліття після закінчення світової війни правлячі класи західного суспільства сподівалися, що економічне життя повернеться до довоєнних часів, увійде в звичне річище й буде таким, яким воно було в ХІХ – на початку ХХ ст. З огляду на суттєве послаблення тенденцій до втручання держави в регулювання соціально-економічних процесів у 1920-ті рр. і відновлення конкуренції та приватновласницького підприємництва, здавалося, що ці сподівання виправдаються. Правда, породжена війною фінансова нестабільність зробила інфляцію постійним чинником економічного розвитку західних країн, яка часом підривала й політичну стабільність, як це, наприклад, сталося у Німеччині в 1923 р. Але безпрецедентна за своєю глибиною та руйнівною силою світова економічна криза 1929–1933 рр. остаточно засвідчила, що повернення до капіталізму класичного зразка (з його саморегулюючою функцією ринку) неможливе і що вся економічна система західного суспільства потребує кардинальних змін, якщо хоче уникнути свого краху.

Внутрішній розвиток західного суспільства цього періоду був позначений гострим протиріччям демократичних і авторитарно-

тоталітарних тенденцій (або в більш широкому розумінні – боротьбою сил демократії та реакції). Таке явище мало місце фактично в майже кожній з європейських країн, як і в США та Канаді, набуваючи іноді проявів і характеру справжньої громадянської війни. Так, дехто з істориків вважає події 1936–1939 рр. в Іспанії проявом «європейської громадянської війни», яка у відкритих або прихованих формах точилася в більшості європейських країн. У 1930-х рр. це протиборство вийшло вже й на міжнародну арену, будучи провісником нової світової війни. А під час Другої світової війни віддзеркаленням цього протистояння стали явища колабораціонізму та руху Опору.

Явищем епохального значення став і початок поступової втрати Європою провідної ролі у світовій політиці. Це підірвало позиції європоцентризму, що визначав напрям цивілізаційної еволюції світу в попередні декілька століть і, відповідно, міф про невичерпний творчий потенціал та цивілізаторську місію Європи. Як зазначив відомий британський історик Джон Кіган, «Європа перестала існувати як центр світової цивілізації». Разом з тим на міжнародну арену вийшли США, які недвозначно заявили про свої претензії на світове лідерство. Видатний російський учений В. І. Вернадський писав у вересні 1919 р.: «Від усього, що відбулося, виграли одні Сполучені Штати. І Європа тепер у руках Сполучених Штатів».

Серед численних геополітичних змін, з якими довелося рахуватися Заходу, найважливішим стала поява країни, що взялася будувати нову суспільну систему – соціалізм, систему, яка повинна була стати історичною альтернативою західному (буржуазно-капіталістичному) суспільству. Це був серйозний виклик західному суспільству, його цінностям і позиціям у світі.

Проте, як показав період 1919–1939 рр., не радянський комунізм був головною небезпекою. Нею став фашизм, який був породженням і відбиттям головних суперечностей західного шляху. В середині 1930-х рр. у Європі діяло близько 50 фашистських організацій і рухів. І хоча лише невелика частина цих рухів мала масовий характер, сама тенденція до їх поширення, а в деяких країнах і приходу до влади загрожувала існуванню не тільки власне західного суспільства, але й усього людства. Під її дією почався процес руйнування західної цивілізації, який відбувався настільки швидко, що від неї залишились тільки острівці – Велика Британія, США, Канада, а загальна кількість демократичних країн у світі скоротилася з 33-х на початку 1920-х рр. до 11-ти на початку 1940-х рр.

Всесвітньо відомий історик Е. Хобсбаум (Велика Британія) назвав період, який охоплює час від Першої світової війни до другої половини 1940-х рр. XX ст., «добою катастроф». Справді, у цей період західна цивілізація пройшла через низку таких катаклізмів, які поставили на порядок денний не тільки питання про зміст і напрям її подальшого історичного розвитку, але й навіть про її існування. Тому цей порівняно короткий історичний період – 1919–1939 рр. – став для західного суспільства свого роду «моментом істини», часом пошуку відповідей на виклики XX століття.

Рекомендована література

До всіх розділів

- Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки 1918–1945 рр. – Кам'янець-Подільський, 1997.
- Гончар Б. М., Козицький М. Ю., Мордвінцев, Слюсаренко А. Г. Всесвітня історія. Навчальний посібник. 3-тє вид., випр. і доп. – К., 2007.
- Гренвилл Дж. История XX века. – М., 1999.
- Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. Часть 1–2. – М., 1995.
- Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–1945): Навчальний посібник. – К., 2001.
- Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV–XX століть: Навч. посіб. / За ред. Ю. А. Горбаня. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К., 2003.
- Новейшая история стран Европы и Америки. XX век: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений: В 2-х частях / Под ред. А. М. Родригеса и М. В. Пономарёва. – М., 2001.
- Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914–1991). – М., 2004.
- Черчилль У. Вторая мировая война. – М., 1991.
- Черчилль У. Мировой кризис. Автобиография. Речи. – М., 2004.
- Язков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время (1918–1945 гг.). Курс лекций. – 2-е изд. – М., 2000.

До розділів II, XII, XIII

- Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. – М., 2004.
- Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1999.

- История дипломатии / Под ред. А. А. Громыко: В 5-ти томах. – 2-е изд. – М., 1959–1979. – Т. 3.
- История международных отношений и внешней политики СССР. 1917–1967. Сб. документов. Т. 1. – М., 1967.
- История международных отношений и внешней политики СССР. В 3-х т. – М., 1986.
- Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики ХХ–ХХІ ст. Навчальний посібник / Салабай В. Ф., Дудко І. Д. та ін. – К., 2006.
- Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини ХХ століття (навчальний посібник). – К., 1999.
- Очерки истории международных отношений / Под общ. ред. О. А. Колобова. – М., 2001.
- Системная история международных отношений в четырех томах: 1918–1991 / Под ред. А. Д. Богатурова. – М., 2000. – Том второй.
- XX век: основные проблемы и тенденции международных отношений. – М., 1992.
- Шубин А. В. Мир на краю бездны. От глобального кризиса к мировой войне. 1929–1941 годы. – М., 2004.

До розділу III

- Алатри П. Происхождение фашизма. – М., 1961.
- Бурдерон Р. Фашизм: идеология и практика. – М., 1983.
- Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982. – Новосибирск, 2000.
- История фашизма в Западной Европе. – М., 1978.
- Международное рабочее движение: Вопросы истории и теории: В 8-ми т. – М., 1981. – Т. 4–5.
- Рахшмир П. Ю. Происхождение фашизма. – М., 1981.

До розділу V

- Звёзды немого кино. – М.: Искусство, 1968.
- Стоянов-Бигор Г. Звёзды и поклонники. – К.: Мистецтво, 1978.
- Теплиц Е. История киноискусства (1895–1927). – М.: Прогресс, 1968.

До розділу VI

- Галкин А. А. Германский фашизм. – М., 1989.
- Германская история в новое и новейшее время: В 2-х т. – М., 1970. – Т. 2.

- Драбкин Я. С. Ноябрьская революция 1918–1919 гг. в Германии. Краткий очерк. – М., 1958; 1967.
- Драбкин Я. С. Становление Веймарской республики. – М., 1978.
- Драбкин Я. С. Проблемы и легенды в историографии германской революции. 1918–1919 гг. – М., 1990.
- Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1989.
- Кульбакин В. Д. Очерки новейшей истории Германии. – М., 1962.
- Мельников Д., Чёрная Л. Преступник № 1. Нацистский режим и его фюрер. – М., 1981.
- Орлова М. И. Германия 1918–1939 гг. – М., 1973.
- Патрушев А. Германская история. – М., 2003.
- Полтавский М. А. Баварская Советская республика. – М., 1959.
- Розанов Г. Л. Очерки новейшей истории Германии (1918–1933). – М., 1957.
- Розанов Г. Л. Германия под властью фашизма (1933–1939). – М., 1961.
- Руге В. Германия в 1917–1933 гг. – М., 1974.
- Руге В. Гинденбург. Портрет германского милитариста. – М., 1982.
- Хаффнер С. Революция в Германии 1918/19. Как это было в действительности. – М., 1983.
- Ширер У. Взлёт и падение третьего рейха. В 2-х тт. – М., 1991.

До розділу VII

- Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М., 1970.
- Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М., 1980.
- Дэниел Кр. Англия. История страны. – М., СПб, 2007.
- История Великобритании / Под ред. Кеннета О. Моргана. – М., 2008.
- Кертман Л. Е. Джозеф Чемберлен и сыновья. – М., 1990.
- Майский И. Воспоминания советского дипломата 1925–1945 гг. – М., 1971; 1987.
- Роуз Н. Черчилль Бурная жизнь. – М., 2003.
- Трухановский В. Г. Антони Иден. – М., 1983.
- Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. Политическая биография. – М., 1989.
- Трухановский В. Г. Новейшая история Англии. – М., 1958.

Трубайчук Ан. Містер з парасолькою. Невіл Чемберлен. – К., 1994.
Уткин Ан. Уинстон Черчилль. – М., 2002.

До розділу VIII

Арзаканян М. Ц. Генерал де Голль на пути к власти. – М., 2001.
Борисов Ю. В. Новейшая история Франции. – М., 1966.
Егоров Ю. В. Народный фронт во Франции. – Ленинград, 1972.
История Франции: В 3-х т. / Отв. ред. А. З. Манфреда. – М., 1973. – Т. 3.
История Франции / Под общей ред. Ж. Карпантье, Ф. Лебрена и др.; предисловие Ж. Ле Гоффа. – СПб, 2008.
Кравченко Е. А. Народный фронт во Франции 1934–1938 гг. – М., 1972.
Малафеев К. А. Луи Барту – политик и дипломат. – М., 1988.
Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. – М., 1988.
Прицкер Д. П. Жорж Клемансо. Политическая биография. – М., 1983.
Ратиани Г. М. Судьба двух республик. – М., 1980.
Рубинский Ю. И. Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена. – М., 1973.
Смирнов В. П. Новейшая история Франции. – М., 1979.
Табуи Ж. Двадцать лет дипломатической борьбы. – М., 1960.
Эррио Э. Из прошлого. Между двумя мировыми войнами 1914–1936. – М., 1958.

До розділу IX

Алатри П. Происхождение фашизма. – М., 1961.
Белоусов Л. Бенито Муссолини: политический портрет // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5, 6.
Белоусов Л. С. Бенито Муссолини: диктатура и демагогия. – М., 1993.
Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. – М., 1991.
История Италии: В 3-х т. – М., 1973. – Т. 3.
История фашизма в Западной Европе. – М., 1978.
Канделоро Д. История современной Италии. – М., 1958.
Кин Ц. Итальянский ребус. – М., 1989.
Кин Ц. Начало итальянского фашизма: Бенито Муссолини. Социально-психологический портрет // Вопросы философии. – 1988. – № 1.

- Комолова Н. П. Новейшая история Италии. – М., 1970.
 Линтнер В. Италия. История страны. – М., СПб, 2007.
 Лопухов Б. Р. История фашистского режима в Италии. – М., 1977.
 Рахшмир П. Ю. Происхождение фашизма. – М., 1981.
 Ридли Дж. Муссолини. – М., 1999.
 Трубайчук А. Ф. Беніто Муссоліні. Портрет тоталітариста в історичному інтер'єрі. – К., 1998.
 Устрялов Н. В. Итальянский фашизм. – М., 1999.

До розділу X

- Вилар П. История Испании. – М., 2006.
 Война и революция в Испании 1936–1939 гг. – М., 1968. – Т. 1.
 Гарсия Х. Испания XX века. – М., 1963.
 Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1918–1945). Навчальний посібник. – К., 2001. – С. 164–219.
 Іваницька О. П. Франко – каудильйо Іспанії. Політична біографія. – Вінниця, 2002.
 Испания 1918–1972. – М., 1974.
 Мещеряков М. Т. Испания в огне. – М., 1971.
 Пожарская С. П. От 18 июля 1936 г. – долгий путь. – М., 1978.
 Пожарская С. П. Генералиссимус Франко и его время // Новая и новейшая история. – 1990. – № 6.
 Престон П. Франко. – М., 1999.
 Сория Ж. Война и Революция в Испании, 1936–1939: В 2-х т. – М., 1987.

До розділу XI

- Гершов З. М. Вудро Вильсон. – М., 1983.
 Джонсон П. Современность. Мир с двадцатых по девяностые годы. – М., 1995. – Часть I.
 Зубок Л. И., Яковлев Н. Н. Новейшая история США. – М., 1972.
 Иванян Э. А. Белый дом: президенты и политика. – М., 1979.
 Иноземцев Н. Н. Внешняя политика США в эпоху империализма. – М., 1960.
 История США в 4-х тт. / Отв. ред. Г. Н. Севостьянова. – М., 1985. – Т. 3 (1918–1945).
 Каспи А. Повседневная жизнь Соединённых Штатов в эпоху процветания и «сухого закона». 1919–1929. – М., 2008.

- Курков Н. В. Американская федерация труда. 1919–1936. – М., 1990.
- Лан В. И. США: от первой до второй мировой войны. – М., 1976.
- Мальков В. Л. Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии. – М., 1988.
- Наджафов Д. Г. Нейтралитет США. 1935–1941. – М., 1990.
- Ремонд Р. История Соединённых Штатов Америки. – М., 2006.
- Уткин А. И. Дипломатия Вудро Вильсона. – М., 1989.
- Уткин А. И. Дипломатия Франклина Рузвельта. – Свердловск, 1990.
- Шервуд Р. Рузвельт и Гопкинс: глазами очевидца. – М., 1958. – Т. 1, 2.
- Шлезингер А.-мл. Циклы американской истории. – М., 1992.
- Яковлев Н. Н. ФДР – человек и политик. – М., 1988, 2003.

Зміст

Вступ	3
Світ після Першої світової війни	
Розділ I	
Результати та наслідки Першої світової війни	10
Розділ II	
Післявоєнний устрій світу:	
Версальсько-Вашингтонська система	24
Західне суспільство в міжвоєнний період:	
основні тенденції та явища суспільно-політичного	
та культурного життя	
Розділ III	
Суспільно-політичні рухи	44
Розділ IV	
Особливості суспільної свідомості та духовного життя	
західного суспільства.	77
Розділ V	
Розвиток культури та науки в міжвоєнний період.	85
Провідні країни Заходу в 1919–1939 рр.	
Розділ VI	
Німеччина	105
Розділ VII	
Велика Британія.	138
Розділ VIII	
Франція.	164

Розділ IX	
Італія	190
Розділ X	
Іспанія	210
Розділ XI	
Сполучені Штати Америки	231
Міжнародні відносини в 1924–1939 рр.	
Розділ XII	
Міжнародні відносини в період стабілізації	288
Розділ XIII	
Міжнародні відносини в 1929–1939 рр.	292
Післямова	306
Рекомендована література	311

ВИДАВНИЦТВО Наші книги

*Найкращі книги –
найкращим читачам!*

58002, м. Чернівці,
вул. 28 Червня, 44, офіс 307

e-mail: books_prof@mail.ru

www.our-books.com.ua

тел./факс (0372) 58-53-57;

(067) 371-07-65;

(050) 374-43-41

НАШІ КНИГИ

Навчальне видання

СИЧ Олександр Іванович

Історія західного суспільства в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)

Навчальний посібник

Редактор Л. В. Звенигородська
Художньо-технічний редактор Д. І. Чевка

З питань придбання звертатись:

(0372) 58-53-57; моб. (050) 374-43-41
e-mail: books_prof@mail.ru
books_prof@mail.ru

Видано за сприяння приватних підприємців
Москалюка В.М. та Москалюк Н.М.,
м. Чернівці

Підписано до друку 24.08.2008. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов.-друк. арк. 18,60. Тираж 500 пр. Вид. №18

ТОВ «Видавництво «Наші книги».

58002 Чернівці, вул. 28 Червня, 44/307, тел./факс 8 (0372) 58-53-57.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №2821 від 12.04.2007 р.